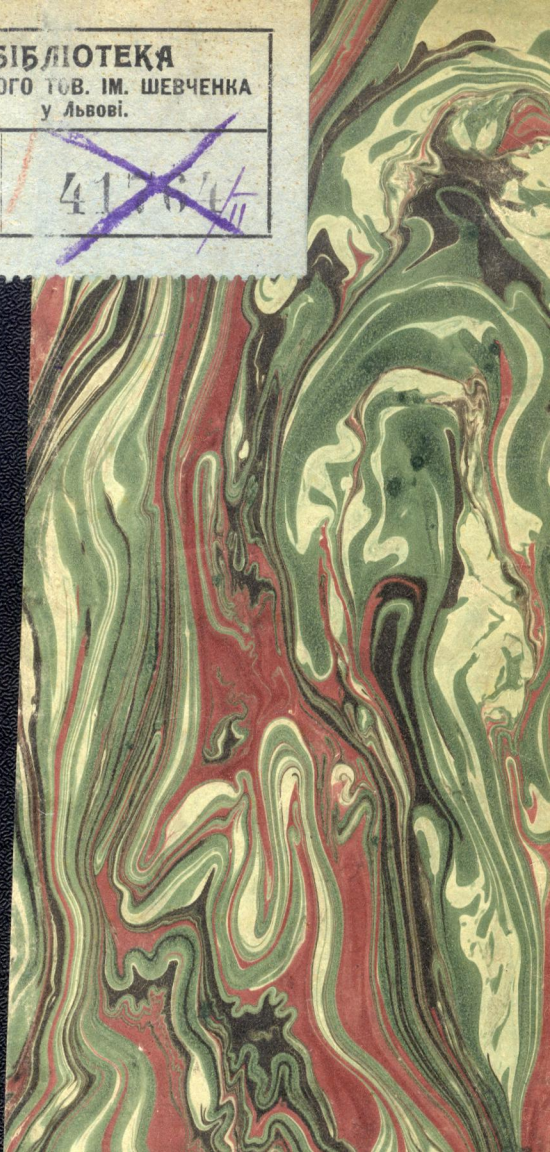

БІБЛІОТЕКА
НАУКОВОГО ТОВ. ІМ. ШЕВЧЕНКА
у Львові.

III

~~41764/II~~

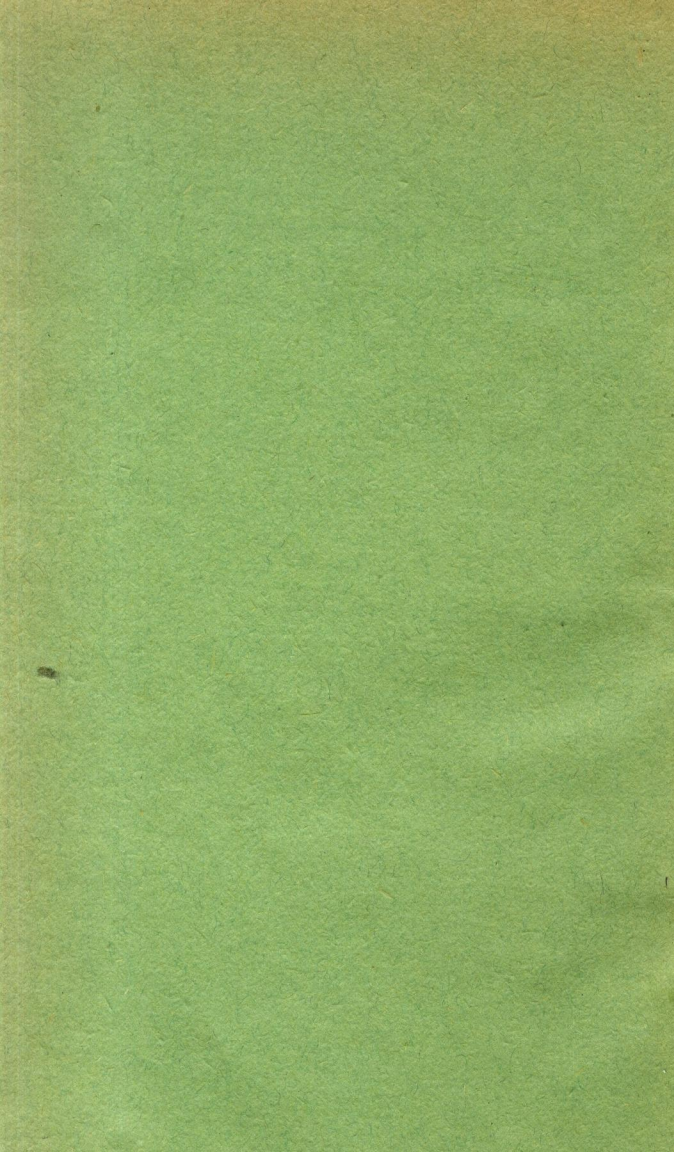

БІБЛІОТЕКА
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА
імені
ШЕВЧЕНКА
У ЛЬВОВІ.

Ч. ....

~~41764~~

41.404. / II

ІВАН ФРАНКО

Т В О Р И

II

КНИГОСПІЛКА

ІВАН ФРАНКО

THE
BOOK

ЛЬВІВСЬКА БІБЛІОТЕКА
АН УРСР
№

ІВАН ФРАНКО

ТВОРИ

Т. II

РЕДАКЦІЯ
ЗА ЗАГАЛЬНОЮ РЕДАКЦІЄЮ

„КНИГОСПІЛКА“

10126/2-2
196

ІВАН ФРАНКО

ОПОВІДАННЯ

Кн. 2

(ВИДАННЯ ДРУГЕ)

~~41764/II~~

„КНИГОСПІЛКА“

2.1/0 р/1

ІВАН

Бібліографічний опис цього видання
вміщено в „Літописі Українського Друку“,
„Картковому репертуарі“ та інших по-
кажчиках Української Книжкової Палати

ОПОВІДАННЯ

КНИЖ

На замовлення Книгоспілки
виготовило до друку й надру-
кувало Кооперативне В-во
„ Р У Х “

Х А Р К І В — 1 9 3 0

ЛЬВІВСЬКА БІБЛІОТЕКА
АН УРСР
№ 10124

92 1 / T-281K

КНИЖКОВА ПАЛАТА

МАНІПУЛЯНТКА ¹

I

Целя збудилася рано, пункт ² о пів до сьомої. Збудилася з привички. Що другий день у неї передполуденна служба на пошті, де вона служить експедиторкою. Передполуденна служба починається о сьомій і триває до другої по полудні. Целя, совісна і точна в сповнюванню своїх обов'язків, як загалом усі жінки, допущені до якоїбудь публічної служби, привикла віддавна будитися о пів до сьомої, чи того треба, чи ні, і ні за що в світі вже опісля не може заснути.

Хвилю вдивлювалася своїми великими, чорними очима в напротивну стіну, закрашену синявими арабесками по сірому тлі. Посеред стіни висіло велике дзеркало, а по обох боках його широкої, золоченої рями видно було дві групи фотографій у різьблених, дерев'яних рамочках. Представляли вони її товаришок зі школи і з поштової служби. Целіні очі досить довго зупинилися на тих фотографіях, хоч рисів лиць на них не можна було розпізнати; в покоїку стояв легкий сутінок, бо одиноке вікно,

¹ Маніпулянт, - нтка — службовий урядовець.

² Пункт — з ним, точно, рівно.

що виходило на вулицю, заслонене було дерев'яною ролетою¹.

— Котра то там година? — шепнула Целя і простягнувши руку, взяла з круглого столика, що стояв тут же в головах у неї, малесенький, золотий кишеньковий годинник. Хоча з досвіду знала, що будиться все о тій самій порі, але сама собі не довіряла.

— Пів до сьомої! — сказала. — А мені здавалося, що я сьогодні заспала. Правда, нині рано служби не маю, ну, але потурати собі не треба. Засплю нині, то засплю й завтра і спізнюся на службу!

Так міркуючи підвела голову і сіла на ліжку. Була тільки в сорочці, що обшита вгорі коронкою і зіп'ята на раменах, ослонювала її груди і плечі, лишаючи голими гарні, мов із слоневої кости виточені, рамена і шию. На дворі був теплий маєвий поранок. Лагідним рожевим проблиском просвічувало сонце крізь спущену ролетку до покоїка молодой дівчини, наповнюючи його теплом і запахом весни, що мішався з запахом колонської води, яка стояла в флаконіку на туалетці, і резеди, що цвіла в великім вазоні на вікні. Целя якийсь час сиділа, немов забувшись. Любо їй дихати тим теплим повітрям, насиченим пахощами, любо тонути в тім півсумерку, що лагодить усі обриси й блиски, спочивати в тій тиші зрідка перериваній торохтінням коліс по вулиці або гуком далекої військової музики, що виграє марш десь на третій вулиці.

Але забуття тривало не довго. Целя отряслась із нього, стрепенула своєю головкою з

---

¹ Ролета — віконна заслона з тонких виструганих дерев'яних прутиків, яка скручується.

коротко обстриженим м'яким як шовк попельстим волоссям, наділа панчохи і пантофельки власної роботи і прудко зіскочила з ліжка. Чула себе здоровою, свіжою, молодою. Сон покріпив її; все, що було прикре або неприємне вчора, передучора і в цілій минувшині, тепер немов не існувало для неї. Думка її, півсонна ще, спочиває зі стуленими крильцями і не вибігає поза пороги тої світлички, не заглядає в будущину. Що там будущина! Що там минувшина! Якось то воно все буде! Целя почуває в тій хвилі тільки одну приємність, яку їй чинить правильне биття власної крові, тепло власного тіла, м'який дотик власної шкіри, почуття здоров'я, сили і свіжости власних мускулів.

Зазирає до дзеркала, моргнула жартівливо до свого образу і засміялася сердешно, показуючи два ряди білих, рівних і дрібних зубків з-поза ніжних, рожевих губ.

За хвилинку вже була вбрана в легку перкалеву спідничку і білий неглижик. Натомісць умивання заняло їй більше часу. Вода стояла готова у великій умивальниці ще від учорашнього вечора, і Целя з правдивою розкішшю нурилася в ній свої руки, мила лице, шию і рамена м'якою губкою, обтріпуючи мов горобчик грубі краплі, що нависали їй на довгих рісницях¹ або з шиї котилися вниз на груди. Була це найбільша приємність її ранішньої туалети, упрощеної, о скільки можна, з огляду на службові обов'язки, приємність тим більша, що Целя могла вповні зазнавати її тільки що другий день, коли мала пополуденну службу. В часі передполуденної служби треба було спішитися.

¹ Рісниці — вії.

Умившись й обтершись рушником, Целя перед дзеркалом розчесала волосся, розділюючи його над чолом на дві рівні часті, а відтак за кілька мінут скінчила зовсім свою туалету, спокійно, систематично і без нічиєї послуги. Хвилю стояла випростувана посеред світлички, широко розвела руки, відтак зчепила їх понад головою і спускаючи вниз, злегка хруснула пальцями. Потім підійшла до вікна і, злегка потягнувши за шнурок, піднесла ролету. Золотою хвилею бухнуло соняшне світло до світлички, заливаючи її осліплюючим блиском. Прислонивши очі лівою долонею, Целя, упоена тим блиском, тим теплом, тою фізичною розкішшю життя, весни і молодости, всміхнута і рум'яна поклонилася на схід сонця і кликнула своїм звучним голосом:

— А! Як же там гарно! Добрий день, сонце! Добрий день, весно! Добрий день, небо блакитне!

II

— А з ким то паннунця так розмовляють? — почувся нараз від дверей голос старої служниці, що ввійшла, щоб попрятати¹ в Целіній світличці.

— Моя Осипова — сказала Целя, не відповідаючи на це питання, — може би час уже снідання дістати?

— А то що собі паннунця думають? — скрикнула добродушно Осипова. — Адже ж нині паннунця до служби не йдуть і разом з панством снідають. А панство ще сплять. Хіба де за годину снідання буде. Я ще навіть огонь не розклала ані каву не змолола.

¹ Попрятати — прибрати.

— А, правда! — сказала Целя і її голос затремтів легким розчаруванням. — Треба чекати.

На столику лежала до половини прочитана книжка, перед тижнем узята з випозичальні¹. Целя була не дуже то пильна читателька книжок, але в таких хвилях як отся, коли треба було чекати з півтори години, вийти нікуди не можна, ані розмовляти нема з ким, книжка була її одинокою розривкою. От і сіла край вікна, з того боку, куди не било світло, і почала читати за той час, поки Осипова стелила постіль і прятала в світлиці. Та, мабуть, книжка була не дуже займаюча, бо не дочитавши навіть і одної сторони Целя відложила її набік, попідливала свої квітки, позмітала пил із столика, з пари крісел і з більшого столу, а далі з дзеркала, з фотографій і з вікна. Крутячися по своїй світлиці, трібувала² стиха забреніти якусь пісеньку, але пісенька швидко урвалася, а на чолі дівчини набігла хмарка.

— Коли ж бо мені це не робить приємности снідати з панством! — сказала нараз, гордо підносячи голову догори, немов відповідаючи на якесь наклонювання. — Коли ж бо я не хочу слухати дурного балакання пана Темницького, ані бути метою огнестрільних поглядів панича Темницького! Адже ж я не обов'язана підлягати їм! Адже ж я плачу їм за харч і за хату! Адже ж не з ласки вони держать мене!

Уся її фігурка тремтіла зі зворушення на саму згадку про товаришів спільних снідань. Молоде чоло поморщилося, очі втратили свій

---

¹ Випозичальня — бібліотека, звідки випозичають додому книжки.

² Трібувала — пробувала.

погідний соняшний блиск, а довкола уст зарисувалася якась складина болю і гіркости, якої перед хвилиною ніхто би там не був дослідив.

Целя була сирота без батька і без матері. Старий дідусь посилав її до школи, а пізніше через якихось знайомих виробив їй місце на пошті (без протекції навіть такого мізерного місця дістати годі!), де, здавши приписаний екзамен, була принята за маніпулянтку. Більше старенький не міг для неї зробити, та й за те, що зробив, Целя благословить його пам'ять. Пенсія¹ експедиторки — 35 гульденів² місячно — вистарчає на скромне удержання; лекції музики на фортеп'яні і французької мови, які в свобідних хвилях дає двом донечкам влестителя камениці, вистарчають їй на вбрання й інші приємності життя. В перспективі перед нею рисується по кількох або кільканадцятьох літах служби самостійний поштовий уряд десь на провінції, маленький домок з маленьким огородем у малім місточку, квітки перед вікнами, стара служниця в кухні й тиха самітня світличка. Панна Целіна, що правда, рідко забігає думкою в таку далеку будущину, але завсігди, коли їй це притрапиться, починає чогось зідхати — чи то з туги до такої ідилічної картини, чи з полусвідомого почуття, що, не вважаючи на свою ідилічність, ся картина криє в собі якусь порожнечу, якісь темні безодні.

По смерті дідуся Целя перейшла жити до пана Темницького. Пан Темницький був то приятель небіжчика дідуся і при смертельній постелі обіцяв йому, що буде опікуватися бідною, одинокою сиротою. Пан Темницький, то

¹ Пенсія — платня.

² Гульден — біля 80 коп.

був пенсіонований урядник¹ невисокої ранги, числив 68 літ, мав жінку о п'ять літ від себе старшу і глуху як пень, і одного сина, що скінчив у Відні медицину і практикував при тамошній клініці. Пан Темницький був то, що називається „веселий дідусь“: лисий, з великими вусами і мохнатими бровами, мав рум'яні щоки, м'яснисті губи, завсігди зложені до усміху, малі і товщем запливаючі очка і здорові зуби, і виглядав при своїй жінці як її син, молодший від неї щонайменше о 20 літ. Жив із своєї пенсії, скромно й акуратно, не служив ніде і ніде і нічим не займався. Ввесь день сидів у своїм кабінеті, кутив люльку і читав газети, а вечером ішов до касина², відки вертав перед десятою, щоби не платити, „шпера“³. В касині, тобто в товаристві своїх ровесників, славився як сміхованець і фацеціоніст⁴, що, не вважаючи на сьомий десяток літ, досі не позбувся охоти до авантурок, або, як він сам говорив, до „маленьких зворушень“. А дома, коли сидів за столом при сніданню або обіді й увесь час свобідний від жування заповнював своїм балаканням, лагідним, монотонним і усипляючим, був подібний до гладкого кота, що розкішно муркотячи пасе очима якийсь лакомий кусник, але не хоче перед часом трудитися хапати його, бо добре знає, що коли прийде відповідна нагода, то лакомий кусник сам упаде в його оксамитні лапки.

---

¹ Пенсіонований урядник — урядовець, що вислужив пенсію.

² Касино — клуб.

³ „Шпера“ — плата дворникові за одкриття дверей вночі, після 10-ої години.

⁴ Фацеціоніст — той, що займається любовними пригодами, зальотами до жінок.

Півроку вже жила Целя в панства Темницьких, день-у-день слухаючи монотонного воркотання пана Темницького і поглядаючи на його двозначні усміхи. Зразу забавляла її гутірка того пана, але опісля знула монотонність і обмежений кругозір його думок. Вона трібувала з ним сперечатися, але це показалося неможливим; усі її слова він приймав з добродушним усміхом, мов брикання малої, пещеної дитини. Та що пан Темницький ніколи не виходив із границь добродушної жартливості і не дозволяв собі нічого, що би ображало приличність, то Целя чула себе при ньому супокійною. Хоронила її також жалоба, яку носила по смерті дідуся і яка почасти наклала пута й пану Темницькому. Але отце перед кількома тижнями прибув із Відня молодий Темницький, лікар, і відразу вніс із собою до того тихого гнізда якийсь гострий, задушливий дух, що від першої хвилі пройняв Целю якоюсь тривогою, почав стискати її груди якимось невиясненим прочуттям остраху і небезпеки.

Доктор Темницький був високий, плечистий, сильно збудований мужчина, з правильними обрисами лица, з буйним, темним заростом. Рухи його були повільні і поважні, голос баритоновий, трошечки хрипуватий, погляд холодний і немов наскрізь пронизуючий. З кожного руху, з кожного слова його було видно, що цей чоловік має дуже високе розуміння про свою вартість, що вміє панувати над собою, але zarazом вміє і любить панувати над іншими і привик поборювати всякі труднощі, що стоять на заваді його замислам. Ворог усякого сентименталізму, він поглядав на світ холодним оком анатома і віддавна привик су-

дити всіх і вся тільки з погляду свого улюбленого „я“. Ворог дотепу і жартів, один тільки зворот виголошував з певним відтінком юмору, а був то Еврейський¹ зворот „wus tojgt mir dus“ (на що мені це придасться)? Був це його оклик, невідступна мірка, яку прикладав до кожної нової речі, щоб оцінити її вартість. Одним словом, був це чоловік наскрізь „позитивний“ і реальний. Хоч мав напевно не більше тридцяти літ, то проте здавалося, що в нього не було ніколи тої „шумної“ молодости, що він ніколи не віддавався ніяким ілюзіям, не знав, що то запал і ентузіазм, що ціле його життя було рівною, простою лінією, без збочень, скоків і закрутів, без надмірних напружень, але і без слабостей і знесилля.

Як у добрій машині, так і в нього все, здавалося, було обраховане, зважене і згори зведене допевної рівноваги.

Перша його стріча з Целіною була дуже холодна і шаблонова. Старий пан Темницький запрезентував¹ їй свого сина, той їй уклонився, Целя відклонилася, пан доктор буркнув „Дуже мені приємно“ і зараз відвернувся, кінчаючи своє перерване оповідання про якийсь клінічний випадок.

Але по хвилі, коли побачив, що Целя пильно придивлялася йому, сказав тим самим спокійним і поважним голосом:

— Мушу вам, татку, показати фотографію моєї нареченої.

Батько аж уста розчинив і очі витріщив, бо ні про яку наречену свого сина нічого ніколи

---

¹ Запрезентував — представив.

не чув. Але син з непохитним супокоем говорив даліше, скося поглядаючи на Целю:

— Дочка примарія¹ головного віденського шпиталю, одиначка і спадкоємниця величезної камениці на Грабені². Заручини відбулися ще в м'ясопусти. Я не писав вам про це нічого, бо хотів зробити вам несподіванку. Та не вважаючи на це вияснення, батько не переставав глядіти на сина як на дивогляд, з зачудуванням і недовір'ям. Глуха пані Темницька, що не чула розмови, бачила тільки, що „татко“ забув про росіл³, і торкнувши його рукою за лікоть, сказала гробовим голосом:

— Татку, росіл вистигне!

Тимчасом доктор, що при столі сидів насупротив Целіни, звернувся до неї з кількома зовсім байдужними запитаними, на які дівчина відповіла коротко, майже не відводячи очей від тарілки. А коли обід скінчився і Целя сквапно відійшла до своєї служби, пан Темницький, що досі ледве міг усидіти з нетерплячки, звернувся до сина.

— Бійся бога, Мільку! Що це за наречена, про яку ти згадував?

— Наречена? — відповів спокійно доктор. — Ніякої нареченої в мене нема.

— Ну, так я й думав. Але що ж це ти за історії видумуєш?

— Це для тої, — і він мотнув головою в напрямі Целініної світлички. — Виджу, що вдивляється в мене, мов у веселку. Ну, а я люблю кожну річ відразу ставити ясно, реально. Не хай собі дитина на мій рахунок не робить ніякої ілюзії.

¹ Примарій — головний лікар.

² Грабен — передмістя Відня.

³ Росіл — бульйон.

— Га-га-га! — засміявся пан Темницький. — Але ж то хитрий пан доктор! Що хитрий, то хитрий! При першій стрічі з панночкою зараз і остерігає її: здалека від мене! Я заручений!

— А воно й найліпше, — сказав поважно пан доктор. — Нехай згори знає, чого від мене може надіятися, а чого ні.

Бачиться одначе, що й сам пан доктор не дуже добре знав, чого від нього можна надіятися, а чого ні. Кілька днів він сидів насупротив Целіни, мало звертаючи на неї уваги, обмінюючися з нею ледве кількома байдужними фразами. Пізніше зробився ще маломовнішим, про свою наречену не згадував, але натомісць скільки разів Целя осмілилася підвести очі, все стрічала його холодний зір, упертий в себе. Ще кілька днів минуло — і в чорних, невеличких очах доктора доглянула Целя якісь іскорки, що блимали ніби порохно серед пітьми, і розтлівалися що день то дужче. Було щось невідоме і зловіще в тих іскорках, щось, що відбирало Целі апетит і морозило в ній всякий порив радості. Коли доктор промовляв до неї часом, то почувала легку дрож на всім тілі, хоч досі нічогісінько такого між ними не зайшло, що надавало би хоч тінь оправдання тій її боязні.

Натомість старий пан Темницький говорив тепер іще більше, ніж уперед, і своє балакання майже виключно звертав до Целіни. Шпількував еманципацію й еманципанток, хоч Целя ніколи не хотіла вдавати з себе еманципантку, вигрібав старосвітські анекдоти про старих паннів, жартував із женщин-урядників, поштмайстринь і т. ін. Остаточно Целя почала звільна догадуватися, що все те балакання не просте язикобиття, але до чогось воно йде, має якусь

укриту щіль— яку, цього не могла доглупатися. Чула тільки, що по вислуханню цілогодичного гурторіння пана Темницького обхапує її якась втома, якась обридження до світа і до життя, нехить до праці і думання. Тим то й не диво, що все те вкупі в короткім часі мусіло сприкрити їй спільні свідання, обіди і проходи з панством Темницькими.

— Ні, не піду більше! — говорила вона, тупаючи ногою в своїй світличці, але завсігди в рішучій хвилі покидала її сила волі.

Була сама на світі. Пан Темницький був єдиним другом її покійного дідуся, що дав їй його за опікуна. От і не диво, що її дитяча душа до крайньої можності держалася за ту останню нитку, що бодай сяк-так в'язала її теперішне з минулим. Покинути цю нитку, то значило віддатися безповоротно хвилям життя без провідника, без точки опори. Целя, хоч молода ще 18-літня дівчина, все таки знала вже з власного сумного досвіду і з не одного прикладу, що пускатися на ті хвилі, то не жарт.

— Але все ж таки вони добрі люди, — успокоювало її золоте її серце. — Нехай і так, що в них є свої хиби, але не моя річ судити їх. Зо мною вони чемні й добрі, то що ж можу їм закинути? Ні, ні, дурна я з моєю нехиттю, з моєю глибою тривоگوю! Нерозсудлива я, невдячна, от що!

І накартавши так свої власні нерви, вона знов ішла в товариство Темницьких, щоб із нього знов винести ту саму німу тривогу, те саме знеохочення і зденервовання, що й уперед, тільки ще в більшій мірі.

— Е, що там! — сказала Целя, потрясаючи головкою і кидаючися то до вікна, то до дзеркала.—Дурна я, що собі такий чудесний ранок псую такими думками!

Глянула на годинник,— пів до восьмої. Ще щонайменше година до снідання. Взяла книжку і трібувала читати далі, але й це не йшло. Сонце зазірало до книжки, блиск сліпив її очі. Щоденне сьомигодинне примусове сидіння при поштовім бюрку було тяжкою панщиною для її молодого організму, що домагався руху і свіжого повітря, і для її живого темпераменту. А тепер ще сидіти в покою мов миш у норі! Ні, це справді гріх. Кинула книжку і рушила в подорож довкола своєї світлички, шукаючи очима, що би можна перенести, поставити на іншій місці, або привести в порядок. Але нічого такого не добачила.

В тій хвилі знов отворилися двері її покою: ввійшла Осипова з карафкою свіжої води. Поставивши воду, вона стала і з усміхом почала дивлюватися в Целю.

— А ви чого так на мене дивитесь, як на ворону? — кликнула Целя з жартівливим обуренням.

— Бо маю рацію!—відказала Осипова, всміхаючись і моргаючи загадково.— А впрочім коли іншим вільно на паннунцю так дивитися, то чому ж би й Осиповій не мало бути вільно?

— Яким іншим?

— Кожному, хто тільки хоче. Адже ж паннунця що день сім годин сидить там, за решіткою, мов на виставі. Хто хоче, може прийти і обзирати паннунцю, скільки його воля, і паннунця не може йому цього заборонити.

Целя вся спалахнула рум'янцем.

— Фе, стидайтесь, Осипова! — скрикнула з невіданою прикрістю в голосі. — І ви вже навчилися від старого пана цвікати мені в очі¹ моєю службою! Що вам завадила моя служба, що мене сверлуєте, вичислюючи її неприємності? Чи думаете, що я сама їх не почуваю? Чи думаете, що мені це мило? Але що ж маю робити? Адже ж мушу якось жити! А ліпше їсти свій хліб, хоч гірко зароблений, ніж умирати з голоду, або...

Не докінчила. Сльози здавлювали її горло. Відвернулася до шафи і почала в ній дуже пильно шукати чогось між понавішуваними сукнями.

— Але ж прошу паннунці, — скрикнула стара, не на жарт перелякавшись цього вибуху, — що це паннунці бог дав! Я мала би насміхатися з паннунці за те, що паннунця в цісарській службі знаходиться? Я, що від десяти літ віку сама поневіряюся по службах у найрізніших людей? Я мала би насміхатися з паннунці, я, що так паннунцю люблю, як рідна мати? Хай паннунця дадуть спокій і поглянуть радше, що я для паннунці принесла!

— А що таке? — весело спитала Целя, забувши вже прикрість, якої дізнала перед хвилиною.

Осипова видобула з-за пазухи невеличку запечатану коверту, і не кажучи ані слова, з усміхом і загадковим морганням подала її Целіні. На конверті написано було тільки її ім'я і назва, та про те Целя знов запаленілася, скинувши оком на адресу. Характер письма був їй відомий.

— А відки то Осипова дістала те письмо?

---

¹ Цвікати в очі — дорікати.

— А це, прошу паннунці, дав мені знайомий експрес¹. Хотів іти до паннунці, але я йому кажу: дайте, я сама занесу!

Коли би Целя була пильніше вдивилася в лице старої жінки, то була би відразу догадалася, що Осипова збрехала. Але Целя вдивлювалася в лист, що його держала в руці, очевидно вагаючися, що має з ним зробити. Рум'янець на її лиці шез і воно поблідло, рожеві губи стислися і в очицях блисло щось ніби гнів, обурення чи нетерплячка. Сказала вкінці холодно із досадою:

— Моя Осипова, прошу вас, ніколи не робіть мені того на будуче. Ніяких листів ані посилок до мене не приймайте. Хто що має до мене, нехай сам приходить, уже я буду знати, що йому відповісти.

Це сказавши, відвернулася і відійшла до вікна. Осипова добру ще хвилю стояла на місці і хитала головою. Бідна жінка не знала, що властиво думати про свою паннунцю: чи одержання листа було для неї приємне, чи неприємне, і про що властиво паннунці ходять.

— Ну, але прецінь лист узяла, не звернула мені! Це знак, що я ще нічого такого дуже злого не зробила — проворкотіла сердешна бабуса і відійшла до кухні.

Але Целя стояла мовчки, одною рукою опираючись о ряму вікна, а в другій держачи лист. Рука з листом тремтіла. Вкінці рука піднеслася й енергічно кинула лист на підлогу.

— Чого той дурень хоче від мене! — скрикнула з обуренням. — Причепився мов п'явка, лазить за мною як тіль, і ще мене компромітує своїми дурацькими листами. От нещастя моє!

¹ Експрес — посильний, „червона шапка“.

Груди її сильно хвилювалися, очі блищали, гнів був справдішній. Але по хвилі Целя заспокоїлася, охолочла з першої досади, підняла лист і розтяла коверту ножицями. Виняла з неї лист, записаний від початку до кінця дрібними, немов судорожно в різні боки повикривлюваними буквами, і раз зирнувши на ті букви, на перший знак викрику, який їй у тексті кинувся в очі, вибухла голосним, сріблестим сміхом.

— Що за дурень! — сказала весело. — Навіть гніватися на нього серйозно не можна, хіба тільки сміятися. Ану, прочитаю цей лист замість газети! Мусить бути забавний як і попередні.

І вигідно сівши на кріслі, Целя розложила лист на столику і почала читати, від часу до часу перериваючи читання своїми замітками, немов би розмовляла і передразнювалася з його автором.

„Третій раз уже осмілююся писати до Вас, шановна Пані, хоч на два перші листи не одержав ніякої відповіді“.

— І не одержиш і на цей! Не надійся! — вперто мотнувши головою, сказала Целя.

„По тяжкій боротьбі з собою я таки зважився ще раз наприкритися Вам. Важність справи, для якої це чиню, нехай оправдає мою влізливість“.

— Важність справи? Що там за важна справа така? Ха-ха-ха! Очевидно та сама, що й у перших листах: Ви пані — ангел, Ви покорили моє серце, без Вас не можу жити, і так далі без кінця. Але ж прошу шановного пана, це все мене нічогісінько не обходить. Я без вас можу жити. Я про вас і чути не хочу. Ви повинні раз уже про це догадатися з мого погляду, з кожної моєї міни! Та ба, як же тут

бажати, щоб той пан чогобудь догадався! — додала з поганим виразом погорди на устах.

„Обдумавши поважно своє положення і зібравши про Вас, Пані, деякі потрібні відомості“.

— Чи бачите його! — скрикнула Целя. — Він про мене відомості збирає! Він шпionить мою минувшину! Негідник!

„...я переконався, що зверхній вигляд не омили мене, що, полюбивши Вас від першого побачення, я не змарнував свого чуття для особи негідної того чуття. Я певнісінький, що коли б Ви, Пані, згодилися бути моєю, ми могли б устроїти своє спільне життя гармонійно і щасливо, оскільки щастя було би залежне від нас самих. Мої средства, хоч скромні, вистарчали би нам як резерв на чорну годину, а тимчасом ми заробляли би на хліб чесною працею“.

— Чи бач його! Як то він усе уложив! Не такий дурний, як видається! — шепнула Целя, і хмарка задуми зависла на її чолі.

Вона вже знала з попередніх листів того оригінального конкурента, знала, що його средства, про які він згадував, це одержаний у спадку по батькові фільварочок з 30 моргами землі, положений десь недалеко Львова і випущений в оренду. Знала, що сам конкурент займається газетярством, і треба признати, що це власне була одна з головних причин її антипатії до нього. Вона так багато наслухалася непідхлібних¹ історій про львівських газетярів, про їх цинізм, нічні пиятики, галабурди і т. ін., що дрож пробігала її на думку — статися жінкою такого поганця. А при тім виглядав той конкурент зовсім не особливо.

¹ Непідхлібні — некорисні, погані.

Целя, сама молода, здорова і вродлива, любила всюди красоту і грацію. А він хоч ще молодий, ходив згорблений і немов розломаний, мав лице широке, вистаючі вилиці, вид якийсь заляканий і непевний, блукаючий вираз очей, ніс розплющений і руде волосся. До того додати одіж звичайно стареньку і немов би не на нього шиту — от і портрет автора тих любовних листів, тої „долі“, що траплялася панні Целіні.

— Це кандидат на Кульпарків¹ — мигнуло в душі в Целі, коли перший раз побачила його на пошті, як подавав лист. Вліплені в неї, з виразом зацікавлення і подиву, сиві очі дивогляда справляли їй якийсь неспокій і zarazом побуджували до сміху. Від того часу він почав частіше приходити на пошту, впиватися очима в кожний її рух і чатувати на вулиці, коли вона йшла на пошту або вертала додому. Але ніколи він не осмілювався промовити до неї. Йшов здалека, а як часом не міг обминути, щоб не зустрінутися з нею лице в лице, то кланявся украдкой і втікав щодуху, мов з яким краденим добром. По кількох місяцях таких німих зальотів написав до неї перший лист, несмілий, надряпаний очевидно тремтячою рукою, незручний у стилізації, одним словом, смішний-пресмішний. Целя багато мала з нього потіхи, і хоч не знала назви свого німого адоратора², все таки вгадала відразу, що він, а автор листа, підписаний „Семіон Стоколоса“ — це одна і та сама особа. І через думку їй не прийшло відповідати на той лист. Через місяць надійшов другий лист,

¹ Кульпарків — місцевість коло Львова, де міститься дім божевільних.

² Адоратор — поклонник,

довжезний, пристрасний і ще смішніший в огнистім виражуванню¹ чуття. А оцей третій лист несподіваним способом був короткий і спокійний, так що Целя, яка ждала в ньому знов сяжнистих² зідхань і сотнарових³ заклинань та дифірамбів на свою красоту, була трохи розчарована, і задумалася. Але задума та не тривала довго.

— Дурна ти, Целько! — скликнула вона сама до себе. — Все те нісенітниця, комедія! Коли він чесно думає, то чому не поступає так як чесні люди? Чому не прийде, не представиться, не... Але що там, читаймо далі!

„Запитаєте, Пані, напевно, чому для висловлення Вам цього всього вибираю таку не зовсім пригідну дорогу, відповідну радше для труса, ніж для мужчини?“

— Чи бач його? — скликнула Целя з усміхом, — як угадав! І відвагу має назвати річ її іменем, навіть коли та річ дотикає його самого. Еге, відвагу має! — додала по хвилі, — але знов тільки на папері! Ну, ну, що то він там далі пише?

„Я справді трус, не супроти небезпек і противностей життя, бо з тими я боровся від дитинства і то досить щасливо, але супроти тих, кого люблю. Боюся зробити їм найменшу прикрість, і через те нераз роблю її мимоволі, а це мучить і болить мене ще гірше, ніж їх самих. Чую, що бракує мені тої твердої підстави в поступованню з людьми, яку дає товариське виховання і певність себе самого. Чую, що сама моя особа будить сміх і жаль, і це відбирає мені всяку смілість, яку собі виразу-

¹ Виражування — виявлювання.

² Сяжнистий від слова сажень.

³ Сотнар — цетнар, сто кілограмів.

мую. Тужно мені до людей, до приятні, любо-
ви, щастя— а чую, що здобути їх не можу
так, як здобувають тисячі інших. „Так що ж,
чи хочеш украсти їх із-за угла?“— запитаєте,
Пані, напевно“.

— Чи сказився!— скликнула Целя з якимось
переляком. — Точка в точку вгадав мою думку!

„Ні, дорога Пані, (ага, „дорога!“ Вже знов
починає!— шепнула Целя), я бажаю тільки вхо-
пити одну ниточку, що веде до клубка, а по-
тім ціле життя, всі свої сили присвятити на
здобування того, що іншим щасливіша доля
дарує без труду. Нині Ви, Пані, знаєте мене
тільки з непочесної поверховости. То ж не
прошу нічого більше, як лиш одного: позвол-
те мені дати Вам ближче пізнати себе! Я не
хотів би без Вашої волі чинити ніяких кроків
у тім напрямі, щоб перед людьми, в яких Ви
живете, не наражувати Вас на насмішки, до-
тинки та неприємності. Знаю, впрочім, тих лю-
дей, хоч і здалека, і можу Вам тільки одно
сказати: стережіться, Пані, зарівно батька, як
і сина!“

— Ого, ось уже й жало гадюки!— шепнула
Целя, прикусуючи блідніючі уста.

„Та чого ж я хочу?— запитаєте Пані. Одно-
го тільки: pozwolte мені зблизитися до Вас,
дати Вам ближче пізнати себе! Дайте мені
знак, що не маєте супроти мене ніякої анти-
патії, що зближення моє не зробить Вам нія-
кої прикрости! Напишіть“...

— Дурень,— скликнула Целя, тупаючи но-
гою і не дочитуючи письма.— Бреше він! Не
любить він мене, коли може писати такі дур-
ниці. Позволь йому зближуватися до мене!
Хіба я йому бороню? Але ба, тут саме й єсть
хитрість, підла засідка. Наробить яких дурниць,

осмішить мене, а тоді скаже: самі ви дозволили мені! Ні, ні, не хочу й чути про нього! Дам йому до пізнання, щоб і на очі мені більше не показувався. „Що не маєте супроти мене ніякої антипатії, що зближення моє не справить Вам ніякої прикрости!“ Ну, відки ж я це маю знати? Тьфу! Це якась безкровна слизь, якась галярета¹, не мужчина! Ну, малась би я з-пишна², якби дала йому руку! Той би мене замучив своїми чулостями й підозріннями! Всі жили з мене вимотав би! Ні, волю вже лишитися тим, чим є, ніж в'язати свою долю з таким непотрібом!

І Целя кинула лист нещасливого любовника на стіл, пройшлася кілька разів по покою, щоб успокоїтись, а потім порвала лист разом з конвертою, подерла на дрібні шматочки і понесла до вікна, щоб викинути геть. Коли вихилилася з вікна, то побачила, що на розі вулиці насупротив вікна стояв автор листа з очима вліпленими в вікно. Поява Целі очевидно перепудила³ його, він кинувся мов опечений і хотів утікати, але не міг відірвати очей від вікна. Цей вид видався Целі таким комічним, що засміялася на все горло. А потім сильним замахом руки викинула дрібні шматочки подертого листа. Посипались вони вниз, мов снігові плачочки, крутячись і розлітаючися в різні боки. Кілька з них, покрутившись та погулявши на хвилях легенького вітру, впало на капелюх Семіона Стоколоси, який усе ще, з переполошеним видом, блідий і ніби прикований до кам'яного тротуару, стояв на розі вулиці.

¹ Галярета — холодна рідина.

² Малась би я з-пишна — гарно б мені велось.

³ Перепудити — перестрашити.

— Прошу паннунці на снідання!— сказала стара Осипова, відхиляючи двері світлички. Целя стрепенулася на її голос, але зараз же зспокоїлась, потрясла головою, а озирнувшись в дзеркалі й поправивши червону оксамитну стьонжечку¹, якою зграбно перев'язала поперек тім'я своє коротке волосся, пішла до їдальні.

Панство Темницькі сиділи вже при столі, а властиво сиділи оба панове, а стара Темницька наливала каву, раз-у-раз порушуючи зів'ялими губами, немов вела якісь ненастанні розговори, чутні тільки для її глухих вух, з якимись невидимими сусідами. Впрочім при столі старенька відзивалася дуже рідко і сиділа, вперши очі в якийсь один предмет, немов би не бачила нічого більше довкола. Целя дуже її жалувала, старалася usługувати їй при столі, розмовляти з нею знаками. Але старенька зразу чула себе якоюсь сконфуженою тими непривичними для неї об'явами чемности і співчуття.

Віддавна привикла вона до того, що її найближчі цілковито ігнорували її і вважали немов якимось бездушним предметом, то й не диво, що зразу навіть з підозрінням почала була поглядати на Целю, думаючи, що молода дівчина хоче здобути собі її ласку для якихось своїх цілей. Але переконавшись, що Целіна зовсім далека від якихбудь своєкорисних замислів, старенька помалу привикла до оказування їй чемностей і приймала їх якомсь апатично, нічим не показуючи, що вони справляють їй приємність. Але й ця апатія ні

¹ Стьонжечка — стрічка.

крихти не змінила поступування Целіни, тепло-го й сердешного, не ослабила її співчуття до нещасної старої жінки, при життю ще здегра-дованої між старе дрантя.

— А, ось і вона, наша маніпулянтка! — скликнув весело старий Темницький. — Вітаємо паню. Як же там пані спалося? Що там гар-ненького снилося? Тимчасом доктор устав мовчки з крісла, наблизився до неї і буркнув:

— Добрий день, пані!

Целя звичайно подавала йому руку, яку він стискав по товариськи. Але сьогодні доктор уклонившись, прудко підніс її руку до уст і поцілував. Целя почула гарячий дотик його уст і шарпнула руку як опарена, при чім гу-стий рум'янець залив її лице аж по вуха. А доктор, мов і зовсім нічого не бувало, спокій-но обернувся і сів на своїм місці.

Целя була до глибини збентежена, тож не сіла, але почала крутитися коло пані Тем-ницької, немов би то помагаючи їй щось при наливанню кави, а властиво стараючися за-спокоїти свою неспокійну кров.

— Що ж то панна еманципантка не ласкава навіть відповісти на привітання старого? — ба-лакав дальше жартівливим тоном пан Тем-ницький. — А правда, правда, старий повинен знати, що молоді панночки, а ще до того ті з нового, вченого, самостійного покоління, мають свої окремі правила, свій окремий спосіб життя, і волять завсігди відповідати молодим паничам, ніж старим панищам.

— Але ж, таточку! — Целя перенесла той інтимний титул на пана Темницького зі свого покійного дідуся. — Яка ж із мене еманципантка!

— Ну-ну-ну, нібито ми старі вже такі дурні й нічого не розуміємо! Коротке волос-

сячко, синенькі панчошечки, служба в канцелярії, самостійне життя... степ широкий, світ отвертий... *alleinstehende junge Dame*¹ і там далі і там далі...

— А коли то таточко бачив у мене сині панчошки? — відповіла Целя, силкуючися повернути все в жарт, хоч із тону цього балакання віяло на неї якоюсь душною і неприємною атмосферою.

— Ха ха-ха! — сміявся пан Темницький, коли тимчасом доктор похилившись над своєю філіжанкою, помалу, систематично пив каву. — Ха-ха-ха! Я певнісінький, що панна Целя і тепер має на собі сині панчошки! Що, не вгадав? Ану, нехай пані нас переконає, що ценеправда! Прощу!

— Ай, ай, ай! який же то таточко сьогодні дотепний! — сказала іронічно Целя, киваючи головою і беручися до снідання. Тимчасом пан Темницький уже скінчив свою каву, і оберши собі уста й опершися ліктем о стіл, не зводив ока з Целі, стараючися підхопити кожний її рух, кожний позирок.

— Го-го-го! — балакав він невтомно. — Пани савантки, обсервантки, маніпулянтки, і еманципантки, нове покоління, рівноуправнення з мужчинами, життя на власну руку, здобування будущини, аякже, аякже! Хто би вас ближче не знав, той би вас замість святих купив. Але нас, старих горобців, на це не зловите. Вже ми що знаємо, те ми знаємо. Знаємо, що жінка — все жінка. Не один дурник думає собі: а це новий тип, це жінка самостійна, майстриня своєї долі, жие власною працею! А він і не знає, що тій майстрині зовсім чого іншого хочеться. Все мода,

---

¹ Самостійна молода пані.

та й годі! Була мода на криноліни, потім на пуфи, потім на капелюшки з пташками, потім на тюрнюри, настала мода і на еманципацію, на рівноуправнення, здобування будущини власною працею. А то все зовсім одна і та сама праця: і криноліни, і пуфи, і тюрнюри, і еманципація!

Все має тільки одну мету: здобувати серця мужчин, полювати на мужів, уловляти вселенную з вусами!

— Але прецінь таточко не заперечить, — заговорила звільна Целя, якій це балакання відбирало всякий апетит, але пан Темницький не дав їй скінчити.

— Заперечу, дитя мое, всьому заперечу, бо знаю, яке то в світі по людях ходить. Нехай тільки паннунця вислухає слів старого! Старий на вітер не говорить.

— Але ж, татку, — озвався доктор знуджений також цим балаканням, — що це татко обібрав собі за тему до розмови!

(Нібито татко колибудь говорив про інші теми!)

— Тема, мій сину, така добра, як і всяка інша. Бо то бачиш, які сьогодні часи пішли? Часи вистав, плякатів, реклям. Хто має який товар, яку особливість, яку цінну річ, зараз її на показ дає, в газетах інсерує¹, по вулицях афішує, на всі чотири роги світа витрублює і вибубнює. Що, хіба неправда?

Доктор і Целя слухали тої інтродукції мовчки, не знаючи, до чого вона йде.

— А видите, що старий не бреше! — сказав, усміхаючися „таточко“. — Тож бо то й є, що не завадить часом послухати старого. Ну, а

¹ Інсерує — оголошує.

тепер прошу собі представити таку панночку, яку доля скривдила на маєтку. В неї здоров'я, сяке-таке личко, брівки, очка, охота до життя і вживання, радо би те бідацтво і між людей показатися, а тут обставини на припоні держать, дома біднота та тіснота, до порядного говариства двері позамикані... Що робити? Те, що є цінного й гарного: личко, очка, брівки, волоссячко, ручки (пан Темницький вичислював це все з якимось особливим притиском, моргаючи то в сторону Целі, то в сторону доктора і прижмурюючи очі, мов кіт на сонці), все це можна показати народові хіба раз на тиждень у церкві. Цього замало! І ось таке бідне сотворіння подається на практикантку, телеграфістку, телефоністку, одним словом, дебудь на публічну службу, де би могло сидіти на видноці у всіх, ніби на виставі за склом. Хто хоче, може прийти і оглядати, може навіть попросити її встати і пройтися.

„Прощу пані, чи нема для мене листу *poste restante*?“ „На яку адресу?“ „AZ4“. І наша еманципантка встає і йде до полиць з листами. А тут А — перша буква в азбуці, то й перескринок її стоїть у найвищій полиці. Отже бідне сотворіння бере крісло, приставляє, і з цілою урядовою повагою, а разом з цілою дівочою грацією вилазить на крісло, стає на пальчиках, і шукає, шукає, шукає в горішній полиці так довго, доки цікавий гість не оглянув докладно і ніжок, і талійки, і ручок, і шийки, і всього, про що йому ходило. „Ні, прошу пана, нема нічого!“ „Дякую пані і перепрошую!“ А за хвилю другий так само питає, потім третій, четвертий, і так далі. Чи ж то не життя? На щастя маємо ще державу, що навіть платить за подібну комедію. А я

свято переконаний, що коли б отворено вад рази стільки посад в таким роді, і коли би не тільки не плачено за службу, але вимагано ще вступної такси, то і в таким разі від кандидаток не було би відбою.

— Чудесно нас пан відмалював, нема що казати! — скликнула Целя.

— А чи неправду говорю?

— Розуміється, що неправду! — з нервовим притиском відмовила Целя.

— Що? — скрикнув Темницький, — пані смієте казати, що неправду?

— Авжеж, що неправду! Адже ж пан на моім власнім прикладі міг би переконатися, що воно так не є. Адже ж пан сам признає, що мені зовсім не про те ходить, щоб афішуватися, але щоб чесно заробити на кусник хліба.

Н у, ну, панно Целіно, адже ж я не про ас в говорив! — відказав старий, жартівливо прижмурюючи очі. — Адже ж ви у всім виємок, у всім, у всім не подібні до інших! Хо-о-ч — те „о“ тягнув він якимось співучим голосом, перехиливши при тім голову на лівий бік, як співаючий канарок, — коли би так прийшлося признати святу правду, то я сказав би, що й у вас воно не без закарлючки.

— Без якої закарлючки?

— Не думаю перед панею з усього толку ватися, але що знаю, то знаю.

— Коли пан кидає на мене підозріння, то повинен пан витолкуватися, бо інакше мушу таке поступовання назвати... назвати...

Духу не стало їй у грудях. В очах пекло щось ніби здавлювані сльози, що силоміць тиснулися бризнути. Але здержувала себе і заховувала спокійний вид, головно для того,

бо чула вліплені в себе прошибаючі очі доктора.

— Прошу пані не називати ніяк, — сказав добродушно всміхаючися пан Темницький. — Мене пані словами не заженете в вершу. Нехай пані радше скажуть нам, що то за панич стирчав тут сьогодні на вулиці перед нашими вікнами і що то за шматочки паперу кинули йому пані на голову?

Він сказав це з такою певністю і з таким супокоем, що можна було думати, що знає далеко більше, ніж висловлює, і хапає тільки для прикладу перший-ліпший факт, який йому наскочив на пам'ять.

Целя поблідла при цих словах.

— Пане, — скрикнула встаючи з-за столу, — таке питання свідчить про низький спосіб мислення.

— Але ж, татку, як можете в подібний спосіб забуватися! — поспішно докинув доктор, бачачи, що Целя поспішає до дверей.

Целя вийшла наруго, не оглядаючись, і впала лицем на подушку в своїй світличці. Збиралось їй на плач. Закид Темницького занадто був глупий і безпідставний, щоб мала вона ним справді образитися. Боліли її тільки цинічні шпигання взагалі на жінок, що шукають власного зарібку, та рівночасно тішило її потрохи й те, що доктор у тім питанню станув ніби по її стороні.

Сама не знала, чому цей, хоч і дуже слабенький вираз співчуття, справив їй якусь полегкість. Успокоївшись трохи, встала і пішла на лекцію.

— Але, татку, — сказав по виході Целі доктор, закурюючи цигарку, — справді не розумію, що маю думати...

— Про що?

— Досі вважав я тата чоловіком, який ніколи не забуває про форми товариської чемности.

— Ну, ну, ну, пан син починає моралізувати батька! — скрикнув Темницький, живо кидаючися на кріслі. — Нехай тільки пан син покине ту роллю, бо вона йому дуже не до лиця!

— Ні, татку, — сказав доктор з непохитним супокоем, — я справді не пізнаю вас. Тратите власть над собою. Починаєте бачити те, чого нема. Мені й не снилося моралізувати, але бачиться, що сама делікатність вимагає, щоби татко поводився з нею прилично.

— А коли я маю в тім свою ціль, щоби власне так із нею поводитися?

— Свою ціль? — спровола повторив доктор. — А то яку?

— Це вже моя річ. Я прецінь тебе не питаюся, яку ти маєш ціль, usługуючи їй при обіді, потакуючи її словам, не зводячи з неї очей і цілуючи її руки.

— Яку... я... маю... ціль? Що це таткові сниться? Яку ж таку ціль можу мати?

— Це мене не обходить. Май собі яку, хочеш, але позволь і мені мати свою. Впрочім хто знає — додав старий насмішливо прижмуруючи очі й колишучися в кріслі — чи остаточно наші стежки не зійдуться до купи? Хто знає, чи те, що ти називаєш браком чемности, не буде найліпшим твоїм союзником?

Доктор з зачудуванням вліпив зір у батька. Починав пізнавати його з такого боку, якого досі й не догадувався з боку більш анімального¹ ніж людського. Йовіяльний усміх, що світився на устах цього чоловіка, в його очах

¹ Анімальний — звірачий.

приняв нараз якийсь поганий, цинічний відтінок, хоч подібний усміх на устах інших людей не разив його зовсім. Але це був його батько! Вся та коротенька розмова зробила на нього дуже прикре вражіння, хоч і сам він не вмів собі докладно в'яснити, що власне було в ній такого прикрого. Проте, хотів звернути річ на іншу тему.

— Але признасть татко, що той концепт із чоловіком, який буцімто стирчав під вікнами і з паперовими свистками¹, киданими на нього, був не дуже то щасливий.

— Концепт? Що це ти говориш! Адже ж це чистісінька правда! Сам я це бачив і не відсьогодні бачу того зідхаючого Адоніса. Ха-ха-ха! Якби ти побачив, що це за Адоніс! Чистий орангутан. А наша панна еманципантка, бачиться, зовсім таки до нього прихильна.

— Ну, що це татко говорить — скрикнув доктор диву даючись.

— Говорю, що знаю. Обсервую його й її. Переписуються, видаються на вулиці, а може й ще дебудь. Напевно не знаю, але маю підозріння, маю певні вказівки і сліди... Одним словом, прошу пана доктора, не кожна тота весталька, що в довгій сукні ходить.

— Це стара річ, — сказав доктор, поборюючи своє збентеження. — Але знов я не припускав...

— Доктор... і не припускав! — скрикнув пан Темницький. — Ха-ха-ха! Але ж, пане докторе, припущення... це перший крок до правди! Чи як там ваша наука говорить, га?

Замість відповіді доктор подав батькові свою широку долоню. Оба ті чесні чоловічки порозумілися цілковито.

¹ Свисток — клаптик, кусочок.

Сонце пражило немилосердно. На південно-західнім краю небозводу висіла чорна, як бовдур, хмара так низько, що здавалося, немов ліве крило її зачеплене було на золоченім вістріюча вершку ратушевої вежі, мов величезна пошарпана хоругов. У повітрі пахло вогкістю. По вулицях повзли бочки з водою, скроплюючи куряву і торохкотіли фіякри ¹. Обернені до сонця вікна камениць позаслонювані були ролетами. На бальконах недвижно стояли олеандри в дерев'яних шапликах. Нечисленні прохожі ліниво снували по тротуарах, тільки на невеличкім сквері в тіні дерев, довкола плюскотячого водограя, бавилася купа дітей під оком няньок.

Було три чверті на другу. Целя, в літнім бронзовім пальто і в білім солом'янім капелюсі з широкими крисами і червоножовтою кокардою на наголовачі, спішила на пошту. Хоч була спека, вона по привичці йшла прудко. Якесь нервове роздразнення видно було в її рухах. Лице її було похилене, уста стиснені і чоло раз за разом морщилося від якихось понурих, невідступних думок.

Дійсно, по тій сцені, яка відбулася між нею і Темницькими при сніданню, вона повзяла незломний намір не показуватися більше в їх їдальні. Немов би вгадуючи ту постанову, доктор Темницький, зустрівши її, коли повертала з лекції ² з першого поверху, ввійшов з нею до її світлички (що ж, адже ж цього не могла йому заборонити!) і почав перепрошувати її за

¹ Фіякер — візник.

² Лекція — урок.

батькову нечемність. Треба вибачити старому його балакання. Старість не радість, чоловік з літами мимоволі гіркніє і бачить усе в темніших колірах, особливо коли це діло нове, до якого він не привик і якого важности не розуміє. Рада не рада мусіла Целя признати йому правду, мусіла запевнити його, що не гнівається; за те в заміну він запевнив, що батько вже більше не дозволить собі ні на що подібне в її присутності.

Опісля почав доктор розпитувати її про її життя, про подробиці служби, надії на будуче, проявляючи супокійне, але просте і щире заінтересування. Розмовляли так з пів години, він сидючи на кріслі при великім столі, а вона край вікна. Двері, що від світлички виходили до кухні, були відчинені, так що видно було, як снувала коло печі Осипова.

Целя, якій зразу стріча з доктором була неприємна, швидко почувала себе побідженою і в спокоєною супокійним тоном його розмови, повільними і статечними рухами, щирістю далекою від усякої афектації і тим приязним добродушшям, з яким він оправдував перед нею нетактовний поступок батька, або з яким усміхався, слухаючи її мрій про будуче життя яко стара панна поштмайстриня десь у самотнім домику в глухій провінціяльнім містечку.

Тепер могла йому ліпше придивитися. Не був зовсім такий суворий і страшний, яким їй видався в першій хвилі. В його очах не миготіли ті зловіщі іскорки, що так бентежили й мучили її досі. Був зовсім супокійний, простий, натуральний, а почуття власної сили і певности себе додавало йому в її очах якоїсь надзвичайної принади. Мимоволі насувалась їй думка.

— От якби то могли мандрувати мандрівку життя, опираючись на сильне рам'я такого чоловіка!

Але це бажання далеке було від чутливого забарвлення, що могло би закаламутити супокійну течію їх розмови. Це був висновок чисто логічний, теоретичний, який не зачіпав її серця і не бентежив крові. Вона знала, що то річ неможлива, і не робила собі ніяких ілюзій.

А прецінь обід, на який вона пішла до спільної їдальні наперекір своїй ранішній постанові, знов роздразнив і рознервував її в високій мірі. Правда, старий Темницький цим разом мовчав, а говорив тільки доктор. Розуміється також, що розмова мала зовсім інший характер, ніж попередні, але власне для того вдарила її зовсім з іншого, несподіваного боку, і тим сильніше вражіння зробила на неї.

Ні відси ні відти розпочав доктор річ про свою наречену. Показав Целі пару її листів, писаних по-німецьки, відчитав навіть дещо з їх тексту і просив її поради. Бо що жінки на жінках усе ліпше розуміються, ніж чоловіки, а оці листи, на його думку, вказують на цілковиту незгідність їх характерів, а в його нареченої на недостачу любови до нього і навіть недостачу простої делікатности, поверховий спосіб мислення, егоїзм і інші подібні злі прикмети. Бідна Целя пріла при тій розмові, бо тексту листів, писаних у значній часті віденським діалектом, не могла добре зрозуміти, а ті уривки, які зрозуміла, видались їй дуже банальними і нічого не значучими. Приглядалася тільки характерові письма, але й він був невиразний, не то жіночий, не то мужеський. Тож очевидна річ, що ніякого свого суду про ті листи та їх авторку не могла висловити. Зре-

штою доктор не дуже й налягав на це. Бачилося, що ті листи були для нього тільки притокою для висловлення перед Целіною своїх поглядів на любов і на родинне життя. Гармонія характерів, темпераментів, симпатій, ось що головна річ. Про маєток йому байдуже, маєток він має в голові й руках. Волисть розірвати ті вузли, в які й так його, майже без його волі, вплутано. На ухо признався Целі, що його наречена молодша від нього тільки двома роками, а для панночки це вік дуже вже поважний. Впрочім разить його в його нареченої брак усякої думки про життя, його задачі й обов'язки. Жінка, яка ні про що не думає крім строїв і розривок, яка не здужає стояти сама на власних ногах, жити в разі потреби власним промислом і власною працею, така жінка в наших часах і в родиннім життю не сповнить свого призначення. Бо яке ж вона виховання зуміє дати своїм дітям? Яким способом зможе піддержати мужа в хвилях сумніву і знесилля? А маєток, хоч би й найбільший, нікого не забезпечить ані від сумнівів, гризот і знесилля, ані навіть від матеріальної нужди.

Слова плили в доктора гладко, плавно, мов журкотячий потік, а кожне слово з дивним якимось нагоном¹ влучало в груди бідної дівчини. Що це таке було в них, що так бентежило і тривожило її, але zarazом прошибало якоюсь радісною дрожжю? Адже ж нічого тут не говорено під її адресою, а особа, що дала причину до тих звірювань, була їй зовсім чужа і незнайома!..

Правда, доктор висловляв ясно й докладно багато таких думок, до яких і вона сама дій-

---

¹ Нагін—натиск.

шла дорогою досвіду і власної мізкової праці, але чому ж то ті думки, висловлювані його устами, були в її очах такі нові, принадні й цінні, вилітали перед її розумовим зором мов яркі, огнисті ракети? Кільки разів доктор немов ненавмисно діткнув—що правда, дуже делікатно—таких річей, які частенько бували предметом її таємних мрій і тихих, майже невідомих, бажань,—і при кожному таким натяку Целя чула, немов дотик павутини, чула, як якась електрична іскра пробігала по цілім її тілі.

Тим то й не диво, що через увесь час обіду, під впливом тих докторських розмов і признань, Целя сиділа мов причарована, раз паленіючи, то знов блідніючи, і тільки часом, з очевидним зусиллям, для чемности здобувалася на якесь слово. Їла мало, а за те випила кілька склянок води, пояснюючи це спекою. Говорючи, доктор не глядів на неї, як коли би знав, що вираз його очей чинить на неї пригнобляюче вражіння. Але власне те, що не дивився на неї, додавало його словам більше сили й суцільности. Не вважаючи на незворушний спокій і суху на вид теоретичність докторського дискурсу, Целя кілька разів вибухала сміхом при його словах, а раз при якійсь зовсім загальній фразі почувала, що її очі починають підбігати слізьми—і швидко відвернулася в інший бік.

— Тьфу, то якийсь чорт у людській подобі!—шепнула Целя, стрепенувшись уся, коли вибігла на вулицю й почувалася нарешті свобідною від магнетичного впливу тієї розмови. Бігла швидко, прямуючи до пошти, хоч мала часу ще чверть години. Розбурхані хвилі чуття, бажань і ідей, що клекотіли в її нутрі, намагалися живого фізичного руху для привер-

нення рівноваги. Але ті розбурхані хвилі не чинили їй цим разом жадної прикрости—навіпаки.

Бачилось їй, що бродить посеред непрозорих туманів теплої і рожево забарвленої мли, серед якої треба було віддихати глибоко, повними грудьми, і що перебродивши її, побачить зараз якісь нові, широкі й чудово прекрасні горизонти, про які тепер не має ще ніякого поняття.

Дорогою силкувалася впорядкувати свої думки, зупинити їх на чимось одним, виразним і близьким, і дивним способом вони зупинилися на нареченій доктора Темницького. І то так якось мимоволі, немов би ця наречена сама виплила з-посеред тої рожевої мли. Целя так і бачила її духовими очима—стару, погану Німкиню, з рудим волоссям і вилинялими, глупими очима, суху і нестерпно горду на свої маєтки. Бачила, як вона своїми кістлявими руками обіймає доктора за шию, як впивається в його уста своїми широкими, безкровними губами, чула навіть її голос, повний пересадних пестошів, а притім немилосердно пискливий: „Mein Liebchen!“¹ І Целі зробилося чогось дуже жаль. Не жаль їй було спеціально доктора, бо що він для неї? Але жаль тої суми живих сил, розуму, супокою і щастя, що мусіла бути змарнована через це подружжя. І пощо? В якій цілі? Що йому з її маєтку, якого він не потребує? І що власне винен йому рідний край, що для такого „щастя“ хоче його покинути? Ні, таке подружжя з боку доктора було би безумством, гріхом і свідомством про брак патріотизму!

---

¹ Мій коханий.

Так роздумуючи Целя й не спостереглася, коли була вже близько поштового будинку. Аж на скруті вулиці, що вела до пошти, вона машинально зупинилася. Від швидкого ходу в грудях їй захопило, чоло покритлося потом. Мусіла спочити, і мимоволі очі її зупинилися на афішах, якими обліплений був наріжник каменниці. Сіра стіна, покрита різнобарвними шматками паперу, наклеюваними день-у-день, здираними безладно, виглядала як паяц. А прецінь скільки ж то глибоких драм скривали в собі нераз ті сорокаті паперові лахмани! Скільки праці, сліз і гризоти невидимо плило поза ними! Ось довгий а вузький, огнисто червоний пояс, здається, викрикає на все горло: „Горівка ¹ потаніла! Де? У Вільгельма Адама!“ А там знов у кутку майже під ринвою скромно тулиться надряпане на чвертці паперу невірною жіночою рукою: „Stancia kontem zaraz do mupaiencia ²“. І думка Целі, втоплена довгою мандрівкою в однім напрямі, зі свіжою силою летить кудись інде, на вбоге піддашшя або в темні сутерени ³, де якась бідна прачка або послугачка, щоденною важкою працею, здобуває собі кусник чорного хліба, мусить числитися з кожною латочкою, а тепер нараз за приходом гарячої пори, коли панство починає роз'їзджатися на ферії ⁴ або до купелів, бачить недобори в своїм бюджеті і бажає надолужити болючу страту бодай жертвою з власного спокою і власної вигоди, винаняти половину своєї малої, тихої комірчини, і з дрожью

¹ Горівка — горілка.

² Здається куток в кімнаті.

³ Сутерени — підвал.

⁴ Ферії — відпуск, час відпочинку.

непевности, з молитвою на устах чекає день по дневі, „кого їй пан біг пришле“.

Але нараз думка Целі урвалася, завмерла, мов знесилена морозом пташина паде серед лету. Її, широко отворені, очі недвижно зупинилися на посмертній афіші, що, бачилось, скакала перед нею своїми грубими літерами, яким тісно і не вигідно було в широкій, чорній обвідці! На полуотворених устах Целіни зазмер окрик здивування й перестрашу.

„Ольга Невірська, ц. к. ¹ поштова маніпулянтка, по короткій але тяжкій недузі вмерла сьогодні рано в двадцятій весні життя. Погріб відбудеться 14 с. м. Безутішна в жалю мати запрошує всіх кривних і знайомих на цей сумний обряд“.

Целя вже другий і третій раз перечитувала ці слова, що мов градові зерна падали в її серце, не в'яжучися в ніяку живу цілість, у ніяке ясне почуття. Ольга Невірська, її найліпша приятелька, по короткій але тяжкій недузі... що це значиться? Адже ж Ольга позавчора ще була на службі, здоровісінька, хоч сумна і задумана як звичайно! Коли Целя прийшла, щоб переняти від неї свою чергову службу, Ольга кинулась їй на шию і почала цілувати її, сміючися голосно. А коли Целя запитала її чого так тішитися, відповіла, що дістала від дирекції відпустку і виїде на село на цілі дві неділі. „Ах, яка я... буду... щаслива! А ти, бідна Целінко, лишишся тут! Навідуйся часом до моєї мами, добре?“ І сльози закрутилися в її прегарних оченятах, і знов почала стискати і цілувати Целіну, аж пані Грозицька гострим тоном упімнула їх обі, що

---

¹ Ц. К. — цісарсько - королівська.

гут урядове бюро, а не пансіонат. То було ще позавчора в полудне, а сьогодні! Сьогодні Ольга вмерла!

— Боже коханий! Що це їй сталося? Що це може значити? — скрикнула Целя, і немов не довіряючи власним очам усе ще вдивлювалася в афішу. Але афіша не давала ніякої відповіді на її питання, і своєю мертвою, труп'ячою фізіономією повторяла все одно й те саме.

— „Безутішна в жалю мати“ — в нестямі повторяла Целя, все ще не можучи дійти до ладу зі своїми думками. — Бідна мати! Що вона тепер почне!..

І в її уяві мов жива стала Ольжина мати, добродушна, надзвичайно рухлива і привітлива бабуся з приємними обрисами лиця, на яким заховалися ще сліди колишньої краси, а довгий вік виписав свідоцтво працьовитого, для інших присвяченого життя, не закаламученого ніколи ніякими сумнівами, внутрішнім роздвоєнням ані гризотою сумління. Не вважаючи на зморшки і сиве волосся лице цієї бабусі завжди додавало Целі якоїсь відроди, свіжости і сили, скільки разів, відвідуючи Ольгу, мала нагоду пробути кілька годин у її товаристві.

— Побігти б до неї! Потішити стареньку, розпитати, що таке сталося! — мигнула думка в Целіній голові, і вона випростувалась і піднесла чоло, як коли би почуття товариського і чисто людського обов'язку відразу подвоїло її сили і зробило лад у її розбурханім нутрі.

В тій хвилі з ратуша залунав голос дзвона, що власне бив другу годину.

— Мій боже! Не час уже! Служба проволоки не терпить! — в розпуці скрикнула Целя і поспішним кроком подалася до пошти, боячись, щоб і так уже не зустріли її понурі погляди

і закиди пунктуальної як машина пані Грозицької, яка певно вже добрих десять мінут сидить коло свого бюрка.

— От нещастя! — повторяла Целя цілу дорогу. — Бідна, бідна Ольга! Нещасна мати! І що там таке сталося? Адже ж Ольга була здорова, хоч останніми часами дуже якомсь помарніла. Боже мій, боже, ось яке то воно наше життя!

І поспішним кроком вийшла в браму поштового будинку, а потім звернула зараз наліво до канцелярії, де надавано рекомендовані листи і відбирано листи *poste restante*. При цих останніх була її служба.

VI

Пані Грозицька справді сиділа вже на своїм місці і звичайним своїм понурим видом приймала рекомендовані листи. Була жінка поперх 45 літ, з сивіючим уже волоссям, з подовгастим і жовтим мов пергамін лицем, полиняли очима і тонкими безкровними губами. Була вдовою по якимось збанкрутованім купці, і зі свого скупенького поштового заробітку мусіла виховувати троє дрібних дітей. Тим то й не диво, що вгиналася під тягаром гризоти і праці нестільки бюрової, скільки домашньої, і що той тягар вигасив у її серці всяку іскру веселости і радісного погляду на світ. Пунктуальна в сповнюванню своїх обов'язків, які не вважаючи на всю свою ваготу були для неї майже єдиною дошкою рятунку по розтрощенню її життєвого корабля, була вона також не менше строгою і ригористичною супроти інших. Працюючи під її холодним, чисто бюрократичним оком, чула Целя подвійно тягар і одвічальність своєї служби. Хоч пані Грозицька, не вважа-

ючи на повних десять літ, просиджених уже на тім кріслі при бюрі рекомендованих листів, не була ще нічим більше, як тільки також маніпулянткою і на жодну вищу рангу не мала надії, не хотячи рухатися зі Львова на провінцію, то все таки силою свого старшого віку і давнішої служби займала в бюрі певне начальне становище. Роблячи, що до неї належало, вона проте знала і бачила все, що робили інші в бюрі. Найменше занедбання товаришки, невинний жарт, трохи голосніший усміх або живіший рух — усе те стрічало її докірливий погляд або нагану. Була немов би сумління бюро, холодна і неліцеприятна душа тої машини, що звільна й систематично висисала молодість, жвавність і свіжість працюючих у ній жінок.

Сьогодні однак пані Грозицька, не вважаючи на свій звичайний понурий погляд, не картала Целю за хвилеве опізнення, а навіть користаючи з того, що ніхто з листами не приходив до бюро, розпочала з Целею розмову, заким та вспіла роздягнутися з пальта і капелюха.

— А чули вже пані про нещасну Ольгу?

— Боже мій — скрикнула Целя, — що це таке з нею сталося? Власне тільки я побачила афішу на мурі, що вона вмерла.

— Так, значить, пані ще нічого більше не чули?

— Нічогісінько! Швидше б я була надіялася грому з ясного неба.

— А я це вже давно знала, що то та дівчина недобре скінчить, — сказала пані Грозицька, киваючи головою.

— Пані знали? Моя золота пані, що пані знали? — скрикнула Целя і не знати для чого тремтіла всім тілом.

— Прошу пані, їй зовсім що інше в голові було, не служба. Все, що тільки зробила, треба було за нею переглядати і поправляти. Очевидно робила, зовсім про що інше думаючи. Покарав її бог за мої нічні години, що я просиділа, контролюючи та поправляючи її помилки.

Мороз пройшов у Целі поза плечима при тих словах. Ця невмолима службистість навіть перед лицем смерти мала в собі щось нежіночого, навіть нелюдського, а проте була зовсім зрозумілою. Служба поштова більше може ніж якабудь інша, крім залізничої, вимагає строгої пунктуальності й уваги, зверненої на кожну найменшу дрібницю, а при тім якнайбільшого поспіху. Одно колісце, що обертається менше регулярно, менше докладно і повільніше ніж інші, псує гармонію цілої машини. Праця тут збірна, тож помилки одиниць стаються помилками цілого бюро. Відси конечність ненастанної обопільної контролі, ненастанного уважного слідження не тільки за власною часткою роботи, але за всім тим, що загалом робиться в бюро.

Целя замовкла і сквапно почала роздягатися, ховаючи і пальто і капелюх у скарбовій шафі, умисно зладженій для дам. Відтак мовчки сіла при своїм бюрку, в настрою подвійно пригнобленім раз несподіваною новиною про смерть приятельки, а подруге закидом пані Грозицької, киненим на її свіжу могилу. Бюрко завалене було цілою купою листів *poste restante*, які Целя повинна була якнайшвидше розсортувати — окремо звичайні, а окремо рекомендовані, а відтак упорядкувати поазбучно і поукладати в осібних перескринках шафи. Не менше також треба було вважати на окремі

полички постійних абонентів, які платять певну суму річно за те, щоб у поштовій експедиції, мати окреме місце для листів і посилок, що надходять на їх адресу.

Оця робота, утяжлива і скомплікована за-для формалістики і різних дрібниць, на які треба вважати, зовсім не така маловажна, як би це могло здаватися. Сортиючи листи, Целя пригадала собі факт із перших тижнів своєї бюрової служби. В поспіху і замішанні вона кинула була один лист *poste restante*, значений буквами А. Z, замість до скриньки А—в протилежний кут шафи до скриньки Z. Того самого дня приходить якийсь молодий чоловік і питає про лист А. Z. Переглянувши всі листи в скринці А, Целя відповіла, що такого листа нема. На другий день приходить той самий молодий чоловік з лицем затривоженим і змученим і знов питає про лист під тою ж адресою. Листа нема. Молодий чоловік став мов остовпілий коло решітки й не рухався з місця.

— Прошу пані ще раз придивитися,—сказав він тремтячим але покірним голосом.— Такий лист повинен бути.

Целя ще раз переглянула скриньку, листу А. Z. не було.

— Може прийде з найближчою експедицією,—сказала на хибив трафив ¹, хочачи позбутися впертого.

— А коли ж приходить найближча експедиція?—запитав той.

— За годину.

— За годину? Добре, прийду за годину.

І відвернувшись він стояв іще хвилю мов остовпілий, шепчучи:

---

¹ На хибив трафив—навмання.

— То не може бути! То не може бути, щоб навіть не відписав! Ще годину перечекаю.

І вийшов, не перестаючи розмовляти з собою. Пунктуально за годину вернув. Лице його худе і пожовкле, за цю годину майже позеленіло. Видно було, що цю годину він страшенно перемучився. Мовчки став коло дерев'яної решітки, вліпивши свої великі, невимовно сумовиті очі в Целініне лице, немов би від неї чекав осуду, що мав рішити, чи жити йому чи не жити.

— Прошу пана, листу під адресою А. Z. чема, — сказала Целя з урядовою повагою.

— Нема! — скрикнув молодий чоловік голосом повним розпуки. — Чи на правду нема?

— Що ж то, я буду пана ошукувати? — буркнула йому з досадою Целя.

— Нехай пані не гніваються, — сказав молодий чоловік благаючим голосом. — Я маю відомість, що лист мусить бути. А той лист для мене дуже важний. Лист той, прошу пані, рішає про цілу мою будучину, про моє життя або смерть.

— Що ж я на те пану пораджу, коли того листу нема!

Молодий чоловік поблід іще дужче і стояв на місці, міцно притиснувши чоло до дерев'яної решітки. У тій хвилі пані Грозицька, не зважаючи на натовп праці, встала зі свого крісла, підійшла до Целі і шепнула їй:

— А нехай но пані загляне до скриньки Z.

Целя видивилася на неї на пів з зачудуванням, на пів з відтінком закиду, але, проте, мовчки, з досадою, вихопила всі листи, зложені в скринці Z. Перший, що впав їй в очі, був лист під адресою А. Z., наданий у Підволо-

чиска́х, так як казав молодий чоловік, значить, без найменшого сумніву той самий, про який він так нетерпеливо допитувався. Целя поблідла й ледве чутним голосом сказала:

— Є лист для пана.

— Є? — скрикнув молодий чоловік коло решітки; і в тій хвилі впав на землю зомлілий, мов неживий.

Целя до смерти не забуде того довгого-довгого погляду, яким окинув її молодий чоловік, коли його оббризькали водою і він, прийшовши до себе, піднявся на ноги, — не забуде й тих слів, які він прошептав своїми безкровними устами!

— Дякуйте, пані, богу і оцій пані! — прошептав він. — Ви могли сьогодні статися убійцею!

Який глибокий жаль, сердечний докір і разом яка радісна надія виражалися в його очах, голосі й цілій подобі, коли він, держачи в руці фатальний лист, усе ще нетвердим кроком виходив із бюро! Целя, зворушена до глибини, визирнула за ним у вікно. Він ішов звільна, хиткими кроками, мов п'яний або приголомшений важким ударом, і все ще не осмілювався розпечатати лист. Вкінці шез на скруті вулиці. Від того часу Целя ніколи вже більше не бачила його ані не могла довідатися про зміст того листу. Та все таки була це перша і дуже досадна лекція терпеливості і старанності в дрібницях, яку дала їй поштова служба.

Сьогодні мимоволі пригадалась їй ця пригода при сортуванні листів, а то головню під впливом закидів пані Грозицької против її помершої приятельки. Целя чула, що ці закиди почасти трапляють і її саму, і працювала з подвоєним завзяттям, наморщивши чоло так само, як і пані Грозицька. Кілька разів пере-

ривали її роботу сторони, що зголошувалися за листами. Обслуговувала їх мовчки, поспішно і терпеливо, і зараз же сідала знов коло свого бюрка.

Нараз під руки її попався лист адресований на її ім'я. Перервав він її монотонне заняття, здивував її моментально і видався їй чимось похожим на той камінець, який злослива рука вложить між зуби або в кляпу машини, щоб на хвилю загальмувати її рух або поспувати його правильність. Але коли другий раз уважніше глянула на нього, переконалася, що адреса писана була рукою Стоколоси. Осталася спокійною, майже зовсім байдужою. Відложила лист набік, а сама кінчила сортування і розміщування листів по відповідним перескринькам великої експедиційної шафи.

Нараз пані Грозицька, користаючи з хвиливого браку публіки в бюрі, знов перервала мовчанку, не перестаючи одначе працювати, похилена над великою надавчою ¹ книгою.

— І уявіть собі, пані, панна Ольга отруїлася.

— Що? Отруїлася? — скрикнула Целя перелякана. — Що пані мовить? То не може бути!

— А прецінь правда. Оповідав мені офіціял ² Вимазаль, що живе тут же поруч із ними. Сьогодні досвіта, десь так коло четвертої години, почула мати в Ольжиній комірці ³ якісь зойки і стогнання. Схопилася з постелі, засвітила, прибігає до дочки, а дочка в'ється на ліжку з болю. Питається її: „Що тобі, Олечко?“ — „Нічого, мамо!“ „А чого ж кричиш? Може болить

¹ Надавча книга—де записуються вхідні папери.

² Офіціял—кур'єр.

³ Комірка—маленька кімната.

що в тебе?“— „Ні, мамо“.— А тут аж зуби закусує, щоб не кричати аж посиніла! А тут щось нею аж кидає судорожно, пальці мнуть і крутять подушку, піна з рота виступає... „Бійся бога, Олечко,— кричить мати,— що тобі таке? Може по лікаря післати?“— „Ні, мамо, не треба, йдіть спати, це мине!“ Але мати вже її не слухала. Зараз розбудила пана Вимазалю, що живе тут же коло них, і послала його по доктора. Та поки цей знайшов лікаря, поки привів його на місце, минула добра година. Рятуюнок був уже запізній, а поки минула ще одна година, Ольга сконала.

Целя слухала тих слів потрясена, приголомшена.

— Але ж бійтеся бога, пані моя,— скрикнула вона,— чи на правду отруїлася?

— Нема найменшого сумніву. Лікар пізнав це за першим оглядом. А тільки не міг дійти, що це за отрута; різні антидоти, які їй задавав, не помагали. Здається, впрочім, що зажила отруту ще десь коло півночі й кілька годин мучилася мовчки, щоб не збудити матері. Аж коли наслідки появилися цілковито і рятуюнок був майже неможливий...

— Мій боже! Мій боже! — скрикувала Целя ламаючи руки. — Але ж то страшенно! Бідна Оля! Але що ж могло попхнути її до такого розпучного кроку?

— Легкомисність, прошу пані — суворо й рішуче відповіла пані Грозицька.

Целя видивилася на неї питаючим поглядом.

— Зараз по її смерті, — говорила дальше пані Грозицька, притишуючи трохи голос, — лікар сконстатував, що смерть узяла не одну жертву, але дві,

— О, боже, — скрикнула Целя.

— Так, так! А пан Вимазаль, яко їх сусід, віддавна знав про зносини Ольги з якимось академіком¹, що мабуть мав з нею женитися, але перед півроком подався на судову службу до Боснії. Здається, що тут і треба шукати ключа до цілої цієї історії.

Целя сиділа мов нежива. Пробудило її з остовпіння аж питання якоїсь панночки, ніби швачки, ніби панни склепової²:

— Прошу пані, чи нема для мене листу під адресою „Кароліна Пташок“?

Целя машинально винайшла лист адресований мужеською, невірною рукою, подала його владуваній панночці і знов сіла, силкуючись упорядкувати свої думки. Але пані Грозицька не вистріляла ще всього засобу³ своїх набоїв.

— І представте собі, пані, зараз на донесення лікаря прибула комісія судово-лікарська. Трупа взяли до трупарні, де сьогодні мусять його секціонувати⁴, а суд зарядив слідство, відки і яку мала вона отруту. І що ж показалося? Бідачка властиво не хотіла відбирати собі життя. Хотіла тільки, знаєте пані — тут пані Грозицька підійшла до Целі й шепнула їй до вуха кілька слів, від яких лице Целі облилося в першій хвилі ярким рум'янцем, а за хвилину поблідло як полотно — бо боялася стратити службу на пошті і зашкодити іншим жінкам, що остають у публічній службі. Ну, що ви на це скажете! Так дословнісінько вона й написала на карточці, коли мати десь на хвилину відвернулася, на кілька мінут перед приходом

¹ Академік — студент.

² Панна склепова — продавщиця.

³ Засіб — запас.

⁴ Секціонувати — різати труп, анатомувати.

доктора. Що ж робить? Вишукала собі десь якусь бабу з гір, яка обіцялась їй за кілька ринських¹ зварити якогось зілля, що мало зарадити всьому лихові. Отже не знати, чи та баба кепського зілля наварила, чи може бідна Ольга зажила його більше ніж було потрібно, досить, що замість затерти сліди своєї легко-мисности, сама через неї положила головою.

— Страшно! Страшно подумати! — шептала Целя, а її жива уява підхоплювала кожне слово Грозицької і перетворювала його на живі картини, страшенно виразні і пластичні. Вона бачила Ольгу, яка, крім своїх прегарних очей, зовсім не визначалася вродою, на таємних сходинах з улюбленим; уявляла собі, як спонукана своїм гарячим темпераментом і його пестощами та намовами вона хвилю тратить з очей границю, через яку обов'язковий суспільний порядок не дозволяє переходити безкарно... Але найживіше, аж до почуття фізичного болю вона уявляла собі її муки, коли розбилася надія на скору напругу зробленої похибки, коли улюблений зрадив її, а рівночасно звільна, але з неохійною певністю заповідалися наслідки хвилевого забуття. Тепер тільки почала Целя розуміти цілий душевний стан своєї приятельки в останніх часах, її вічну задуму і смуток тої невгомної вперед щебетушки, часті і наглі зміни в її гуморі, незрозумілу дразливість, безпричинні скоки від сміху до сліз, або напади дивної якоїсь мрійности, якої в неї давніше не бувало. Сльози силоміць тислися до очей Целі й душили її в горлі, коли нагадала, як часто Ольга, особливо в останні дні, засівши з нею десь у ку-

---

¹ Ринський — карбо ванець.

тику, шепотом, швидко, з перериваним віддихом, малювала перед нею щастя материнства, якого не зазнала і яке пристроювала в найчудовніші квіти своєї уяви. „Ах, боже, — говорила вона, — мати таке маленьке-маленьке дитяточко, знати, що воно моє, могли його пестити і тулити до себе, що за щастя! Неба не хочу, тільки один день такого щастя! Бачити, як воно малюсіньке тріпочеться, як простягає до тебе пухкенькі, кругленькі рученята, як усміхається рожевими усточками, як приляже до твоєї груди всім своїм дрібненьким еством, і чути, що воно твоє, частина тебе самої, ох, Целінько, тільки день, тільки годину такого щастя, а потім я готова вмерти в найстрашніших муках!“ І яка ж страшенна мука, яке пекло мусіло клубитися в душі тієї нещасної, коли так чуючи і так думаючи, зважилася підняти руку на ту живу істоту у власному лоні!

Целя схопилася й почала живо ходити по бюрі, силувалася прогнати від себе ті, жахом проймаючі картини, що вгризалися в її мозок і морозили кров у жилах. Але розгорячкова уява не хотіла втишитися, висновувала щораз нові картини, брала їх під мікроскоп і ставила перед очима Целі з невмолимою пластикою. Ціла скаля могучих і болючих зворушень, від першого кроку вчиненого в цілі відшукання фатальної баби аж до зажиття отрути, ціла та страшенна драма, повна внутрішньої боротьби, унижень, тривог, розпуки і поривів безконечної чужості стала їй перед очима. А прецінь же та дівчина, яку формалістичні і бюрократичні душі назвуть упавшою і легкодушною, в часі, коли йшла та страшенна боротьба в її нутрі, могла чемно і терпеливо обслуговувати публіку,

вдавати з себе веселу посеред веселих товаришок і ані словом перед ніким на світі ані зрадити себе зі своєю мукою! Що більше, власне для того, щоб своїм упадком не скомпромітувати товаришок, вона відважилася на злочин. Целя почувала правдивий перестрах перед тихим героїзмом тої дівчини. Її похибка, яку вона хотіла направити злочином, ціле те фатальне колесо від першого зла, що тягне за собою слідувачі, поки не пожре всієї душі, всієї істоти людської — цілий той омут щез із перед очей Целі. В каламутних його хвилях вона бачила тільки одне — нещасну жертву, з серцем прободеним сімома мечами, бачила велику любов і ще більше терпіння, за яке прощаються і найтяжчі провини.

І ясно стали перед її очима всі моменти останнього акту страшної драми. Все повинно було відбутися тихо-тихо, щоб ніхто, а особливо улюблена мати, ні про що не знала. Під погрозою страхів на пів фантастичних, роздутих уявою до велетенських розмірів нещаслива дівчина випила приписану порцію відвару. Може бути, що сільська лікарка дала їй кілька порцій і казала пити в значніших відступах часу. Але коли в організмі почувала перші наслідки відвару, коли перед її очима живо стала ціла велич, ціла люта неприродність сповненого злочину, коли подумала, що всі її надії на материнську розкіш в тій хвилі погинули безповоротно, а з ними разом погинули й супокій її сумління і всяка можливість правдивої радості і щасливого життя — тоді нараз захмарився весь горизонт її ума, обхопила її бездонна пільма й розпука, і в її припливі нещасна одним духом випила весь відвар, волюючи відразу скінчити все.

— Страшно! Страшно подумати! — шептала Целя спеченими устами. В голові їй мішалось. Чула якийсь нестерпний тягар на серці, що давив і дусив її. Аж сльози, які по хвилі полилися рясно, принесли їй полегшу. На щастя була це година, коли до бюро найменше приходило публіки. Целя сіла в куточку за дверима і тихо плакала, час від часу тільки обтираючи сльози і виходячи зі своєї криївки, щоб обслужити нетерпливих гостей, що тупотіли ногами край решітки.

В сльозах розпливались гострі стріли болю, легшим робився тягар, що придавлював її груди. Почувала тільки велике милосердя для всіх страждущих навіть за для власної провини, глибокий жаль над загальним горем людського життя. Постановила собі якнайчастіше відвідувати і потішати, горем прибиту, Ольжину матір. І що найдивніше, в її чистій дівочій уяві образ приятельки, упавшої і зганьбленої зовсім через те не змалів і не заплямився. Навпаки, Целя почувала для неї незвичайну ніжність і пошану, як для мучениці.

VII

„І що ж таке всі мої дрібні, дитячі терпіння, знеохоти й розчарування в порівнянні до цієї страшної трагедії!“ — подумала Целя, обтираючи сльози і знов засідаючи до свого бюрка, куди кликала її нова купа листів, принесених із головної поштової експедиції. Вона кинулася до праці, щоб заспокоїти себе по дізнаних зворушеннях. Аж коли скінчила цю працю, кинула оком на лист Стоколоси, що лежав тут же під її рукою і досі не був розпечатаний. Цим разом одначе її душа, потрясена до глибини, далека була від усяких насмішок і погорди.

Серце її повне було співчуття навіть для горя того бідного упослідженого (як їй здавалося) безумця. Розрізала коверту і почала читати.

„Ваша правда, пані, цілковита правда! — писав їй Стоколоса. — Треба було аж нинішньої досадної науки, яку Ви, пані, дали мені, може й без повзятого згори наміру, щоб отворити мені очі на цілу ненатуральність моїх відносин до Вас. Бо й справді, що ж я можу досягнути своєю глупою влазливістю? Ви, пані, не любите мене, не хочете й знати про мене, і були настільки щирі, що дали мені пізнати це зовсім недвозначно. Спасибі Вам за це! І богу дякувати, що так воно сталося. Тільки сьогодні, під впливом гострого болю, я вглянув глибше в себе самого, в саму вдачу свого чуття, і пізнав, що ми не створені для себе, що коли б навіть Ви, пані, з такої чи іншої причини згодилися бути моєю, то це було би може для Вас і для мене найбільшим нещастям. Так, панно Целіно, любов моя справді така, що затроїла би Вам життя. Гаряча, пристрасна і заздрісна любов чоловіка з великим засобом фантазії, гарячої крові і самолюбства, чоловіка, якому доля в дотеперішнім життю поскупилася на все, що можна назвати взаємністю і особистим щастям... така любов не знайшла би границь, швидко перемінилась би на шпіона, на скупаря, на тюремного сторожа і тирана. Дрожу на саму думку про ті консеквенції¹, до яких вона могла б мене завести, про ті безконечні ряди дурниць і нетактів, які я зміг би наробити з любови, про ті муки, які причинювали б мені ненастанно те переконання, що Ви мене не любите, не можете любити, що

¹ Консеквенції — наслідки.

гордуєте мною, що брідитесь мною, а згори знаю, що такого переконання Ви не могли б мені вибити з голови ніякими запевненнями, ніякими присягами. Мороз по мені пробігає на саму думку про ту пропасть, в яку я готов був кинутися, коли б один відрух Вашої руки не був зупинив мене впору. Так спасибі ж Вам, дорога пані, стократ спасибі за ту хвилину болю, яка zarazом пробудила в мені моральне єство, повернула мене до свідомости свого обов'язку!

Целя читала той лист з чимраз більшим зачудуванням. Те, що вона подерла і викинула лист Стоколоси, видалось їй чимось таким далеким, таким чужим її теперішньому настроєві, немов би між тим фактом, а теперішньою хвилиною пройшли довгі роки. Для того то незрозумілою видалась їй з початку резигнація Стоколоси і то якраз у хвили, коли вона наслідком якоїсь дивної асоціації ідей готова була далеко прихильніше слухати його слів, ніж досі.

Хвилию вона думала, що весь той вступ, це тільки викрут закоханого чоловіка, фраза, вимірена на викликання ефекту. Для того поспішно обернула картку, щоби дочитати другу сторону, надіючися знайти там просьбу — відписати йому хоч би кілька слів, дозволити йому бачитися з нею або щось інше в тім роді. Тимчасом кінець листу був короткий і зовсім сухий.

„Віднині не буду вже Вам, пані, докучати своїм видом. Власне вертаю від нотарія, де я підписав контракт продажі своєї реальности¹, про яку я так часто снів, що станеться гні-

¹ Реальність — власна земля.

здом мого щастя і тихим пристанищем по бурях життя. Нехай іде в чужі руки! А я ще сьогодні з полудня виїжджаю зі Львова, і надіюся, що не швидко верну до нього“.

Підпис автора і нічого більше, ані слова, куди виїжджає. Ніякої просьби, ніякого бажання — нічогісінько.

— Ну, цей швидко надумався, і як видно, зовсім безповоротно, — прошептала Целя. — Я їй не думала, щоб у нього знайшлося стільки сили волі.

І зідхнула. Хоч до Стоколоси було їй зовсім байдуже, то все таки в її серці на хвилю пробудилося гірке почуття жалю і розчарування, таке саме, яке проймало її колись, коли ще була малою дівчинкою і під доглядом коханої матері гуляла по луці, гоняючись за метеликами. І кілька разів один з тих летючих цвіточків був уже зовсім близько її рученят і вона з рознятими усточками і витріщеними, блискучими оченятами помаленьку підкрадалася до нього, аж поки нараз він сполоханий не фуркнув свавільними викрутасами високо вгору і не щез із її очей, то мала Целінка морщила брівки, ламала губки і з загніваним личком кричала за ним: „Недобрий! Не потребую тебе!“ Але тепер часи змінилися і Целя не думала гніватися на метелика, що улетів у недосяглі простори.

— Що ж, може воно ліпше так! Може справді його правда, — думала вона, вдивляючися в судорожно покривлені й нерівні, але виразні літери письма Семіона Стоколоси.

Вона пригадала собі, що кінець-кінцем і сама майже те саме думала сьогодні рано, що їй він пише. Але о скільки ж глибше, ширше гляділа вона тепер на це діло! Яким мілким видавався

їй її власний ранішній суд! Якою софістичною і вимушеною резигнація Стоколоси!

— Ні-ні-ні! Неправда це, все неправда, що він пописав! — скрикнула Целя майже наголос, так що аж пані Грозицька обернулась і змірила її суворим, питаючим поглядом. — До такого переконання, як він оце пише, він не міг дійти! — снувалося дальше пасмо її думок, — а коли вмовив його в себе, то тільки поневолі, щоб замаскувати перед самим собою стид і своє упокорення! „Я не повірив би ніколи, що ви мене любите“. Дурню, дурню! Одного погляду, одного стиску руки правдиво люб'ячої жінки досить, щоб наповнити тебе тою вірою! „Я замучив би Вас своєю любов'ю“. — Целя всміхнулася напів жалісно, напів визиваючи. — Ну, рада б я бачити, як би ти доказав цієї штуки! „Любов моя перемінилась би на тирана“... І це пише чоловік, який — голову даю за це! — за крихітку, оказаної йому любови почував би себе до обов'язку бути вдячним увесь свій вік! Бідний ідеаліст! Він не знає, що поки тираном є любов і нічого іншого, доти тиранія та не може бути нещастям, ані злом, і ніяка жінка чиста, чесна, люб'яча і розумна такої тиранії ніколи не злякається!

О так думка її перечилася з листом Стоколоси, зовсім не дбаючи про те, що ще сьогодні рано перечилася й доказувала зовсім протилежне. Але швидко службові обов'язки перервали той хід думок, а коли по хвилі знов сіла і глянула на лист, то тільки шепнула:

— Що ж, нехай і так буде! Кінець, то й кінець! Щасливої дороги, пане Стоколосо!

Відтак зложила лист, всунула його до коверти і сховала до кишені. Цього листа рвати і викидати за вікно не думала.

Понад мурами міста пройшла буря, коротка, напрасна, літня. Загриміло кілька разів, густий грубий дощ пролився протягом десяти мінут, а за пів години знов вияснилося. Вулиці були скроплені, курява змита, повітря свіже і пахуче, оскільки на те дозволяла Полтва з притоками. Целя в своїм бюро майже не завважила цієї маленької революції в природі; в її душі кидались і бурхали далеко сильніші вражіння.

Аж надвечір відіхнула трохи. Публіка в цю пору перестає вже купами приходити до бюро, часом тільки який запізнений гість загляне сюди. Целя стала коло отвореного вікна і віддихала холодним, бурею освіженим повітрям. Перед її очима проходили по обох тротуарах безконечні ряди пристроєних дам і мужчин, що уживали вечірнього проходу, торохтіли фіякри і повози, лунали окрики перекупців, що продавали вчасні вишні і морелі, звільна і безперерви клекотіло містове життя.

І думка Целіни, змучена всім пережитим сьогодні, спочивала. В її голові настала тиша, одна з тих благословенних павз, які настають часами тільки в молодім, здоровім умі, що не стратив іще здібности відроджуватися з власних джерел, а в хвилях утоми мов суха губка отворює тисячі порів і очок і всисає ними нові вражіння, всисає цілий безмір зовнішнього світа, краси, природи і людського життя, щоб наситившись тим різнобарвним матеріалом розпочати відтак нову працю в спокійнішій темпі і з новою силою. На хвилю Целя забула про все, що пережила до недавна, була тільки губкою, що всисає нові вражіння, чула себе

так, як нині рано, тільки живою істотою, що бачить, чує і почуває — нічим більше. Здавалось їй, що вона гнучка, хитка тростина, що стоїть по коліна в воді при березі бистої ріки. Звільна хитається тростина, колисана легкою хвилею, стиха шелестить вторуючи своїм посестрам, і задумано глядить на могутні байдаки, сухе галуззя, диких птахів і людські трупи, що пливуть тут же повз неї на каламутних хвилях. Куди пливуть і пощо? Хто би там допитував! А хто знає, може в найближчій хвилі один із тих пливучих величезних предметів, попхнутий якимбудь випадковим штовшком, зачепить, зімне, зломить і з корінням вирве слабу, хитку тростину?..

— Добрий вечір, пані! — почувся в тій хвилі при дверях бюро знайомий голос. Целя стрепенулась і відскочила від вікна. Край дерев'яної решітки насупротив її бюро, стояв доктор Темницький, похиливши свою могучу постать, щоб показати своє лице крізь решітку.

— А, добрий вечір, пану! — відповіла Целя.

— Маю тут до пані два невеличкі справунки, — сказав доктор, злегка кивнувши головою. — Поперед усього я хотів би надати оцей лист яко рекомендований. Адже це до пані?..

І не чекаючи на відповідь, віткнув Целі лист у руку, хоч знав, що рекомендовання листів не до неї належить.

— Ні, прошу пана, — відповіла Целя, — це до пані Грозицької. — І віднесла його сама до сусідки. Ще по дорозі, проходячи повз лямпи, зиркнула на адрес і прочитала „Amalie Schmidt, Wien, Ottokring, Haus Nr. 17, I Stock, 10 Thür“, це прецінь була річ зовсім натуральна.

По хвилі лист був вписаний, Целя вручила докторові рецeпіс¹ і взяла від нього 15 крейцарів порто.

— Красенько пані дякую! — сказав доктор, ховаючи рецeпіс.

— А який же другий ваш справунок? — запитала Целя, думаючи, що доктор забув і забирається відходити.

— Завідомити паню, що наш сторож, який звичайно вечором провозає вас додому, нагло заслаб.

— Ой, а що ж йому таке сталося? — скрикнула Целя.

— Не знаю, що йому там, — байдужно відповів доктор. — Те тільки знаю, що сьогодні не може прийти, і коли пані позволите, то я сповню нині ролю *garde des dames* і проведу вас додому.

— О, дуже пану дякую, — сказала Целя. Тільки чи не ліпше було б, якби пан доктор був оглянув того бідного сторожа?

— О, про сторожа не бійтеся! — сказав доктор сміючись. — Уже його там добре оглянено, та й слабість його не така небезпечна. Бачите — додав з усміхом і майже шепотом, нахилиючися ще нижче — неборачисько закропився трохи понад міру, ну, і...

Доктор значучо махнув головою, щоб показати повнубезвладність „закропленого“ сторожа.

— А ви, пані довго ще мусіте покутувати в цьому бюрі? — запитав по хвилі з усміхом.

— О, ні! вже пів до дев'ятої, — сказала Целя, поглядаючи на урядовий годинник, — а о дев'ятій наша служба кінчиться. Будьте ласкаві, пане доктор, увійти сюди до нашої

¹ Рецeпіс — розписка,

клітки і сісти на хвилинку. Маю трохи роботи, але швидко буду готова.

Доктор охітно і без церемонії вийшов за перегородку.

— Пан доктор Темницький! Пані Грозицька!— сказала Целя, познайомлюючи їх обоє.

Пані Грозицька встала і поклонилася, з-під лоба, глянувши на Целю.

— Дуже мені приємно!— сказала своїм сухим голосом. — Батька вашого знала я колись... за ліпших часів. Бував навіть у нас. Ну, а тепер часи змінилися— додала з силуваним усміхом.

У тих словах клубилося так багато гіркоти, що доктор аж іздрігнувся, немов почув дотик кропиви.

— Батько мій мало куди виходить, а про дім пані добродійки часто згадує з великою симпатією, — збрехав доктор, щоб затерти неприємне вражіння слів пані Грозицької. Вона одначе вже не слухала його комплімента, але відвернувшись знов засіла при своїм бюрку і заглибилася в свої паперах та рецепісах.

Доктор присів край бюрка Целіни при лівім розі, звернений до неї профілем. Мовчав і розглядав мізерне, шаблоново-урядове умеблювання тої клітки, поки Целя занята була списуванням і порядкуванням листів на слідуючий день.

Що це за пані, до якої ви надали лист? — сказала вона вкінці спокійно, не піднімаючи голови від роботи.

— Моя наречена, — так само спокійно сказав доктор.

— Так?

І знов замовкла, тільки перо звільна бігало по папері.

— Написав я їй те, — говорив даліше доктор тоном незломної постанови, — що диктувало мені сумління. Написав їй, що її не люблю і не можу любити, а без любови женитися не думаю.

Целя перестала писати і підвела на нього очі.

— Що ви мовите?

— Правду. Жертва одної сторони в подружжю, це тільки глупота або трусливість тої власне сторони, яка жертвує себе. А при тім же та жертва все безцільна і безплідна. Такої ролі в подружжю я грати не хочу за всі скарби світа. Це я й написав їй. Завтра відсилаю їй перстінь.

— Чи тільки не занадто поспішно поступаєте? — з усміхом запитала Целя. — Може ви справді любите панну Амалію Шмідт, а тільки в віддаленню від неї на хвилю вам видалося, що не любите її?

— Ну, — сказав доктор усміхаючися на пів мелянхолійно, а на пів насмішливо, і не зводячи очей з її постави — треба тільки раз бачити панну Амалію, раз поговорити з нею, щоб дійти до певности, що ніякий нерозважний поступок супроти неї неможливий.

— Чи так! — сказала Целя. — Ну, але гостро ж ви судите! Не дай боже нікому попасти під ваш суд, гостріший від ваших скальпелів і лянцетів! Бідна Амалія!

— Не жалуйте її, пані! — сказав доктор. — Я певнісінький, що й вона швидко потішиться по моїй страті. А втім, прошу пані, чоловік раз жиє, значить, перший його обов'язок: уникати прикростей там, де їх може уникнути, бо прикрості це мінус життєвий, якого нам ніяка теорія і ніякий альтруїзм не в силі надолужити.

Целя тим часом з цілим завзяттям і з цілою натугою заглибилася в свою роботу. Кінчила її без поспіху, методично, як коли б ніякий доктор не існував тут же поруч неї, і ніяка філософія егоїзму не була виголошувана з цілою рішучістю життєвого досвіду і непохибности.

ІХ

З ударом дев'ятої години — ані на хвилю скоріше — пані Грозицька встала зі свого крісла, посипала піском і замкнула свою книгу, поскладала на купки понумеровані вже на завтра рецепіси, осібно польські, а осібно українські, устала в порядку тягарики від листової ваги, поскладала пера, заткала каламар, одним словом, зробила на своїм бюрку взірцевий порядок, нарушуваний тільки множеством плям від чорнила на грубій бібулі, якою для ощадности прикрито було зелене сукно бюрка. Потім почала одягатися.

Целя була вже вбрана і чекала на неї.

— Нехай панство на мене не ждуть, — сказала пані Грозицька. — Поки стара педантка вбереться і з місця вирушить, панство будете вже на Маріяцькій площі. Впрочім наші дороги зараз від порога розходяться, а я вже, богу дякувати, в такім віці — додала іронічно, похиляючи голову перед доктором, — що прохід вечором по вулиці не представляє для мене зовсім ніякої небезпеки.

— А, то добраніч пані!

— Добраніч панству!

Целя і доктор вийшли. Грозицька повела за ними понурим поглядом і прошептала:

— Наївна дівчина! Я певнісінька, що вона вірить цьому шарлатанові, а він їй плете су-

хого дуба. Та нехай собі вірить! Я її остерігати не буду. Побачимо, чи швидко вийде на таку саму стежку, як Ольга. Ой, мої молоденькі пані! Служба публічна, то не ваша річ! У вас кров кипить, уста тремтять, очиці палають, а все це приналежності на службі зовсім непотрібні, а навіть дуже, дуже шкідливі!

І Грозицька сумно похитала головою.

— Ну, але час мені додому, — сказала вкінці. — Боже мій, що то там діти роблять! Ой, служба, служба! Чую вже в костях її наслідки!

І стогнучи одягалася звільна, поки не прийшов поштовий сторож, щоб позамикати віконниці, погасити світло і замкнути бюрові двері.

А тимчасом Целя, йдучи поруч доктора, розповідала йому з живим почуттям про смерть своєї товаришки і додала при кінці:

— Хотіла б я відвідати її матір, потішити бідну старушку в таким тяжким горю. Та що ж, завтра рано знов маю службу аж до другої години з полудня, годі вирватися.

— Служба, то неволя, — глибокомисно докинув доктор.

— Чи так пан доктор думає? — живо відказала Целя. — А мені, прошу пана, до недавна зовсім так не здавалося. Навпаки, те регулярне, після годинника розмірене життя заспокоювало думки, чинило мене здоровішою, поважнішою, задоволеною. Прийду зі служби, з'їм обід, часом передрімаюся трохи, читаю, піду на лекцію, і так минає день за днем. І я щаслива, бо не вважаючи на ту ніби неволю, а властиво на ті тісно означені рями, в яких обертається моє життя, я чую себе незалежною, чую, що жию власною працею, що не впадаю нікому тягарем, не дбаю ні про чию ласку.

— Крім якоїсь там Грозицької, якогось там Вимазаля, Долежаля і тим подібних бюрових молів,—злобно докинув доктор.

— Ні, прошу пана, я й про їх ласку не дбаю, бо знаю, що коли сповню добре свій обов'язок, то ніхто мені нічого не зробить. Я від них не залежу, а що стараюся жити з ними в згоді й гармонії, то вже така моя натура. Волю для святого супокою не одне й притерпіти, особливо коли ходить о дрібниці й о речі, в яких я сама не певна, чи моя правда. Але ж це, прошу пана, звичайні недогоди людського життя, а не тільки нашої служби.

Говорючи це Целя впала в запал, оживилася незвичайно; видно було, що слова плили їй з серця.

Чи то сумерки, що залягали по вулицях, слабо тільки розсвічувані газовими лампами, чи свіже вечірнє повітря, чи спокійний тон доктора додали їй такої смілости,—досить, що доктор ніколи ще не бачив її такою оживленою, як тепер. І ніколи ще вона не видалася йому такою чаруючою, гарною, як у тій хвилі хоч він тільки в неясних зарисах міг бачити її лице, що паленіло ніжним рум'янцем.

— Ви сказали, пані, що все це до недавна так було. Хіба ж тепер що змінилося?

— Як би це вам сказати?.. Властиво довкола мене нічого не змінилося, але я в собі чую якусь зміну. Відколи ваш таточко, з завзяттям гідним ліпшої справи, почав мене день-у-день догризати тою службою і розснувати та розмальовувати перед очима всі її недогоди, відтоді, признаюся вам, зробилась я якась вражливіша на ті дрібні шпигання, без яких тут, звісно, не обходиться. Тягар моєї служби, якого я давніше майже не чула, починає мов

ярмо вгризатися мені в шию. Маю часом хвили знеохоти.

— А може це тільки хвилі розбудженої свідомости?

— Що ж би це була за свідомість, така важка та болюча?

— Свідомість схибленої цілі, змарнованого життя, страчених сил!—з глибокою рішучістю і понурим голосом сказав доктор.

Целя аж зупинилася перепуджена.

— Що це пан говорить!—скрикнула.—Ну, пане доктор,—додала по хвилі,—таких зловіщих слів я від вас не надіялася.

— Що ж, прошу пані, я лікар, і з лікарського становища не можу говорити інакше. Не належу зовсім до тих людей, що спротивляються правам жінки до вищої освіти, до духової праці й до супірництва з мужчинами на полі публічної діяльності. Навпаки, нехай жінки вчать, нехай думають, пишуть, працюють! Так багато ще поля неуправленого, так великий ще обшир незвісного і нерозслідженого, що чим більше тут робітників, тим ліпше.

— Хто би це чув, той би вас прийняв за гарячого прихильника еманципації жінок,—жартуючи сказала Целя.

— І мав би повне право!—гаряче скрикнув доктор.—Я справді її прихильник. Нехай жінки еманципуються з усіх своїх слабостей, недостатків і пересудів, із темноти, чужоїдного життя і недумства. Тільки, яко лікаря противлюсь одній еманципації, і в тім пункті маю дуже сильного союзника... природу.

— Якій же то еманципації ви противитесь?

— Еманципації зі зв'язків сім'ї, подружжя, любови!—глибокомисно відповів доктор.—Те вічне нарікання на мужчин en general, те роз-

буджування штучної ненависти до цілого вусатого і бородатого роду, та пропаганда еманципованого целібату ¹ і монастирства може в очах многих людей осмішити цілу справу. В моїх очах, розуміється, це тільки сумне, хвилеве збочення психофізіологічне, на яке я не то що не гніваюся, але гляджу як на предмет лікарської практики, шукаю його джерела і міркую над способами, як би його найліпше вилічити.

— Признаюсь пану докторові,—сказала серйозно Целя,—що хоч і сама я противлюся такому розумінню становища жінки яко чогось зовсім відрубного і протилежного мужчинам, то все таки я не посміла би ніколи висмівати ані осмішувати тих жінок, що заняли таке становище, ані навіть судити їх з такого лікарського становища, як ви. Бо прошу пана не забувати, що думка про права й суспільну працю жінки зглядно ще нова й мало розповсюджена навіть між самими жінками, то й потребує гарячих апостолів, пропагаторів і адептів, а через те саме мусить витворювати екстреми ², які власним прикладом силуються дати свідоцтво справедливости і сили того натраму. Екстреми такі з суспільного погляду конечні, щоб отворити людям очі, щоби ті люди, нападаючи на пересадні вискоки, привикли головний, основний напрям уважати чимось пожаданим, а далі й натуральним, таким, що само собою розуміється.

— Шкода, що пані не адвокат!—з усміхом сказав доктор,—так славно ви бороните справу, про яку сами кажете, що ви ворожі їй.

---

¹ Целібат—безженство.

² Екстрема—крайність.

І признаюся вам, пані, що в цілій тій гарній обороні власне та заява була для мене найціннішою.

— Для чого? Чи ви сумнівалися про це?

— Ну, міг сумніватися. Адже ж дотеперішнє ваше життя, а особливо те добровільне зношення поштової неволі не дуже то сильно свідчить про вашу охоту до родинного життя.

Целя з досадою махнула головою.

— Не надіялась я від пана, щоб і ви промовляли до мене в тім тоні. Добровільне зношення неволі! Адже ж це з вашого боку гірка насмішка! Що ж маю робити? Чи йти жебрати? Чи жити на ласці яких свояків? Коли ж бо й свояків таких не маю! Чи вкінці...

Не докінчила. Були вже при цілі, в сінях дому, де жили.

— Ні, прошу пані,— сказав доктор, коли обоє звернулися до сходів,— нічого подібного я від вас не жадаю. Але є ще один вихід.

— Знаю, знаю, що скажете! — кликнула Целя. — Вийти заміж. Це так, як коли б ви вмираючому з голоду сказали: один тільки рятунок для тебе: щодень регулярно на обід їсти волову печеню. Дуже розумна рада, але вмираючий з голоду не має навіть кусника хліба.

— Ну, прошу пані, цим разом ваші аргументи дуже слабкі. Аргументуєте, пані, порівнянням, яке хоч би навіть само в собі було більше натуральне, все таки шкутильгало би. Поперед усього маєте пані слабе поняття про моє лікарське знання, коли думаєте, що міг би чоловікові, вмираючому з голоду, дати таку раду. Волова печеня могла б його ослаблений організм відразу вбити. Я пораджу йому бульйон, а zarazом скажу взяти його до шпиталю.

— Отже то власне, о це то й єсть! — сказала Целя. — Таким шпиталем для незамужніх і немаючих жінок мусить бути публічна служба, хоч би найпідрядніша і найменше відповідна їх бажанням і здібностям. І я опинилася в тім шпиталі, попросту для того, щоб не вмерти з голоду.

— Ну, — відповів доктор з солодким усміхом, — але крім шпиталю є ще й домашнє лічення.

— Для тих, кого на це стане!

— А якби так, наприклад, ви, пані, знайшли засоби на таке домашнє лічення.

— Я? Де ж мені їх знайти? Хіба виграю сто тисяч на лютерії.

— Ну, це трудненько. Але коли б так, візьмімо, засоби знайшлися, чи прийняли б ви їх, пані, чи може відкинули б їх з якої фалшивої амбіції.

— З фалшивої амбіції? Цієї в мене чейже нема! Залежало би це від засобів і від джерела, з якого походять.

— Джерело, як бог приказав, а засоби, візьмімо так, скромні, але для домашнього лічення вповні відповідні.

— Признаюся пану, — сказала Целя, зупиняючися в сінях перед дверима помешкання, — що зовсім не розумію, про яке лічення і про які засоби це ви говорите.

— Може воно й так, — з якоюсь двозначною міною сказав доктор. — Можемо про це поговорити іншим разом. Ви, пані, прецінь прийдете до нас на вечерю?

— Або я знаю?

— Прийдіть! — сказав доктор сердешно, — батька нема дома, а мені зовсім їсти не хочеться самому. Та й так... поговоримо, коли вас це не буде нудити.

— Ну, то до побачення! — сказала, Целя, і, подавши йому руку, пішла до своєї світлички.

Х

При вечері помимо докторського запевнення був присутній старий Темницький. Доктор мовчав і старався навіть не глядіти на Целю. Старий Темницький був також якийсь понурий, а Целя, яка надарма ламала собі голову над тим, що властиво хотів сказати їй доктор, сама не мала охоти розпочинати розмову. Тож зараз по вечері відійшла до свого покою, толкуючися тим, що завтра рано мусить устати до служби.

Мусіла переходити через кухню, де на момент зупинила її Осипова, оповідаючи про сторожа, який упившись наговорив грубіяństw господареві камениці, а особливо старому Темницькому, про котрого на всю вулицю викрикував такі погані історії, що аж слухати гидко.

— Ну, але буде йому за те в поліції! — додала стара.

— Як то, його взяли на поліцію?

— Авжеж! Пан Темницький знайомий зі старшим комісаром, побіг, пожалувався, ну, і взяли нашого сторожа. Уже на його місце іншого маємо.

— От як! — сказала Целя дивуючись.

— А чи не паннунця то загубили цей лист? — сказала Осипова, добуваючи з-за пазухи пом'ятий, розпечатаний лист і даючи його Целіні. Може знов яка дурниця, — додала вона, — і паннунця на мене розгніваються, але така вже моя доля, що все до паннунці з листами налажу.

Целя зирнула на лист і затремтіла.

— Відки Осипова має той лист?

— Та я знайшла його ось тут на сходах! Я гадала, чи не паннунця його випустили. Найно паннунця глянуть до середини, може там письмо інше, не належне до цієї коверти.

Письмо лежало осібно, це я сама вложила до коверти.

Целя вийняла письмо, зирнула в нього до лампи і зареготалася голосним, сердешним реготом.

— Ха-ха-ха! Оце так! Оце гарно! Оце цікаво! Ха-ха-ха! — реготалася Целя, складаючи письмо і ховаючи його знов до коверти. Регочучись, вона вбігла до свого покою, але тут нараз її регіт урвався, уста зціпилися, лице поблідло. Йй починало дещо прояснюватися в голові, але яке ж болюче було те прояснення! Вона швидко почала ходити по покою, далі зупинилася при вікні і притулилася чолом до холодної шиби. В її уяві мигнув образ Стоколоси з переляканою фізіономією, блискучими очима, згорблений і невродливий, але з гарячим і щирим серцем. Хвильку він немов вдивлювався їй в лице, а потім лице його поволоклося невимовним сумом і звільна розплилося в сірій імлі. Целя махнула рукою.

— Що мені з того! Був мені чужим і лишиться мені чужим. Це не жадна страта.

Важче звеніли струни її душі на згадку про Ольгу. Фантазія Целі, що всяку думку зараз пристроювала в пластичні картини, в одній хвилі розвернула перед нею широкий, запилений і погано вимощений шлях. Це жіноча публічна служба. Тим шляхом іде нечисленна жмінка жінок, молодих і старших, веселих і понурих, повних надії і повних зневір'я. Здається, що всі вони йдуть усуміш, рівним, роз-

міреним кроком, але прецінь приглянувшись ближче тій громадці, видно неначе три купки, три стежки на шляху.

Стежною направо йде купка жінок, у яких в серцях горе життя, розчарування і службовий ригор ¹ висушили відмолоджуюче джерело чуття і людської самодіяльності. Це жінки-бюрократки, які непохитно пильнують своїх обов'язків у життю, але жінки з дуже затісненим круговидом життєвих інтересів, симпатій і антипатій. Це — людські істоти, симпатичні з многих поглядів, гідні співчуття також з многих поглядів, але дуже зредуковані ², упрощені, зведені, так сказати, до спільного знаменника. Курява дороги насіла на них густою верствою, вгризлася в їх шкіру й вигризла з неї всякий колір, усякий полиск свіжости.

Другою стежною наліво йдуть істоти якраз протилежні тамтим, живі, палкі, і повні бажання жити, повні запалу до праці, повні посвячення і співчуття, але власне для того наражені на найтяжчі покуси, на найбільші небезпеки, похибки і помилки. В тій групі нема одностайности й уніформи; тут кожне лице — справді відмінна фізіономія, тут повно руху та контрастів, лунає сміх і глухо стогне розпука, а здовж шляху, яким пройшла ця громадка, від часу до часу лишається якийсь невідомий останок: то труп, то калюжа крови.

А третій шлях — середній. Іде ним дуже мішана, найчисленніша компанія. Єсть тут жінки, загартовані досвідом, які з тяжкої життєвої боротьби винесли все таки чутливе серце і непорочну душу; єсть молоді панночки, яких щас-

¹ Ригор — додержування правил, суворість.

² Зредукований — стислий, зведений.

ливий темперамент хоронить від екстравагант-
цій, а молодість від рутини, натури гармонійні,
з живим чуттям і бажанням діяльності, але
кермовані більше розумом, ніж чуттям. Бороть-
би і внутрішніх роздвоєнь і тут не хибне, не
хибне блудів і помилок, бо де ж їх хибує в
ділах людських? Але скарб найдорожчий: люд-
ськість, гідність і індивідуальність людська в
тій громаді хорониться свято, переноситься
як найцінніше насліддя все наперед, до дале-
кої, кращої будущини.

Легке стукання до дверей перервало її мрії.

— Чи можу увійти? — запитав у дверях док-
тор. — Чую, що пані ще ходите по покою, не спи-
те, то й подумав собі...

— Прошу, прошу, ходите ближче! — сказала
Целя.

— Я тільки на хвилечку. Тато по вечері за-
брався до свого казина¹, а я не привик так
вчасно йти спати. Але коли б я мав пані пе-
решкодити...

— Ні, пане доктор, не чуюся сонною, — ска-
зала Целя. — Прошу, сідайте.

Доктор сів, і підчас, коли Целя не переста-
вала ходити по покою, він не зводив з неї очей.

— Дивна річ, — почав говорити по хвилевій
мовчанці. — Дивлячися на вас, пані, так і здає-
ться мені, що читаю ваші думки як з книжки.

— Це вам так здається, — відмовила Целя
з усміхом.

— Ну, о що заклад, що знаю, про що ви
думали в тій хвилі!

— Добре, о що заклад?

— О... о... знаєте пані, як виграю, то тоді
скажу свою ціну, а як програю, то подиктуєте.

¹ Казино — клуб.

— Могло б вас багато коштувати те, що я подиктую.

— Все одно. Але я також буду вимагати не абиякої речі.

— Я спокійна, пристаю. Ну, говоріть, про що я думала.

— Про одного панича, що зветься Семіон Стоколоса.

Доктор сказав ті слова звільна, з притиском, уперши прошибаючий погляд у Целіне лице. Вона стояла насупротив нього. Слова доктора, бачилось, не зробили на неї ніякого вражіння.

— Я знала, що ви в той бік стрілите, хоч і не надіялася таких слів. Ви програли, пане доктор. Я думала про долю жінок у публічній службі.

— Слово честі?

— Слово честі!

— Прошу диктувати своє вигране.

— Мусить пан доктор як на сповіді визнати мені три правди,— на пів гумористично, а на пів з якимось нервовим неспокоєм сказала Целя. — Поперед усього, відки пан доктор знає Семіона Стоколосу і на якій підставі судить, що я могла думати про нього?

— О, на це питання дуже легка відповідь. Пана Стоколосу знаю ще з гімназії. Власне сьогодні, коли ви, пані, вийшли до служби, я побачив його крізь вікно, як ішов улицею. Випадково побачив його і мій тато і показав мені на нього, як на того молодого чоловіка, з котрим...котрого... про котрого він згадував при обіді.

Кров ударила Целі до голови.

І ви зараз увірили, що я маю з ним якісь ближчі зносини — скрикнула вона. — Фе, пане доктор, стидайтесь!

— Що ж, хіба в тім було би що злого? Пан Стоколоса чоловік здібний і симпатичний, не вважаючи на свою... комічну поверховність.

— І не вважаючи на це, мені до нього зовсім байдуже.

— А прецінь же ви, пані, кореспондуєте з ним.

— Помиляєтеся, пане! Я одержала від нього пару листів, це правда, але на жадний не дала йому відповіді.

— Ну, так! Візьмем так, писаної відповіді ви йому не дали, але усну.

— Пане доктор! — скрикнула Целя прикрим, болючим голосом.

— Але ж прошу пані, адже ж і це не було би ніяким злочином.

— Але коли було б фактом, то я би з тим не крилася.

— Га, то перепрошую! Нехай пані перейдуть до другого пункту, коли ласка.

— Ні, пане, дарую вам другий пункт, — сказала Целя з досадою.

— Ов, пані, вже й гніваються на мене, — сказав доктор. — Може кажете йти геть?

— Але, сидіть, сидіть! Хто вам сказав, що я гніваюся поспішно сказала Целя.

— Ну, спасибі за дозвіл! А що до другого пункту, то я можу пані відповісти на нього і без питання. Пані хотіли знати ближчі подробиці про панну Амалію Шмідт. І овшім¹.

Целя глянула на нього з зачудуванням, вкінці засміялася голосно.

— Цим разом угадали. Але пам'ятайте: говорити правду.

— Що ж, — сказав спокійно доктор, — не маю причини скривати правду. Панна Амалія

¹ Овшім — з польського, значить: зроблю це радо.

Шмідт, це, як я вже пані говорив, дочка протомедика віденського головного шпиталю, має 28 літ і єсть спадкоємницею півмільйонової фортуни. А що я з її батьком у великій приязні, то цей старався делікатно наклонити мене, щоб я став його зятем. Ну, нічого гріха таїти, чоловік не святий, полакомився не стільки на маєток, скільки на кар'єру, яку мені обіцявав д-р Шмідт, і заручився з панною. Але сьогодні, як пані бачили, я відписав їй „слово твердо“ і розірвав ті заручини.

— І це правда? — запитала Целя, пильно дивлячися докторові в лице.

— До слова правда.

— Слово честі?

— Слово честі! — без запинки сказав доктор.

— Ну, добре. А що ж, властиво, склонило вас до того розриву?

— Що мене склонило? Гм! — сказав доктор, вдаючи заклопотаного. — Позвольте, пані, що на разі лишимо це питання на боці, бо воно і так не належить до теми другого пункту... панни Шмідт.

— Так, так! — сміючися сказала Целя. — Тракуймо річ парламентарно! Переходьмо до третього пункту. Який властиво був змісл вашої вечірньої розмови? Може воно нетактовно, що я так просто питаю, але, пане доктор, ви програли заклад, так уже, значить, не прогнівайтесь!

— Властивий змісл моєї розмови? Гм, гм! — І доктор цим разом справді з заклопотанням порушився в кріслі. — Це діло досить делікатне, і я не знаю, в якій би формі вам сказати його.

— Не дбайте про форму! Форма, це зрадник. Нехай річ сама за себе говорить, — по-важно і навіть якось строго сказала Целя.

— Властивий змісл моєї розмови, прошу пані, такий, що я... — ті слова доктор цідив звільна чимраз помаліше, аж вкінці шептом, нахилиючися на кріслі, додав: — люблю вас!

І сказавши це, схопився, кинувся до Целі, щоб обняти її в свої могучі рамена. Целя зблідла, але енергічним рухом рук зупинила його.

— Ні, пане, — сказала, — не забувайтесь! Сидіть. Я ще маю вас де про що спитати. Кажете, що мене любите. Що ж, велика честь для мене. Очевидно, скажете також, що для мене ви покинули панну Амалію Шмідт, правда?

— Ну, а якби й так?

— Також велика честь і велика жертва для мене, о, велика! — з якимось нервовим притиском сказала Целя. — А тепер скажіть, чого ви жадаєте від мене за ту честь і за ту жертву?

— Дивно ви, пані, висловлюєтеся, — сказав доктор. — Ані за цю честь, ані за ту жертву, ані за свою любов я не жадаю і не можу жадати від вас нічого. Я можу тільки бажати...

— Ну, так чого ж бажаєте?

— Щоб... щоб... ви хоть трошки полюбили мене.

— І пощо вам моєї любови?

— Ах, пані! Як ви можете так питатися? Ваша любов була би для мене найбільшим скарбом, новим життям, була би...

— Пане доктор! — строго перебила його Целя. — Не вдавайте з себе поета! Це вам дуже не до лиця. Скільки разів ви говорили про себе, що ви чоловік практичний. То говоріть же по-своєму, практично.

Доктор видивився на Целю, яка стояла перед ним усе ще бліда, з затисненими устами і з виразом якогось сконцентрованого напру-

ження й рішучості. Він окинув її бистро питаючим зором, у котрім на момент мигнуло щось, як злобна насмішка і певність побіди, і сказав:

— Ну, пані, трохи ви мене розчаровуєте. Я не думав, що в таких речах ви такі практичні.

— А що ж ви думали? — відмовила Целя. — Що зловите мене на самі слова, котрим я маю причину не вірити?

— Маєте причину? — здивувався доктор. — Прошу, яка це причина?

— Це вже моя річ! — відповіла Целя. — Як прийде на мене черга говорити, то я скажу її, не бійтеся. А тепер говоріть ви. Тільки остерегаю вас, говоріть щиро!

— Хіба ж я досі не говорив щиро? — з міною ображеної невинності сказав доктор.

— До речі, пане доктор, до речі! Чого вам треба від мене?

Доктор поблід на це питання. Хвилю вагувався.

— Що ж, пані, це було би моїм найгарячішим бажанням, найвищим ідеалом, але тут заходять деякі перешкоди, котрі треба би вперед усунути. Не думайте, що такою перешкодою я вважаю вашу бідність, про це мені байдуже! Правда, на початок практики, на устроєння здалось би дещо фондів, ну, але в тім уже моя голова, не вам цим журитися. Важнішою перешкодою єсть...

Доктор на хвилю задукався.

— Що таке? — спитала Целя.

— Ваша поштова служба, ось що! — сказав доктор і відідхнув, мов би звалив якийсь важкий камінь із грудей.

Целя гляділа на нього з німим зачудуванням.

— Так, пані — свободніше вже і навіть з якимось жаром говорив доктор. — Ані мій

батько, ані я не пристанемо на те, щоб моя наречена з поштового бюро йшла під вінець. Жінка — це для мене щось таке святе, ніжне, недосягле, що я навіть у думці не можу без обурення бачити її там, на публічній виставі, на тім ринку, де безстидність і брутальна сила штовхаються в боротьбі за шматок хліба. Представляти собі вас, пані, серед тої юрби, це для мене таке боляче, таке понижаюче!..

Целя стояла бліда, холодна, непорушна. Тільки її груди хвилювали раптовно і швидко, свідчачи про глибоке внутрішнє зворушення.

— То що ж маю зробити? — спитала вона ледве чутно.

— Покинути пошту якнайшвидше, хоть завтра!

— І куди ж відтак подітися? Адже ж тут... у вас... на вашій ласці бути не можу, не будучи ще вашою.

— Ну, на ласці! Яких ви слів уживаєте? Для того, кого люблю, всяка ласка, всяка жертва єсть тільки обов'язком. Правда, тут вам бути ніяково, але на це єсть рада. У мене є стара тітка в Станіславові, відвезу вас до неї, пробудете там, поки тут все буде готове до шлюбу. Ну, що — згода?

І доктор з усміхом знов простер рамена, щоб узяти її у свої обійми.

— Ще ні, — холодно сказала Целя. — Тепер моя черга сказати слово. Не буду говорити довго. Прошу вас, пане доктор прочитайте мені на голос оцей лист і поясніть його зміст!

І вона подала йому письмо, яке перед тим дала їй Осипова.

Доктор зірвався з кресла, мов опечений, кинувши оком на грубі каракулі та курячі лаби, якими надряпане було його ім'я на коверті.

— Відки ви взяли це письмо? — сказав він різко.

— Не бійтеся, пане доктор, я його не вкрала, — холодно відповіла Целя. — Осипова знайшла його на сходах і, думаючи, що воно моє, подала його мені. Лист був особно від коверти, і, поглянувши на лист, я побачила рахунки за прання, за миття підлоги, за чищення чобіт, а під ними підпис: „Amalia Schmidt, ihr altes Stubenmadl“¹. Аж тоді я глянула на коверту і побачила, що письмо це адресоване до вас. Прошу, пане доктор, звертаю вам цей цінний документ.

Доктор стояв, як то кажуть, ні в п'ять, ні в дев'ять, а далі зсилуваним усміхом почав звільна:

— Ну, панно Целіно, і що ж з того виходить?

— Нічого, — сказала Целя, — окрім хіба того, що ви словом чести запевнили, що ваша байка з панною Амалією правдива. Значить, тепер я знаю, яка ваша честь!

— Але ж це жарт, невинний жарт!

— Такий самий невинний, як той, котрий ви хотіли зробити зі мною! О, тепер я зрозуміла вас! Тепер я знаю, що вам завадила моя служба! Знаю, до якої тітки ви хотіли завести мене! Знаю, в яким значінню ви хотіли зробити мене своєю! Боже мій, боже! — додала вибухаючи голосним плачем. — І що я вам завинила, що ви так насміхаєтеся наді мною? Що ви, як ті вовки, від першої хвилі тільки над тим і міркуєте, щоб пожерти мене, втоптати в болото, зогидити у власних очах!

І заливаючися гарячими слізьми, в знесиллі впала лицем до подушки. Тяжке хлипання по-

¹ Амалія Шмідт, ваша стара кімнатна дівчина.

трясало всім її тілом. Доктора давно вже не було в покою, а замість його стара Осипова, мов мати, нахилилася над плачучою дівчиною.

Пізно Целя заспокоїлася і довго не могла заснути. Життя видалось їй таким тяжким, небезпечним і зрадливим, як тому, хто заблуdivся в лісі, повнім гадюк, вовків і отруйного сопуху.

Другого дня через Осипову вимовила Темницьким помешкання. А з полудня, по урядових годинах на пошті, поспішила до старої Невірської. Нещасна жінка, що, бачилось, виплакала вже всі сльози над трупом Ольги, прийняла Целю як перший промінь світла по темній ночі. Її слова, повні гарячої, сердешної любови для помершої, повні чистого дівочого співчуття навіть для її похибки і для її великого терпіння старенька пила, мов оживляючу росу. А коли вкінці Целя розповіла їй свою пригоду з доктором Темницьким, бабуся міцно-міцно обняла її і, зрошуючи сльозми її молоде чоло, сказала:

— Моє дитятко золоте, бідне! Ходи до мене! Займи те місце, яке так нагло опорожнила люта смерть. Будь мені за дитину! Будемо любитися, будемо рятувати одна одну. А тих, що пасуть¹ на нашу погибіль, нехай бог судить, як сам хоче!

Целя цілувала бабуся в зів'ялі руки, обливаючи їх сльозми.

Львів, у червні 1888 р.

---

¹ Пасуть — чигають.

МІЖ ДОБРИМИ ЛЮДЬМИ

Оповідання

I

Що ви так дивитеся на мої руки? Ну, годі вам, покиньте! Не гарні вони, ще з мозолями. Панове в дівчат таких рук не люблять. Ви не думайте, що я на легкім хлібу виросла і так собі з легким серцем на легкий хліб пустилася! Ну, цур його з серцем! Не хочу про нього говорити — і не питайте! І згадувати не хочу.

А про давніше життя, що вам розказувати? Се така нецікава і звичайна історія, яких тисячі можете побачити.

Мій батько був економ в одного пана на Поділля. Добре йому велося. Маму свою небагато й пам'ятаю. Тільки й згадаю, як мене пестила й цілувала і називала рум'яним яблочком. Певно не думала й не снила ніколи, куди її яблочко покотиться.

Дали мене до школи до Тернополя. Не довго я там і вчилася. Я була дуже гарна з лиця і мама дуже мене любила, то й намовила тата, щоб мене відібрав зі школи вже по третім році.

— Нащо нашій Ромці школи, — казала вона — пощо їй собі голову морочити? З її красою їй не прийдеться довго дома засиджуватися.

Швидко її візьмуть від мене, то нехай хоч надивлюся, як вона моя квіточка, росте та красою наливається.

Вернула я додому, і також рада була. На селі так гарно. В дворі також панночки були, ми бавилися разом, на фортеп'яні грали, гуляли по величезнім двірським саду, мій тато гозив нас по ставу на човні.

Недовго тривала радість. Мама вмерла на за-
палення легких, тато дуже чогось засумувався, почав пити і плакати по ночах, а далі одного ранку знайшла я його на ліжку неживого, з перерізаним горлом, у калюжі крові. Я зомліла на його вид, плакала і вбивалася, не можучи зрозуміти, що йому сталося. Говорили зразу, що він убив себе з туги по мамі, але я тому не вірила. Я вже мала дванадцять літ і знала, що він мамі не любив, що часто в своїй спальні вони сварилися, що мама нишком плакала і все повторяла:

— Ну, що той поганець робить! Що він робить! Він мене в гріб ужене! Власну дитину заріже.

Я тоді не розуміла цього і потім не могла додуматися, що воно значило. Я тільки неясно догадувалася, що й мама мабуть через те померла. Я мучилася думками, що воно могло значити, але не могла дійти до нічого. Тато був такий добрий для мене, так мене любив, убирав мене гарно, купував мені все, чого я хотіла, що страшні мамині слова „власну дитину заріже“ не могли мені і в голові поміститися, видавалися якоюсь дикою клеветою.

Аж по батьковій смерті все відразу мені відкрилося.

Ще не встигли вмити і нарядити тіло, коли до хати ввійшов дідич, управляючий і ще кілька

офіціалістів ураз із комісаром від староства і жандармами. Почали відмикати всі шуфляди, перетрясати всі сховки і закутки. Що там знайшли — не знаю, бо я ввесь час стояла коло трупа, тислася до нього, мов у нього шукала охорони — не плакала, а тільки тремтіла й хлипала як дитина. Тільки опісля я чула, як шептали довкола: „Злодій, злодій, обкрадав панську касу, держав любовницю в селі!“

Я й не дослухувала всього. Я так любила тата!

Приходив дідич іще раз, коли труп лежав уже наряджений, але й не поглянув на нього, а тільки прикликав мене, взяв за підборіддя, поглянув на моє заплакане лице, погладив по голові, дав дуката, а по похороні казав мене з дрібкою моїх манатків спакувати, посадити на фіру і відвезти до Тернополя, до вуйка, брата небіжки мами. Решту, що було в домі, дідич задержав для себе, як відшкодування за те, що тато покрав.

II

Вуйко був бідний магістратський урядник¹ і мав п'ять дочок — найстарша мала вже 28 літ, а наймолодша 15. Усі на порі, всі заміж хочуть, а тут ніхто ані руш до них не наворачтається. Бідні були дівчата. Без шкіл і науки, без маєтку, без ніякого ремесла, окрім того нужденного шиття, та й ще без уроди, якісь косоокі, з великими губами, низенькі як полумацьки². А претенсії були — всеж таки вони діти урядника, а їх мати була шляхтянка, з обивательського дому. З простою робітницею

¹ Магістратський урядник — урядовець міської управи.

² Полумацьок — міра для сипких тіл.

стоваришуватися, це були би вважали страшенною ганьбою. Принести зо студні¹⁾ води або з поблизького склепу²⁾ хліба — де там, нехай бог боронить! П'ять таких дівок, а ще служницю держали! А тут біда в хаті, батькова пенсія скупа. Ну, що я вам буду розповідати, яке там життя було в тій хаті. Прокоштувала я його цілі чотири роки, і знаєте... Може бути, що те, що я тепер роблю — і великий гріх. Але я думаю, що за те пекло, яке я вибула там у вуйка через ті роки, всі мої гріхи будуть прощені. Я свою кару ще перед гріхом відпокутувала.

Скоро тільки я ввійшла в хату, так зараз і почула, що починається для мене нове життя. Мої кузинки обступили мене, стискають, цілують, гладять попід бороду... „Ромця, Ромця! Ай-ай, як вона виросла, яка гарна!“ Обзирають мене на всі боки, як якого звіра. І ховай боже, погостили, кілька день водили на spacerи³⁾ до знайомих, і так, по місті. Все зомною делікатно, лагідно. „Ромцю, а подай те!“ „Ромцю, а принеси це!“

По кількох днях, побачивши, яка страшенна пустота в їх життю, вічні тільки розмови про паничів, що не хотіли приходити, про сукні, а як та вбрана, а як ця, — я почула якесь обридження. Тих людей, про котрих вони говорили, я не знала, а дома, ще при мамі, та й потому по її смерті, я привикла до праці — я вела ціле татове господарство. То й тут я рвалася до роботи. А їм тільки того й треба було. Зараз від першого служницю відправили,

¹ Студня — криниця.

² Склеп — крамниця.

³ Спацер — гуляння.

і я, на пів добровільно, а на пів за їх просьбами, якось так незначно стала на її місце.

— Пощо нам служниці? Правда, Ромцю? Ми й сами дамо собі раду! Студня близько, склеп близько, ну, а коло кухні та коло балії нам також не першина!

Я згоджувалася, бо воно було правда, і тільки дивувалася трохи, чого вони мене за кожним словом так цілують і стискають, як коли б я кожній із них по дукатові подарувала.

— Правда, Ромцю, ми все будемо разом робити, будемо собі помагати, як сестри! Ти ж наша сестричка, правда?..

І почалося таке, що я стала в них за служницю. Я була ще слабосила, підліток, але й не числилася зі своєю силою, двигала воду, прала щотижня їх білизну, чистила чоботи вуйкові і паннам, варила їсти. Нібито значилося, що й вони мені помагають, але така то була їх поміч! Як білизна випрана і висушена, то візьмуть і попрасують. Як іти рано на торг до міста, то котрабудь іде зо мною: я несу кошик і закуплене (нераз приходилося нести на плечах), а вона платить і всміхається. „Ромцю, зроби це!“ „Ромцю, зроби те!“ „Ромцю, збігай туди!“ „Занеси лист на пошту!“ „Купи татові тютюну!“ Оттак відрана до пізньої ночі. І все делікатно, ласкаво. Що правда, коли ми йшли по ринку, то я мусіла держатися ззаду, як служниця. Ба, далі почалося трохи і з іншого тону.

— Ромка, якже ж ти помалу ходиш!

— Ромка, як ти довго сидиш при тій студні! А тут посуда не мита!

— Ромка, як ти довго чешешся! Що це ти так довго гуздраєшся, а наші сукні не вичищені лежать!

А в мене волосся було густе, розкішне, і справді треба було попрацювати над ним щодень, щоби довести його до ладу. Бачу, що ніколи мені панькатися з моїми пишними косами, взяла та й пообтинала їх. Як радувалася з цього мої делікатні кузинки, то й сказати вам не можу!

— Ай, Ромця! Яка ж вона ладна! ¹ Що за милий хлопчик! Йй-богу, хлопчик!

І знов цілування, гладження попід бороду, стискання... Я знаю, що це з доброго серця, але трохи мені вже забагато було. Та що діяти — не було куди обернутися, чую себе здоровою, бачу, й вони мною задоволені і щодня вираховують, скільки то видатків тепер ошаджується: і на платні для служниці (бо мені нічого не платили), і на живності, і на дровах. Бачите служниця на торг усе ходила сама, і аж тоді, як пішла від нас, і панна стала ходити зо мною, показалося, що щодня ошукувала їх на яких 20 або 30 крейцарів, та й ще й гіршу живність купувала. Ну, і топлячи в кухні, коли панни туди не заглядали, спалювала далеко більше дров, видаткувала більше омасти, ніж я. Ну, а справляти на мене нічого не потребували, в мене було досить гардероби своєї і по мамі, було й дещо грошей за продану татову гардеробу, яку я, від'їжджаючи від пана, спакувала разом до своєї. Ті гроші берегла про чорну годину, не показувалася з ними дома і не говорила про них паннам, міркуючи, що непотрібно нараджувати їх на спокусу, а себе на неприємність.

Особливо припав мені до серця вуйко. Дуже добрий був чоловік, сивий уже, згорблений і

¹ Ладна — гарна.

тихий такий, що ніколи дома його не було чути. Верне з канцелярії — аби йому обід подали, і ніколи було не скаже: це зле зварене, цього не люблю, якби мені того або того!.. Ні жадних гримасів! З'їсть, ще й дочок утішає, щоб не гримасували, а дякували богу й за те, що є. А потім, чи зима чи літо, сяде собі на кріслі, закурить люльку, і читає газету, доки не задрімає. Дочки в сусіднім покою скачуть, гуркочуть, хихикають та регочуться, а далі зберуться та цілою юрбою йдуть на spacer, а йому це байдуже. Так як той мельник привик до туркотання питля.

Нераз, коли дочки повиходять, а тільки я сама лишуся, кручуся по кухні або спрятую в покоях, він було стане і довго дивиться на мою роботу, пожалує мене:

— Бідна Ромцю, дитино моя золота! Чим я тобі відплачуся за твою щирість, за твою не-всипущу працю?

Я мовчу, тільки очі на нього витріщу — дурну з себе вдаю, бо й що йому маю сказати?

А він підійде, поцілує мене в чоло, а в самого аж сльози на очах.

— Віджив я при тобі, дитино моя! — каже — І тілом і духом віджив. Давніша служниця обкрадала нас, годувала всякою поганню. Дочки сварилися з нею день-у-день, але ані одна й рукою не рушила, щоб зарадити злому. А при тобі й на них якийсь стид найшов, хоч щобудь часом роблять. Господи мій, і що з ними буде, на кого вони надіються?

Видно було, що дуже турбувався своїми дочками, але не мав відваги сказати їм в очі ані слова, боявся їх цокотання. Тільки переді мною душу свою розводив, бо знав, що я все прийму і паннам нічого не скажу.

— Бог тобі заплатить, дитино моя, — повторяв він по кожній такій мові. — Бог тобі заплатить за твоє добре серце, бо я, бідний, німічний чоловік, ніколи не зможу цього зробити.

III

Минав рік за роком. Я піростала і моє положення між незамужніми кузинками ставалося чимраз гірше. Помимо ненастанної праці я була здорова, крепка і весела. Не подобалося їм те, що я була краща від них усіх. Коли було йдемо на ринок за закупном, то хоч я одіта в брудну, пошарпану одіж, хоч панни навмисне не дають мені перед тим умитися ані розчісатися, то все таки прохожі паничі не дивляться на панну, а обертають очі за мною.

— Ромка, куди ти дивишся! — фукає на мене панна, коли я зустрінусь очима з поглядом якого молодого чоловіка. А сама, небійсь, аж благає очима в того самого панича: „до мене! до мене!“ Та що, коли в її очах, як казали, задрість тліє, як іскра в попелі, а в моїх веселість живим полум'ям горить. Це мені так їх власний батько говорив.

На жадний прохід мене не то з собою не брали, а й самої не пускали.

— Не можна! — говорили між собою. — Вона наша своячка, сирота, ми за неї відповідаємо. А їй уже з очей видно, яка дорога її чекає, коли їй дати волю!

І при тім ззиралися одна по другій і всміхалися так якось погано, що я вся паленіла зо стиду аж до глибини душі, хоч і не знала, куди вони гнуть і що саме чекає мене.

Таким способом із слуги я перемінилася в невільницю. Зо мною вже не робили собі ні-

яких церемоній. „Ромка, як ти смієш говорити з нами, як з рівними?“ „Ромка, марш до кухні!“ „Розтовстіла на нашім хлібу і ще хоче з себе панну вдавати!“ — от такі слова я тільки й чула від них. Почали пострікати мене і батьком злодієм, ба, почали й поштуркувати по кутках. Побачили, що я їм забагато, хоч я їла тільки те, що після їх обіду лишалося. Постановили не давати мені того, а купували для мене осібно картоплі, круп ячмінних або гречаних і казали варити це для себе в окремім горщику.

Від якомсь часу завели такий звичай, що по четвергам просили до себе когось на гербату¹. Просили звичайно молодих паничів, студентів² з вищих клас, урядників, військових. Я в такім разі не сміла показуватися з кухні, панни сами usługували, щоб показати, які то вони господині. Я не раз було заб'юся в темний куток кухні, поплачу трохи, а далі плюну і слухаю до півночі, що вони там гомонять в покою. Панни мої цокочуть, сміються голосно; батька їх не чути ніколи, він хоч про око також сидів при гостях, але я знала, що старий, забившись в куток в своїм кріслі з поруччям дрімає десь з люлькою в зубах.

Важко мені стане, коли послухаю того веселого гомону там в освітленім покою, коли уявлю собі всміхнені лиця і блискучі очі паничів, і подумаю, що й я не гірша від них, а мушу оттут бовваніти в темній, брудній кухні. Але далі думаю: що ж мають робити бідні дівчата, ті мої кузинки! Вони бояться, щоб я в них якого жениха не відбила. Бідність наша робить нас злими й завидючими, а не зле серце.

¹ Гербата — чай.

² Студент — гімназист.

Одного такого четверга вже гості були зібрані, панни при них, я сама була в кухні, поралась. Звичайно коли гості приходили, панни стрічали їх у кухні і старалися так заступати, щоб жаден із них не міг мені придивитися. Ще й штуркне мене одна або друга і оберне лицем до кута. Так і думали ті гості, що в них якась стара служниця. А тепер сталося так, що коли вони там сиділи та пили чай, увійшов ще один гість, молодий офіцер, гарний такий, привітний. Перший раз побачив мене — і здивувався.

— А, кухарочка! — сказав весело. — Нова кухарочка!

Та й хотів ущіпнути мене за підборіддя.

— Перепрошую, — сказала я, чуючи раптом, що в моїм нутрі щось бунтується, — ані кухарочка, ані нова. Я тут уже три роки!

— Ов, а я ані разу не бачив! — сказав він, знімаючи плащ.

— А що ж, буду для пана на виставі стояти? — відповіла я і принялась за свою роботу.

— Ну-ну, — каже він шептом і знов хоче погладити мене, — тільки не фиркайся! Так ти кажеш, що вже три роки тут служиш?

— Не служу! — відповіла я різко. — Я тут у свого вуйка.

Немов холодною водою облили його ті слова. Став, витріщивши широко очі й нічого більше не говорив, тільки по лиці якась тінь пробігла: видно, вдумувався в моє положення. В тій хвили отворилися двері від покою, вбігла старша панна з такою, і також остовпіла, побачивши офіцера.

— А, пан ляйтнант! — скрикнула вона, не знаючи, чи радуватися його приходові, чи гніватися на мене.—То так пан додержує слова? Чи то тепер у вас сьома година?

— Даруйте пані, — сказав офіцер, кланяючись, — мусів патрулі розводити, то запізнився.

І вони пішли до покою.

Не знаю, для чого я була дуже люта на нього, аж сльози крутилися в мене на очах, хоч рівночасно в душі я мусіла б була признатися, що він мені сподобався. В його лиці видно було доброту й лагідність, а його зачудування, коли почув, що я кузинка паннів, також свідчило на його користь.

Попрятавши, я сіла знов у своїм кутику і прислухалася гомонові гостей. Серце моє билися якось незвичайно і я старалася ловити вухом і розпізнавати його голос. Говорив просто, без звичайного у многих офіцерів силуваного різкого тону. Говорив коротко і мало. І це також мені подобалося.

На другий день перший раз панни накинулася на мене з лайкою. „Ти опудало, ти не потрібе, як ти сміла йому показуватись на очі!“ Я заплакала і сказала, що я сьому невинна, що прийшов несподівано і сам перший заговорив до мене. Що зачіпав мене так, як молоді паничі звичайно зачіпають служниць, це я стидалась і боялася казати їм. Зм'якли панни, почали мене цілувати, купили мені хустку за п'ять ринських і просили, щоб я все, скоро зйдуться гості, гасила світло в кухні й сиділа в потемках. З усього я порозуміла, що той офіцер і їм дуже сподобався. Але який же був їх сум, коли на другий четвер він, не вважаючи на запросини, не явився. Тисячні

здогади, кваси¹ і гримаси, навіть на мене почали були гримати, коли в тім прийшов від нього лист. Звинявся тим, що був командирований на патруль.

За кілька день, коли я ранісінько пішла по воду, чую, хтось із заду кладе мені руку на плечі. Оглянулася—він.

— Добрий день вам, панно Ромуальдо! (Відкись і ім'я моє довідався!).

— Добрий день, пану,—кажу і затремтіла чогось.

Почав іти поруч зо мною, хоч я несла коновки в обох руках. На вулиці було ще пусто. Мовчав добру хвилю і приглядався мені в поранковім півсумерку.

— Бідне дитя, — сказав вкінці. — Значить, вуйко не став для вас батьком.

— Мій вуйко добрий чоловік, — сказала я, не підводячи до нього очей.

— Знаю, знаю, — сказав з легким усміхом у голосі.

Знов помовчав. Ми вже були близько студні, при якій стояли дві-три служниці.

— Ви ходите часом на пошту? — спитав він раптом, немов прокинувшись із якоїсь задуми.

— Вуйко посилає за газетою.

— Там на ваше ім'я є лист *poste restante*. Ви вмієте читати?

— Ну, якже ж би не вмiла?

— І не забудете? *Poste restante*, саме ім'я, без прізвища. Прочитайте його! Подумайте над тим, що вам пишу. Я не маю нагоди говорити з вами, то задумав написати вам. Прощайте!

---

¹ Кваси — від кваситися, кривитися, бути незадоволеним.

І не дожидаючися моєї відповіді, він швидко пішов.

У мене мов камінь у груди заляг замість серця. Лист до мене! Від нього! І чого йому від мене треба? Чейже нічого злого? Виглядає як чоловік поважний, який знає, що робить. А зла ніякого я йому не зробила, то за що ж він мав би мені злом платити?

Тяжко мені було укрити своє зворушення перед паннами. Увесь ранок я була мов сама не своя, все дожидалася десятої години, коли звичайно мене посилено на пошту по газету для вуйка. Закотурмавши голову хусткою, я побігла на пошту і протиснулася до дерев'яних крат, із-за котрих експедиторка видавала листи *poste restante*.

— Прошу пані, чи нема там листа „Румуальда“? — сказала я таким непевним і дрожачим голосом, що кількох панів, які також стояли перед кратками, зирнулися до мене з насмішливими, як мені бачилося, поглядами.

Експедиторка почала перебирати листи в шафці.

— А відки це має бути лист? — спитала вона.

— Місцевий, — ледве вишептала я, закриваючи лице хусткою.

В тій хвилі в моїх руках опинився невеликий подовгастий лист. Я стиснула його і вся затрусилася, немов узяла в руку жменю приску. Вибігши з канцелярії, я стала при вікні таки там, у коридорі поштового будинку, щоби прочитати той лист. Я знала, що дома не буду мати змоги прочитати його украдкой. Дрожащою рукою я розірвала коверту і виняла аркушик білого листового паперу. Письмо було гарне, чітке, але літери кілька хвиль немов

скакали, немов палахкоґили в мене перед очима. Далі я заспокоїлася трохи і прочитала ось що:

„В тих днях виїжджаю до Перемишля і не буду більше в домі вашого вуйка. Не хочу навіть бути там—для чого, зараз доміркуєтеся. Я побачив ваше нещасне положення і з вуйком вашим говорив про вас. Коли б я сказав, що люблю вас, то ви мали би право не повірити мені, бо як же можна полюбити когось, незнаючи його ближче? Для того не буду говорити вам про любов, а тільки скажу ось що. Я бідний офіцер, із простого роду. Бурлацьке життя остогидло мені, хочеться закоштувати хоч трохи тепла родинного гнізда. Родини власної в мене нема, женитися без кавції¹ не можна, такої дівчини, щоб зложила за мене кавцію і при тім була мені до вподоби, я певно не знайду, а продавати себе за кавцію в мужі такої, якої я не можу любити—також не хочу. А тимчасом моя місячна плата хоч сяк-так вистарчає на удержання родини. Що ж маю робити? Правні дороги для мене замкнені, сам устав пхає мене на неправні. Я знаю вас як чесну дівчину й не повинен би користати з вашого сумного положення. Але я знаю, що те положення безвихідне і для того думаю, що ліпше вам буде статись моєю, хоч нешлюбною, дружиною, ніж вічною служницею своїх кузинок. Будемо жити разом, будемо обходитися тим, що маємо, а коли дослужуся вищої ранґи, то виступлю зі служби й тоді поберемося. Не буду таїти перед вами, що це не легка і не швидка річ. Але може трафитися війна, я можу

---

¹ Кавція—залог. Офіцери смають покласти кавцію на забезпечення „гідного їх чети“ родинного життя.

в ній відзначитися, і тоді діло піде краще. Міркуйте, як знаєте. Скажу вам тільки про себе дещо. Я чоловік простий, тихий, виріс у бідності, привик до скромного життя і праці, і коли правда те, що я чув про вас, то мені здається, що полюблю вас. Коли зважитесь іти зо мною, то будьте в суботу вечором з усіма своїми пакунками на двірці залізниці. Я добуду вам білет. На всякий спосіб у суботу вечором буду ждати на двірці. Коли не прибудете — ваша воля, я певно вам того не візьму за зле. А коли прибудете, то до побачення!“

Як бачите, я добре вивчила напам'ять той лист. Він і досі є в мене — єдина пам'ятка мого щастя. Читаючи його, я чула, що вся обливаюся рум'янцем, то знов блідну. Мене кинуло в дрож по прочитанню і я не знала, що з собою робити, куди сховати папір, куди йти і що думати. Мені пригадалося, як колись мама цілувала й пестила мене і вишукувала для мене щонайкращих і найбагатших женихів, а пізніше, коли я почала підростати, все остерігала мене перед військовими. Мені пригадалися зачуті часом розмови кузинок про офіцерів, про їх неморальне життя, про дівчат, котрих вони удержують, а по якімось часі проганяють і віддають на ганьбу, і мені страшно стало того листа, який я сховала на груди під корсеткою. Так і бачилось мені, що там заворушилася холодна гадюка. Але опісля погадала я про своє нужденне й безвихідне положення, про те, що й самі мої кузинки небагато б надумувалися, коли б перший-ліпший офіцер предложив їм те, що мені, — далі стало мені перед очима гарне, всміхнене лице мого офіцера, його м'який голос, привітливі рухи, а особли-

во його очі ясні, глибокі та щирі, і я вже тоді почула, що не устоюся против цієї першої в моїм житті покуси, що піду туди, куди мене кличе „надія хоч недовгого і дорого оплаченого щастя.

До суботи було ще три дні, але в тих трьох днях я майже нічого не думала про свою будущину. Я прожила ті три дні в якійсь ненастанній гарячці, в якійсь нетямі, в страсі й надії враз. А в суботу вечором, коли мої кузинки з батьком вийшли на прохід, я перебралася в що мала найліпше і зібравши свої речі в невеличкий пакунок, пішла на дворець залізної дороги, не оглядаючись, не кажучи нікому ані слова, і тільки вже з Перемишля написала вуйкові лист, подякувала йому за хліб, за сіль, і сказала, що я пішла до нового обов'язку.

V

Та що я буду нудити вас довгим оповіданням!

Офіцер мій був дуже добрий чоловік. За того півтора року, що ми жили разом, я не чула від нього злого слова. Після тяжкої школи, яку я пройшла у вуйка, він був для мене як соняшне світло й тепло. Приголубив мене, звільнив від тяжкої праці, дав віддихнути свобідніше, говорив зо мною як з рівною, любив мене як сестру. За кілька неділь я віджила, прийшла до себе. Вийду, бувало, на місто — люди на мене оглядаються, а нераз чую, що й шепочуть паничі: „Що за гарна панночка!“ Офіцер посправляв мені убрання, і видно, що любив мене, бо вишукував тисячні нагоди, щоб зробити мені приємність: приносив дарунки, книжки, цвіти.

Одно тільки сталося не так, як я думала; ми не жили разом. Йому велено з причин службових жити в касарні, — ну, а я не могла там бути з ним разом. Винайшов мені квартиру — один покоїк гарний, мебльований; стравувалась я в сусідки, жінки якогось ремесника, а він приходив до мене в вільні від служби часи, звичайно на ніч. Ми пили разом чай і розмовляли до півночі. Він оповідав мені про своє життя, про свою службу й її труднощі, про те, що діється в світі. Я сиділа, очей з нього не зводячи, і, бачилося, була б його слухала всю ніч. Цілий день сидиш сама, читаєш, шиєш, у вікно дивишся, то й рада живому голові людському. А він так гарно вмів оповідати!..

— Ромцю, ну розкажи ж ти що про себе, — каже він бувало.

Я чула, що люблю його і в мені родилося бажання удержати при собі його любов, тож я не давала ніколи просити себе. Мені хотілося показати йому, що я не така дурна та неосвічена гуска. Я розповідала найменші дрібниці зі свого життя з тим гарячим бажанням, щоб зайняти його, і не раз він слухає, слухає та й почне цілувати мене, пригорне до себе та й каже:

— Бідна дитино! Чи те з тебе могло бути, якби доля була тобі всміхнулася!

Коли з часом вичерпалось усе, що я знала про своє життя я розказувала йому те, що читала і передумала в день. І це також займало його.

— Нудно тобі моє серденько — говорить він бувало, — та що вже діяти. Такі ми обоє бідні зійшлися. Ти думаєш, мені не лється не раз вухами моя служба? Потерпімо, Ромцю, ще пару літ, чей то якось інакше буде.

— Милий мій, — кажу йому на те, — хіба ж я перед тобою жалуся на нудоту? Мені не нудно. Я все собі знайду роботу то чого мені нудитися! А коли подумаю, з якого пекла ти мене вирвав і яка я тепер щаслива, то не раз приходить мені в голову: господи, чи не замного це щастя для мене? Знаєш, я відмалку привикла боятися щастя і все думаю, що за кожне щастя прийдеться відпокутувати як за яку тяжку провину. Принаймні мені досі все так траплялося.

В часі жнив йому прийшлося іти на маневри, і ми мусіли розстатися на пару неділь. Позаплачував він за мене все і прощаючися не казав нічого, як тільки. „Не забудь за мене, Ромцю! Я тебе люблю!“ Вірив мені, що я не зраджу його, хоч і не знав ще, що в мене був плід його любови. Я від кількох днів спостерегла це і не хотіла йому нічого казати, але тільки тепер почула вповні, як дуже я люблю його. На його слова я розплакалась і повисла на його шиї, цілувала його уста й очі, не можучи нічого промовити як тільки:

— Милий мій!.. Любий!.. Золотий!..

Скучно було по його від'їзді. Духота в місті, порох. Вийду було за місто, над Сян, сяду на березі у такім закутку, щоб мене ніхто не бачив, та й цілими годинами дивлюсь на воду.

Ой, сяду я на шпилечок —

Та рине вода, рине...

Ой, і не дайте мене за нелюба...

Та нехай він загине!

Сі слова і мелодія так і снуються мені по голові, коли під моїми ногами мерехтить та ковзається хвиля за хвилею, без кінця і спочинку. І думається мені бувало: що це таке — вода? Для чого вона мусить усе бігти? Відки

її там у горах стільки набирається? Не раз мене так і манило щось кинутися в її таємничу, кришталеву глибину. Піді мною звільна плавали грубі, червонопері клені, увивалися срібні уклії¹, ліниво в глибині дрімали товсті коропи, та вигрівалася на самім беріжку пажирлива щука, простягшиися непорушно, мов поліно, і я думала, що там у воді і життя і порядки мусять бути далеко ліпші, сумирніші, ніж у нас. А інколи задивлюся було на хвили, і мені бачиться, що й ціле життя наше, з усім його горем, з усіми радощами й надіями — не що інше, як ось така хвиля. Одна блискуча, друга мутна. Одна шумить і клекоче, друга тихо, ледве чутно, сковзне по поверхні і пропаде безслідно. Чи ж не таке саме й життя наше? І хотілось би мені не раз кинутися в ті кришталеві хвилі, пірнути в них і розплистися. І то не з біди, бо я тоді не бідувала. Від'їжджаючи він лишив мені дещо грошей, заплатив за хату і страву, а які ж крім цього мої видатки? І про будуще я не думала. Я чула за собою опору — його, і бачила тільки одну ціль перед собою, щоб удержати при собі його любов, осолодити його життя. І коли часом мені хотілося пірнути в отих чистих хвилях, то тільки з якогось неясного почуття, що там було б мені якось дуже спокійно і любо, що я плила б кудись вічно без власної волі й думки, гоїдалась на хвилях і не потребувала б ані думати, ані дбати ні про що.

Але ось минув місяць, скінчилися маневри, він повернув утомлений, запилений, обшарпаний, але здоровий і веселий. Прийшлося мені

---

¹ Клень, укляя — риби.

добре попрацювати, щоб привести до ладу його білизну і вбрання, але праця та була для мене правдивою розкішшю. Він одержав кількоденевний урльоп¹ для спочинку і весь час просиджував у мене. Ми ненастанно розмовляли, оповідали собі про своє життя в розлуці. Він розказував, що бачив цісаря і що цісар навіть похвалив його за мудре виконання якогось маневру. Ми радувались обоє, бо цісарська похвала багато значить і при авансі². Кілька разів ми ходили обоє на прохід, звичайно над Сян, на моє улюблене місце в лозах. Він справив собі вудку і ловив рибу, але звичайно не міг нічого зловити. Та все таки ті дні були може найщасливіші в моїм життю. Сидимо отак обоє поруч, глядимо на поплавок і не говоримо нічого, а тільки чуємо близькість одно одного і знаємо, що одно за одно готове віддати все.

Ну, ну, не смійтеся! Бувають такі хвили в життю кожного чоловіка. Не конче тільки в книжках мусимо читати про них.

VI

— Слухай, Ромцю! Мені дуже пити хочеться!

— І мені також— сказала я.

Ми вертали власне з проходу на Сян. Він уже від кількох неділь повернув до служби, але коли тільки мав вільний пополудень, приходив до мене, я ждала його вже одіта і ми шли на Сян.

— Знаєш що, зайдімо сюди до реставрації на пиво.

¹ Урльоп—з німецького, відпуск.

² Аванс—підвищення по посаді.

Мені чогось ніяково стало при тих словах.
— А може б ліпше піти додому і казати принести пива?—сказала я.

— Е, що то за пиво буде! Тут ліпше! Ходи лишень! Чи боїшся?

Я нічого не відповіла, хоч справді боялася не знати чого. Ми сіли при столі. Він замовив пиво. По хвилі підійшов до нас офіцер, його знайомий, проговорив до нього кілька слів, салютував¹ і пішов. Ще ми не допили пива, коли прийшов інший офіцер, присів коло нас, побалакав з ним і якимось дивно впер очі в мене, при чім я завважила, що мій Олесь змішався. Офіцер устав, салютував і пішов. І ми також пішли. Олесь був якийсь сквашений, мов сам не свій.

— Милий мій — кажу до нього, — тобі неприємно було, що той офіцер так уперто вдивлявся в мене?

— Дурень!—буркнув Олесь крізь зуби.

— Ні, любий, не говори сього, — сказала я.—Сами ми винні, що пішли до реставрації, де всякому вільно вдивлятися в мене!

— Якби ти була моя шлюбна жінка, то ніхто б не посмів. А так... А й так він, дурень, повинен мати на стільки делікатности!..

Я чула, що в його груді кипіло і варилося, що гнів здавлював йому горло, і аж тепер пізнала, як сильно він полюбив мене.

— Милий мій — кажу йому, коли ми прийшли додому. — Заспокойся! Забудь про це! Я тобі скажу щось веселішого!

— Що таке?—понура промовив він.

Мене холодом обляли ті слова і той тон, той погляд, яким він змірив мене, і я рада б

¹ Салютувати—віддати по військовому честь.

була взяти назад своє слово і лишити признання на ліпшу хвилю, але годі було. Я обняла його за шию, нахилила до себе його голову і шепнула йому до вуха ті слова, котрі мене саму нераз наповняли якоюсь невимовною радістю і втіхою.

Його вони зовсім не врадували. Якась нехоть і тривога, щось навіть немов обридження проблиснуло в його очах. Страшенно заболів мене той погляд. Але і недобрый вираз його і біль у моїм нутрі тривали тільки хвилину.

Він прояснів, обняв мене, почав цілувати і розпитувати, як, що, коли. І мені було любо звіритися перед ним з тайною, про котру я досі нікому ані слова не сказала. І який він був милий, коли по якимось часі почав говорити про різні прибори, потрібні для ожидаемого гостя, і то так поважно, немов би той гість мав прибути завтра. І як сердешно ми обоє сміялися, коли я сказала йому, що такі прибори я вже вільними хвилями поприлагоджувала, такі й такі знайомості поробила, значить, йому тут нічим турбуватися.

Чудесно провели ми той вечір. Випили бутельчину вина за здоров'я будущего, жартували, навіть на спів зложилися голосами. Але я почула, що від того часу з ним зайшла якась зміна. Часто бував понурый, мов згрізений.

Нераз серед розмови вривав на півслові, немов туманів або шукав розблуканих думок. А про своє життя в касарні, про свої відносини до інших офіцерів ніколи ані слова. Навіть просив мене, щоб його ніколи не питати про те. З того я доміркувалася, що мусів мати якісь неприємності, і мучилася тою думкою, що може це все із-за мене.

І так між нами звільна почала залягати темна хмарка. Кожне з нас мало якусь гризоту, котрою боялося чи не хотіло поділитися з другим. Одно тільки в'язало нас—думка про буще дитя. Ми розмовляли про нього як про щось, що вже єсть, бігає, гомонить і сміється, любувалися ним, турбувалися, щоб де не вдарилося, не впало, не простудилося, обговорювали, що треба буде змінити квартиру, прийняти служницю, міркували, скільки це буде коштувати. І з усього того я бачила одно, що він мене любить, і почувала ще більшу вдячність і любов для нього.

Надійшла зима, і він знов почав рідше бувати в мене. Служба зупиняла його. Нераз бувало так, що й цілий тиждень не міг явитися. Я познайомилася з кількома сусідками—жінками ремесників та зарібників, бо до „пань“ урядничок та професорок¹ боялася підходити, чуючи, що могли б мене відіпхнути. А серед тих темних і бідних жінок я знайшла більше ширости й поради. Я стрібувала навіть через них перепитувати за деякою роботою, щоб заробити щобудь на удержання своє і своєї дитини. Я вмiла шити і брала шиття додому. Далі через одну служницю, що usługувала в одного професора, мені трапився добрий заробок—переписувати на чисто якусь книжку, що той професор сам написав. Я пишу гарно і швидко, і присівши твердо до роботи, за два місяці заробила щось п'ятдесят ринських. Олесьові я нічого не казала про свої заробітки; боялась, щоб він не прогнівавсь. Довідавсь одначе по якімсь часі, мабуть від того самого професора, взяв мене на екзамен і розвідавши

¹ Професорка — учителька.

все. нічого не сказав, тільки поцілував в очі й опісля, якось сумно замислившись, прошептав: „Бідне дитя!“

В маї нарешті я родила. Дитя було гарне як ангел, але мені було не весело, гляючи на нього. Аж тепер я почала думати над своєю будущею і будущею своєї донечки. Що з неї буде? Чи те саме, що з мене? І я, що досі нераз богу дякувала за своє щастя, раптом почула якусь невимовну тривогу. Боже мій! І що ж таки я на правду? Удержанка і більше нічого! Чи щиро чи не щиро говорить Олесь про свій будущий аванс, про намір одружитися зо мною, а все таки тепер справа через це не змінюється. Тепер я зрозуміла милосердні погляди, таємні зідханя та похитування головою моїх сусідок, бідних зарібницьких жінок, зрозуміла ті уривані слова, коли річ зайшла про Олеся, ті шептання, коли в хату ввійшла яка нова сусідка, ті тисячні дрібниці, котрі хоч і не були призначені на те, щоб мене шпигати й ранили (ті жінки дуже добре розуміли моє положення, бо більша часть із них і сами перейшли через нього в своїй молодості) та все таки дуже боліли і смутили мене.

Олесюві я нічого не говорила про свої муки, бо й пощо? Коли він мене любить — думалось мені, — то певно й сам так само мучиться, а коли ні, то не варто. А він справді мучився. Маленьку нашу цілував і милував як мати, не як батько, і часом я бачила, що коли дивився на неї сплячу, то сльози наверталися в нього на очі. І що мені було йому говорити? Оставалося тільки ждати і бути терпеливою,

По трьох місяцях наша дівчина вмерла.

Олесь зачав рідше бувати в мене. Літні марші, далі маневри, далі знов якась служба — цілими тижнями, а далі й подовше не бував у мене. Наші стрічі були холодні й короткі. Здавалося, що зі смертю дитини улетіло наше щастя і те тепло, котре давніше проймало нас обоє, коли ми були з собою. По маневрах він захорував і пролежав більше місяця. Написав мені, щоб я сиділа дома і не важилася приходити до нього. Що я витерпіла за той час!..

Аж на третім тижні я дізналась, що він мав поєдинок із-за мене. Ті офіцери, що тоді підходили до нас у реставрації, здибавшись з ним підчас маневрів (вони були львівські), почали розпитувати його про ту даму, що сиділа з ним, і чому він їм її не представив, і при тім сказали про мене щось такого, що Олесь вивзав їх обох на поєдинок. Отже, одного він ранив, а другий ранив його, і то досить небезпечно. Се я дізналась від одного жовніра з його компанії ¹, котрого просто зачепила з вікна.

Я не могла довше витримати, побігла до нього. З тяжкою бідою я вимогла, що мене до нього допустили. Він лежав на постелі, блідий як крейда, помарнілий. Куля попала йому в груди і тільки дивним випадком не положила його на місці трупом.

Ридаючи, я припала до нього, цілувала його ноги й руки. І він розплакався.

— Ну, чого ти! Чого ти! — повторяв. — Тут тобі не можна бути. Іди додому, я тобі напишу. Довго я не хотіла вступитися, аж коли

¹ Компанія — невеличка військова частина, рота.

прийшов доктор і сказав мені, що він буде здоров, але тепер ще потрібно йому спокою, я пішла.

Він не писав мені, але по кількох тижнях сам прийшов. З якою нетерплячкою, з яким неспокоєм я ждала його! Якими чудовими фарбами малювала собі першу стрічу з ним по тій страшній пробі, як твердо божилася, що все, все життя своє, працю і всі помисли віддам для нього! А коли прийшов і глянув на мене і мовчки сів на кресло — я відразу почула, що між нами все скінчене, що нам треба розстатися, що те, що далше буде, то буде довше чи коротше прощання.

Прощання вийшло коротке. Він сказав мені зараз, що його аванс пропав тепер на довгий час і що його за кару перенесено до Араду — пильнувати військової тюрми, і що він за тиждень мусить вибиратися в дорогу.

Я вислухала його слів, як холодний стовп. Він почав потішати мене, говорив, що ніколи не забуде про мене, що буде писати мені, — але я знала, що й він сам потребує потіхи. Відїжджаючи, він дав мені трохи грошей на життя і пару листів до своїх знайомих і радив пошукати собі якого обов'язку.

Я спродала дещо зі своєї гардероби і на разі не потребувала журиться життям, могла в крайнім разі переждати пару неділь, поки би щось добре трафилося. Але обов'язок трапився зараз, у того самого професора, котрому я переписувала книжку. Професор був добрий чоловік, але жінка його почала ревнувати мене до мужа і по двох місяцях, серед зими, я мусіла уступити зі служби.

Я кинулася до інших Олесьових знайомих, до котрих мала листи, але назнала стільки

прикростей і сорому, що плюнула на все. Всі вони знали мсю історію, всі ззиралися на мене, як на звіра, посиляли мене одні до других, щоб усі побачили ту „лайдачку“, що звела і знишила „такого доброго і здібного чоловіка“. Ті слова сказав мені при кінці один старий ротмістр, до котрого мене також послано за обов'язком.

Після цього, я вже даліше не ходила, а поїхала до Львєва. Тут я зупинилася в однім жидівським готелі й почала знов шукати якогось обов'язку. Але обов'язку не було, грошей не стало, пару день я бігала як одуріла, цілий день опісля сиділа в отупінню в своїм покоїку поки до мене підійшов кельнер і не сказав мені кількох слів. Я останками крови вся почервонілася від тих слів, скочила мов на грані, але кельнер не вступався, я не втекла, я не могла втекти нікуди від своєї долі...

Я нераз бачила, як галузка відірвана від дерева пливе по воді, доки не попадає в крутіж¹. І тут ще зразу пливе вона спокійно, описує далекі круги; але чим далі, тим круги вужчі, рух її швидший, поки течія не змеле нею і не кине в спінене гірло, де вона й пропадає. Чи винна гилька, чи винна вода, що так воно діється.

Львів, 20 березня до 9 квітня 1890.

---

¹ Крутіж — вир.

ЧИ ВДУРІЛА

Сцена

Бідно, але з деякою претенсією на ліпший смак, умебльований готелевий pokій. Ліжко, софа оббита червоним плюшем, стіл із цвітучими хризантемами в вазонику. З боку столик закинений фотографіями та мальованими картками. Єдине вікно заслонене червоною фіранкою, крізь яку просвічує сонце, кидаючи на ліжко червону квадратovu пляму. В куті біля дверей умивальник, насупротив нього великий куфер¹ застелений барвистим коциком². Над столиком на стіні дзеркало. Кілька крісел, на однім із них жіночі сукні покинені безладно, на другім мужеське пальто, елегантна палічка і циліндер.

Юліян, молодий, вродливий панич, власне кінчить туалету перед дзеркалом, розчісує щіткою на голові рідке волосся і розкішні баки, підкручує вуси.

Каміля, вродлива брунетка, лежить на ліжку накрита ковдрою, скулившись, немов змерзла і слідить очима його рухи.

З надвору долітає ненастанний туркіт возів і гомін вуличного руху, трохи пізніше гук дзвонів.

Каміля. Вже одягаєшся, бльондинику?

Юліян не обертаючися до неї, перед дзеркалом. Так.

Каміля. Хочеш іти геть?

Юліян. Авжеж. Хіба не пора?

Каміля. А хіба пора? Ще дуже рано. Думаю, що ще нема шостої.

¹ Куфер — скриня.

² Коцик — килимок.

Юліян. Ну, шоста в червні, то вже зовсім не рано. Ади¹, по тім світлі, на твоїм ліжку можна пізнати, як високо вже сонце.

Каміля здригнулася. Яке дивне світло. Як кровава пляма.

Юліян. Це від фіранки.

Каміля відкидав ковдру і встав з ліжка. На ній лише довга біла сорочка. Душно! Сядь іще. Не відходи

Юліян. Пощо сидати? Треба йти. І так забарився. Там десь мої турбуються, що мене цілу ніч дома не було.

Каміля надягає на себе спідницю й кафтаник, весело. Га-га-га! Певно дадуть знати на поліцію, що десь дитина заблукала. Хто би знайшов...

Юліян. Ти в дуже веселім настрою, а я ні.

Каміля. Ось сядь лишень тягне його до себе на софу, побалакаємо... може я й тобі піддам веселого гумору.

Юліян легенько опирається. Ні, пусти мене. Справді мушу йти.

Каміля. Але ж хлопче! Шоста година вранці! Куди ти підеш? Ще всі брами позамикані. Ще всі порядні люди сплять! Ну, обійми мене! Поцілуй мене! Обіймає його Так, як учора. Я ж твоя жіночка, правда?

Юліян. Учора була.

Каміля. А сьогодні вже ні?

Юліян. Що добре, того не треба забагато. За тиждень знов будеш.

Каміля відвертається. Ти недобрий! Не любиш мене! Серджусь на тебе.

Юліян. От і бач. Найліпше, я піду собі, а за пару днів ти пересердишся і знов усе буде добре.

¹ Ади — диви, дивись,

Каміля. Он як! Буде добре? А може не буде? Може я не захочу?

Юліян. То як схочеш! Не захочеш ти, то захоче друга, третя, котрабудь. Хіба мало вас таких? надягає сурдут.

Каміля зіскакує як ужалена. Нас... таких! Ах, правда... Ха-ха-ха... Твоя правда. Я не маю права хотіти... І знов буде добре. Наближається до нього, тихіше. Слухай. Юльку, та невже ти так таки зовсім, ані крихітки, ані дрібочки не любиш мене?

Юліян протирає хусткою цвікера¹, спокійно дивиться на неї. Слухай, Каміля. Не розумію тебе. Чого тобі треба від мене? Це ти вже не перший раз заговорюєш із цієї байки. Знаєш добре, хто ти. Знаєш, що я твій гість. Прийду, зроблю, що треба, заплачу, що належиться і піду. Коли приходжу, люблю тебе, як голодний теплу страву або чарку горілки. А коли голодний насититься й нап'ється, то яке йому діло до тих котлетів чи клюсок? Заплатив і йде собі геть.

Каміля хапає його за руки і силкується заглянути йому в очі. Господи, який ти розумний! Де ви такі розумні паничі беретесь! Котлетка, чарка горілки — і дівчина, це зовсім все одно. Ця смакує так, та так, а онта он як. Посмакував, а до решти йому байдуже. А може та жива котлетка має серце? Може в тій чарці — жива кров? Може в неї є якийсь чуття, якісь бажання, якісь... ха-ха-ха!.. якісь ідеали?

Юліян злегка вириває свої руки з її рук, байдужно. Па², кицю! Цілує її в уста. До побачення.

¹ Цвікер — пенсне.

² Па — прощай.

Ти зачинаєш уже зовсім пuste балакати. Я не маю часу слухати твоїх витребенькіг.

Каміля обхоплює його руками за шию. Юлечку! Любий мій! Не йди ще! Хіба ж ти не бачиш, як я тебе люблю? Дуже, дуже люблю! Хіба не бачиш, що я без тебе жити не можу?

Юліян. Ха-ха-ха!

Каміля. Не смійся, соколе мій! Хіба це смішно?

Юліян. Ха-ха-ха! Авжеж смішно.

Каміля. Чого смішно?

Юліян. Хіба ж не смішно? Так як коли би чоловік по шию в воді стояв і кричав: „Пити! Пити! Гину зі спраги!“

Каміля. Не в воді, а в калюжі! В калюжі, соколе мій, у багні. І спрага мучить мене... за крапелиною чистої води... чистої любови... за крапелиною надії на якийсь вихід із цього життя. Юлечку, мій любий! Не відвертайся! Порадь мені! Вирви мене з цієї калюжі. Або хоч покажи мені дорогу... зроби надію... одури мене надією хоч на день... хоч на хвилю. Пригортається до нього. Ти не знаєш, яке тяжке, яке страшне моє життя! Не знаєш, які думки нераз напосідають... Ні, я не буду оповідати тобі... Я знаю, в тебе серце м'яке, добре Юлечку, зглянься на мене!..

Юліян схищує руки на грудях і глядить на неї згори. Знаєш, Каміля, з різних роль, в яких я бачив тебе, ця найменше вдатна і найменше тобі до лиця. Ліпше покинь грати цю комедію. Бувай здорова! Хоче йти.

Каміля забігає йому дорогу, хапає його за руку. Ні, стій! Зажди ще хвилину. Я ж мала тобі щось сказати... щось дуже важне... дуже цікаве...

Юліян сердито. Ну, що таке? Кажі скоро.

Каміля. Скоро? Чому скоро? Чого квапитися? Ходи сюди! Сядь. Садовить його на крісло. Дай сюди капелюх і палицю. Бере і кладе набік. Так. А тепер слухай!

Здалека чути голос дзвонів.

Каміля. Га! Чуєш? Дзвонять.

Юліян байдужно. Та й що з того? Дзвонять на утрени, бо сьогодні неділя.

Каміля. Неділя? А котрого сьогодні маємо¹? Біжить до стінного календаря. О, я ще від четверга не заглядала до календаря. То сьогодні неділя? А так, учора була субота. Віддирає картку за карткою. Господи!

Юліян. А там що таке?

Каміля. Святої Агати.

Юліян. Ну, та й що з того?

Каміля тягне його за руку до календаря. Ади!

Юліян. Червоно підкреслене. Ну, та й що з того?

Каміля. А знаєш чому?

Юліян. Можуть бути сотні причин.

Каміля. Одна! Одна! Це роковини смерти моєї матері. Сьогодні рік, якраз рік! Кидається йому на груди і ридає. Юлечку! Серце моє! Я не пережию сьогоднішнього дня!

Юліян відсторонює її. Ну, справді, з тобою сьогодні щось не тее... Кожна дрібниця дразнить тебе. Найліпше я піду собі, а ти заспокійся.

Каміля з тривогою держить його за руку. Ні, ні, ні! Не покидай мене! Тепер у тій хвилині не покидай!

Юліян. Але ж я мушу йти! Там десь моя мама турбується... жде мене...

Каміля видивилася на нього, витріщивши очі. Твоя... мама? Хіба в тебе є тут... мама?

¹ А яке число, яка дата сьогодні?

Юліян. Авжеж.

Каміля. А ти казав мені...

Юліян. Е, що я тобі казав! Чи одно ка-
жеться при таких okazіях! Хто би там усьому
вірив. От і ти скільки всякої всячини набала-
каєш, а проте...

Каміля. Думаєш, що брешу?

Юліян. Розуміється, що брешеш. Твое ре-
месло на брехні фундоване¹.

Каміля хапається за груди. Господі! Перема-
гає себе. Ну, так, твоя правда... Звісно, іноді
збрешеш... не можна без того. Лише перед
одним, соколе мій, перед одним досі я не збре-
хала ані словом, ані помислом.

Юліян. Перед ким?

Каміля. Перед тобою.

Юліян іронічно кланяється. *Mille merci ma-
demoiselle!*

Каміля. Не кпи! Не смійся! Я правду го-
ворю. Ох, якби ти знав, яку наболілу правду!
Але ні, я не про це хотіла. Слухай! Бере його
за руку. Любий мій! Сьогодні роковини смерти
моєї матері. Сьогодні рік я ще була чиста,
нетикана як кажуть: чесна. Брехня! Хіба я
сьогодні нечесна? Ні, сьогодні я нещаслива,
втоптана в болото, погоджена, спроституована,
але в душі, в сумлінню я чесна — слухай,
Юльку, я чесна так само або й ще більше,
як була торік, при смертній постелі моєї мами.

Юліян. Що ж, це дуже гарно. Хоч сама
собі скажи комплімент, коли ніхто інший не
каже.

Каміля не вважаючи на ці слова. Сьогодні,
коли ти тут, зі мною, ти, якого я одного полю-
била з усієї тої юрби... моїх гостей... слухай,

¹ Фундоване — збудоване.

Юлька! Сьогодні... при тобі... на пам'ять моєї бідної матусі я хочу бути ще раз, раз у життю такою чистою, тихою, доброю, побожною, як була під її крильми. Ах, любий, ти не знаєш, яка вона була гарна, добра, сердешна, яка чесна не з тою фалшивою чеснотою, що дбає про зверхній блиск... Уриває, забувається, нараз скрикує.

Мамочко моя! Невже ти бачиш, до чого дійшла твоя єдина улюблена дитина! Затулює лице руками і тихо плаче. По хвилі. Та ні, дарма! Що сталося, вже не відстанеться. Знов хапає його за руку і довго, пильно вдивлюється в його лице. Який ти гарний! Який ти добрий! Юлечку, життя моє! Глянь на мене так ласкаво, так м'яко, як ти це вмієш... Огак, за серце хапаючи, тим любим поглядом. Будь добрий зі мною сьогодні... хоч на годиночку. Я сьогодні вдвоє, ні, сто раз нещасливіша, як щодня. Чую себе на ново тою бідною, опущеною, самітною сиротою, якою почула себе вперве, коли з нашого дому винесли мою бідну маму і зараз потім магістратські урядники позамикали і запечатали всі покої, а мене прогнали в світ без милосердя. Той самий глухий жах переходить мою душу, як тоді. Юлечку мій! Тулиться до нього. Полюби мене хоч крихітку! Зглянься наді мною! Захисти мене!

Юліян. Чого властиво хочеш від мене?

Каміля зблизька вдивлюється пильно йому в очі, шептом. Знаєш... оженися зі мною.

Юліян відпихає її. Чи ти вдуріла?

Каміля. Ну, не хмурся! Ну, не сердься! Хіба я що злого сказала? Глянь на мене! Хіба я не гарна? Не молода? Не здорова? І люблю тебе! Юлечку! Клянусь тобі, не знайдеш ніколи другої, щоб так любила тебе. І

вдячна тобі буду до смерти... молитися буду до тебе... бо ти будеш моїм спасителем... Ну, слухай! Що тобі шкодить?

Юліян зривається з крісла. Ні, ти справді одуріла сьогодні! Невже ти справді думаєш, що я міг би...? Я, доктор прав, що мушу дбати про опінію загалу, і я міг би женитися з такою...

Каміля. Але ж слухай... Не зараз... І властиво чому ж би ні? Ти маючий, не потребуєш ніякої ласки, можеш жити, де захочеш... А втім... дай мені найменший промінчик надії, і я покину це життя... візьми мене за служницю до своєї мами, побачиш, яка я буду добра.

Юліян. Усе те дурниці, дитино! Фантазії. Ти добра на тім місці, яке займаєш, а на іншій то це хто знає, як би було. Бувай здорова.

Каміля забігає йому дорогу. Ні, ні, ні! Не йди ще! Не відходи такий сердитий! Боже мій! Як я маю просити тебе? Як маю говорити до тебе? Я ж бажала б усе своє серце виложити перед тобою — отак як на тарілці...

Юліян. Не апетитний кавалок!

Каміля. І все не те! Все не те говориться, що хотілось би! Слухай, Юлечку, там дзвони вигравають. Раніше богослуження йде. А я хотіла би сьогодні бути такою чистою, невинною, як була перед роком, хотіла б чути при своїм боці когось, хто мене любить, хто мене шанує, хто готов захистити мене. Юлечку! Нічого не хочу від тебе! Забудь усе, що я перед хвилиною говорила тобі! Відки ж я приходжу до того, щоб зав'язувати тобі вік, затроювати тобі життя своєю минувшиною? Ні, ні, це в мене гарячка... Лиш одного, одного прошу тебе. Підожди хвилинку! Ось я зараз уберуся... Ще маю тут на дні куфра своє жалібне

убрання... Те саме, в яким проводила свою матусю на кладовище. Ось підожди, я зараз...
Хоче відімкнути куфер.

Юліян. Не розумію. Пощо та маскарада?

Каміля. Лише підожди! Не втечеш? Я за хвилиночку! Відмикає куфер, перекидає в ньому все і видобуває чорну сукню і інші часті жалібної туалети. Ось бачиш! Я зараз уберуся! Скwapно починає одягатися.

Юліян. Але пощо? Що це має значити?

Каміля перед дзеркалом. Зараз! Ось зараз-зісінько. Це дрібниця... Для тебе дрібниця. Надіюся, що цього не відмовиш мені. Адже ти добрий, любий мій хлопчик. Любиш Камілю, правда? Не відмовиш, не відмовиш!

Юліян. Але що таке?

Каміля став перед ним уся в чорному з густим вельоном¹, спущеним на лице. Ади! Правда, прилично? Ніхто не пізнає мене. Не можу скомпромітувати тебе. Правда? Ну, подай мені руку. Отак. Бере його руку і вкладає за свою. А тепер ходімо.

Юліян. Куди?

Каміля. Проведеш мене отак до костела. Я помолюся, а ти постой, підождеш на мене і проведеш мене знов потім назад додому. Це ж недалечко.

Юліян. До костела? Найлюднішою площею? В неділю? Ну, це ти пuste видумала!

Каміля. Не хочеш?

Юліян. Не хочу і не можу.

Каміля. Але ж це недалечко! Ніхто мене не пізнає.

Юліян. Але мене пізнають! Почнуть питати: що це за дама?

¹ Вельон — вуаль.

Каміля. І що з того? Хіба тобі велика річ сказати: наречена або сестра мого приятеля, або хто? Хіба тобі першина брехати?

Юліян. Не хочу.

Каміля. Юлечку! Прошу тебе! Така мала дрібниця. А мені буде на цілий рік, на ціле життя пам'ятка.. І хоч хвилинка ілюзії, що я ще чиста, непогорджена, рівноправна між людьми.. Що хтось не соромиться прилюдно йти зі мною по вулиці, стояти обік мене в костелі.. Юлечку, для тебе нічого, а для мене—ціле життя.. цілий змісл життя! Не відмов мені цього!

Юліян витягає свою руку з її руки. Ні, цього не буде. Там у костелі тепер моя мама, мої сестри. Мався б я зпишна¹, якби вони побачили мене під руку з чужою дамою.

Каміля. Та брешеш, брешеш! У тебе тут нема ані мами, ані сестер! Ну, скажи, признайся, чому не хочеш зробити мені цієї маленької прислуги?

Юліян. Бо не хочу! Просто не хочу задля тебе компромітуватися. Не хочу задля тебе брехати.. Не хочу йти з тобою по вулиці, ані стояти біля тебе в церкві, та й по всьому.

Каміля. Але це ж така дрібниця! Що за компромітація! Пів годинки часу! А для мене—боже, якби ти знав, яке добродійство ти зробиш для мене!

Юліян. Слухай, дівчино! Ти зовсім одуріла. Чого ти чіпаєшся мене з такими глупими ідеями? Раз тобі сказано, що нічого з того не буде, то й годі! Бувай здорова! Відвертається.

Каміля стає в дверях, відкидає набік вельон, Ах, так ось який ти! Навіть такої дрібниці не хочеш зробити для мене! Такого мізерного

¹ Зпишна — з польськ., гарні.

знаку, що вважаєш мене людиною, а не лише кусником живого м'яса! О, тепер я розумію тебе. Ти без серця! Ти самолюб! Іди! Не хочу більше бачити тебе! Відкидає його руку.

Юліян розлючений. Малпо! Як ти смієш! На тобі за це! Б'є її в лице. Щоб знала, з ким говориш! Відходить.

Каміля обома руками хапається за вдарене лице. Хвилю стоїть німа, мов приголомшена. потім скрикує нервово. Мамочко моя! Мамочко! Бачиш, до чого я дійшла в роковини твоєї смерті! Запирає в собі дух і надслухує при дверях. Пішов! Пішов!. Ні, не можу, не можу довше! Заломлює руки і бігає по покою. Мамочко! Поглянь на свою доню! Гізьми мене до себе! Знов надслухує при дверях. Пішов! І не вернувся... не вернеться більше! І не треба. Пощо? Але я? Що зо мною? Дзвони грають... До церкви... кличуть... Не до церкви, а до мами... До мами! До мами! Мамочко! Біжу до тебе! Любий мій! Зажди! Пішов! Е, ні, я тебе догоню, я буду швидше! Скаче на вікно, відчиняє його й кидається вниз. За сценою чути короткий, різкий крик, потім глухий стук.

Заслона спадає.

ЯНДРУСИ¹

— Владку, Начку, куди вас чорти носять?

— Лізе один з другим, як лельом-полельом.

— Свинтухи! Кажуть, що о першій будуть на місці, а оце вже швидко другого битимуть².

— Дати їм у карк по разу, нехай учаться додержувати слова.

— Споневіряти їм фронт³!

— Закобзати їх по-під щєблі⁴!

— Заїхати їм між липки, щоб їм аж Войтко закапував⁵!

Такі окрики і делікатні вказівки чути було з великої, галасливої громади вуличних дітей на одній із малолюдних вулиць Львова з полудня одного гарного осіннього дня. Діти прирадили власне цього дня зробити собі спільний прохід на Пелчинські гори — на тернівки, печериці, глогові ягоди, при нагоді також на картоплі, морков, бруков, якої можна було „намухрати“⁶, з сусідніх засаджених піль. У

¹ В жаргоні львівських вуличників — хлопці. (Ів. Фр.).
Наші „пацани“ (Ред.)

² Значить, буде бити друга година. (Ів. Фр.).

³ Набити по пиці. (Ів. Фр.).

⁴ Поштуркати попід ребра. (Ів. Фр.).

⁵ Ударити їх між очі, щоб їм аж місяць засвітив. (Ів. Фр.).

⁶ Накрасти (Ів. Фр.).

Волецькім ліску мали розложити вогонь, пекти картоплі та гриби. Загалом увесь пополу-день, проведений на свободі, серед багатої осінньої природи, по словам головного ватажка Стефка, недавно прогнаного з варстату столярського термінатора¹, мав бути „приємний, як сто чортів“.

Діти посходилися вже година тому назад, але не вирушали, не вважаючи на налягання деяких надто нетерпеливих. Стефко, хлопчак уже майже під вусом, що держав провід над усією цією громадою виключно на основі своєї переможної фізичної сили, зупиняв галасливу „голоту“, допоки не зберуться всі учасники задуманої прогульки. Особливо були йому потрібні Владко й Начко, два брати близнюки, підручки в віці по десять літ, відомі за-для своєї зручності та швидкості в ногах. Ніхто з усієї компанії не вмів ліпше від них упоратися в огороді чи серед овочевих дерев, не здужав зручніше втікати перед погонею, користати з найнезначніших і зовсім несподіваних криївок і вертати з багатшою добиччю. Тим то й не диво, що в очах Стефка, який на весь цей похід дивився чисто з практичного погляду, Владко й Начко були неминуче потрібні учасники і що він волів цілу годину видержати на місці свою нетерпеливу „галайстру“ ніж вирушати в поле без них.

Нарешті дожидані показалися на закруті вулиці, і їх привітано градом погроз, докорів та жартів.

— Де ж ви, бахурня, так довго сиділи в дідька? — запитав їх Стефко, коли вони порівнялися з компанією.

---

¹ Термінатор—учень у ремесника.

— Мусіли ждати на обід. Войцехова рано була десь там на христінах, вернула аж об одинадцятій і то вже під доброю датою¹. То насамперед поки нас обох набила, потім поки висварилася з чоловіком, потім поки розпалила вогонь і зварила бульби до борщу, то й перша минула.

— А за що ж вас била?

— Або я знаю! — відповів байдужно Владко. — Це вже в неї щоденна встанова. Каже, що без її бухняків і різок ми не росли б зовсім.

— А сьогодні — докинув Начко, лише блискучими оченятами зраджуючи свій внутрішній сміх, — то вже, бігме, не знаю, за що ми дістали різкою, чи за котя², чи за молоко?

Вся компанія вибухла голосним сміхом.

— Як то, чи може котя виїло молоко?

— Е, де там! — спокійно відповів Владко. —

Котятище захорувало на живіт, мабуть від тих гнилих огірків, що ми ними нагодували його вчора. Радимось сьогодні рано оба: чим би йому допомогти, бо шкода, якби холера здохла. Каже Начко: „Тут нічого не pomoже, хіба тепла мінеральна купіль“. — „Ба, а де ж йому у дідька взяти того мінералу?“ — кажу я. А Начко каже: „А молоко хіба не мінерал?“ А я кажу: „Та вже мінерал, чи не мінерал, але то певне, що воно помагає на живіт, особливо коли тепле. Сама Войцехова не раз говорила“. А наша Войцехова, знаєте, має грайзлерню³, то й молока щодень купує грубий

¹ Підохочена, на підпитку. (Ів. Фр.).

² Котя — кошеня.

³ Склепик — крамниця з віктуалами (харчами) і всякими речами для щоденного вжитку. (Ів. Фр.).

гладушик¹, спарить і продає по півкватирці², і сьгодні так само. Спарила те молоко, відстарила набік, а сама забралася і пішла на христини, а свого глухого Всйтка посадила в склепику, нехай продає. А нам тілки того й треба було. Зараз ми хоре котя з печі, по-смотрили йсму живчик — овва, кепсько! Неодмінно треба лікувати. Агу взяв Начко за хвостик, я за голову, — котятище вам лише лапки розставило і тихо. Питаю я Начка: „А що, Начку, чи помалу занурювати, чи відразу?“ А Начко каже: „Хто знає, може це наврочено, то треба відразу, щоб перелякалося, то й уроки перелякаються і втечуть“. Думаю собі: „Має рацію“. Як вам шубовснемо легесенко котя до молока, як котя від разу не м'явкне, мов скажене, як не вхопить мене пазурами за руку, я як не перелякаюся і не стріпну рукою, а моє котятко все й затонуло в молоці, лише Начко держав за хвостик. Подержав хвилечку, поки бульки йшли, витягає, а котярва вам зовсім гола як бубен і напухла як бочка, лише пара з неї бухтить. Розуміється, що не жива, бо молоко, пся кість, було ще майже кипуче, так що вся шерсть із нього облізла і лишилася в горшку. „На маєш! — кажу до Начка. — оце ж ми й видохторували котятище!“ — „Е. — каже Начко, — байка котятище, але що буде з молоком?“ — „З молоком? — кажу я. — Іди, дурний, що має бути з молоком? Молоко стара процідить і продасть по півкватирці, але котярви шкода“. Почали ми сваритися, чого більше шкода, чи молока чи котяти, і пішли на суд до глухого Войцеха.

¹ Гладушик — горщик.

² Півкватирка — півкварта.

Але поки ми йому виголкнували, в чім діло, аж ось прийшла й Воцехова і побачила, що ми нарobili.

Це Владкове оповідання, виголошене зовсім невинно і навіть подекуди патетично, від початку до кінця викликало ненастанні вибухи сміху в усій компанії.. Стефко аж за боки хапався. Навіть Начко, стоячи з боку, всміхався добродушно не стільки з самого оповідання, скільки з радості за-для успіху брата, який серед усіх вуличників мав славу дуже забавного оповідача.

— Ну, що ж, — запитав Стефко, насміявшись досита, — розсудила Войцехова вашу суперечку?

— Та ні, — відповів Владко майже з плачем. — Набити нас, що правда, набила порядно, але на Начкове запитання за що властиво нас б'є, за котя чи за молоко, дала йому по гамалику та й на тім кінець. Але я все гадаю, що їй більше шкода котятища, бо молоко стара чарівниця справді процідила, певно ще сьогодні продаватиме.

— Ото стара чарівниця! — залунали довкола окрики дівчорі. — Адже це хорооба, не молоко.

— Ова, не бійтеся! — відповів, уговкуючи їх, Владко. — Знає вона, що робити. Молоко ще раз переварить, змішає з чистим пів на пів і ніхто й не пізнає, що в нім хоре котятище варилося.

Усю компанію безмірно забавило це оповідання. Серед голосних сміхів і жартів рушили всі під проводом Стефка до цитаделі, повторюючи між собою різними способами і з різними додатками Владкову повість про „котярву“ та її оригінальне лікування. Тільки автори того веселого оповідання, Владко й Начко, не приймали участі в загальній веселості.

Вони йшли на чолі товариства, по обох боках Стефка, пильно вислухуючи пляну кампанії, який він уложив на сьогодні і в якому на них припадали важні ролі.

— Знаєш що, Владку, — мовив Стефко, нахиляючися направо, — ти підеш отам на картоплі. А ти, Начку, — тут Стефко нахилився наліво, — підеш на бруков.

— Ні, — відповіли оба одним голосом, — ми підемо оба разом.

— Але в такому разі лишимося без брукви! — скрикнув Стефко.

— Чорт бери бруков! Картопля старша від брукви. А коли тобі так хочеться брукви, то йди сам або пішли кого.

— Кого тут післати, коли все це такий дріб'язок, а до того такі нездари! Найліпше було б, якби так один із вас...

— Ні, про це нема що говорити, — рішучо заявив Владко, — я без Начка нікуди не піду.

— І я без Владка сам не рушуся.

Стефко знав не відсьогодні про цю дивну дружність обох близнюків, які, бачилось, тільки оба враз творили одну цілу особу, одного зручного, догадливого та веселого хлопця, а розлучені хоч на хвилю тратили свою веселість, робилися якимись неспокоїними, розсіяними і недогадливими. Він іще раз пробував намовити їх, щоби розлучилися цього разу, бо йому дуже хотілося брукви, а сам був занадто великий боягуз, щоб відважитися в білий день на крадіж.

— Правдиві з вас Лельом і Полельом¹, — мовив Стефко, плещучи їх обома руками по плечах. — Ніяким світом вас не розлучиш.

¹ Лель і Полель — мітичні близнюки, нерозлучні.

— І не треба, бо ми один без другого ні на що не здалі.

— Про мене йдять оба разом, — мовив Стефко, не знаходячи на це ніякої відповіді. — А з бруковою то вже ми якось дамо собі раду.

Із шумом і галасом перебігла громадка обдертої, босої та замузаної дівчори через греблю Пелчинського ставу і розсипалася по корчах, що де-не-де покривали сумежні горбики.

Ожили сугорби від частих криків, вигуків та проклять, що дуже неприродно звучали в дитячих іноді устах. Але що ж, львівська вулиця, це також свого роду школа, де тон і словар для всіх однаковий і обов'язковий.

— Владку! Начку! — гукав Стефко, видряпавшись вже на верх горбика, з якого міг вигідно оглянути сусідні поля.

Владко і Начко були вже біля нього.

— Ну, що, знаєте вже, куди маєте йти?

— Знаємо, знаємо.

— А уважайте гаразд! Там є й кукурудза.

— І кукурудзи наламаємо.

— Тільки треба кляво шпанувати¹, бо в кукурудзі може кимати жолоб², то щоб вас не заскочив.

— Не бійся, ніщо нам не станеться! — скрикнули брати і побравшись за руки пустилися чвалом по спохові горбика в напрямі до поля.

— А знаєте, куди йти потім? — кричав за ними Стефко.

— Знаємо, знаємо! До Волецького ліска, — скрикнули в відповідь йому хлопці і швидко сховалися в грядках, засаджених високою ку-

¹ Добре глядіти. (Ів. Фр.).

² Може лежати хлоп. (Ів. Фр.).

курудзою. Немов у воду канули в гушавину сутої, шелестячої зелені.

Стефко довго придивлявся з гори, чи не побачить хоч якого сліду їх, але даремно. А проте поле, засаджене кукурудзою, зовсім не було таке широке, бо обіймало ледве десять грядок. А далі за кукурудзою йшла ширша смуга картоплі.

— Де ті відміни могли подітися?—муркотів сам до себе Стефко, даремно силкуючися своїми міщанськими, підсліпуватими очима здалека проникнути в гушавину кукурудзи.

— І що там гуздраються так довго? Чому не копають картоплю?

Але в тій хвилі перервав пасмо своїх думок і аж у долоні плеснув здиву. На протилежнім кінці картопляної нивки з-посеред високих рядків і напів висохлої натини мигнула йому чорна, обстрижена голова одного з братів.

— Чи бачиш їх! Бухацькі¹ душі!—скрикнув Стефко, пронятий подивом.— Я думав, що вони ще в кукурудзі, а вони вже все картоплисько спліндували. Ну, не хотів би я слухати того, що зашіврає жолоб², коли на своїй ниві побачить сліди їх роботи.

Та в тій хвилі пасмо Стефкових міркувань іще раз було перерване зовсім несподіваним робом. Із посеред кукурудзи вихилилася кремезна, плечиста постава господаря і відрізала братам відворот. Запізно було ховатися, бо властитель почав гукати:

— Тримай! Лапай³ злодіїв!

— Тримай! Лапай!—почулося в відповідь на цей окрик із різних сторін, із сусідніх нив,

¹ Злодійські. (Ів. Фр.).

² Говоритиме хлоп. (Ів. Фр.).

³ Лапати — ловити.

де працювали господарі та господині, а також із многолюдного тракту, що вів зі Львова на Вільку. Тікати туди це значило бігти в пастку, де кожної хвилі могли їх зловити. Хлопці завагалися.

— А тут ви мені, пташки! — заревів господар, наближаючися до братів з розпростертими навхрест руками, як хазяйка, що хоче зловити нараз дві курки.

Хлопці, виполошені зі своїх криївок, схопилися разом на рівні ноги і в першій хвилі немов задеревіли. Владко розігнався, щоб бігти до гостинця, але тут уже стояли люди, зваблені криком, творячи немов формальний кордон. Він зупинився і нараз мов куля кинувся до брата, що з поблідлим лицем і закушеними губами все ще стояв на місці, очима міряючи величину небезпеки. А господар звільна, з розхрищеними руками, червоний і грізний наближався до них.

— Разом на нього, Начку! Сип йому головою в живіт, щоб на місці перевернувся — крикнув Владко, і оба брати, немов два камінці, викинені з одної пращі, кинулися до господаря.

Але перечислилися. Замість утелющити його головами в живіт, наскочили на міцні, жилясті руки, які відразу вхопили їх обох за обшивки.

— Ага, маю вас! — крикнув радісно господар і потрусив обома молодими злочинцями так міцно, що їм аж кости в карку затріщали і в очах замиготіло по сто свічок.

— Іще не маєш, пся твоя мати була! — запищав Владко, якому аж сльози станули в очах. — Начку, вали його головою в живіт, як то ти вмієш!

Начкові не треба було й говорити цього. Ледве став добре на землі по сильнім потрясенню, а вже уставивши свою коротко обстрижену голову як баран до бодення, з усієї сили вдарив господаря чолом під бік так напруго й несподівано, що цей аж зойкнув і лівою рукою вхопився за бік, випускаючи з неї Начкову обшивку. Але в тій же хвилі він голосно крикнув з болю і підхопив праву руку до уст: рука обливалася кров'ю з довгої, хоч і неглибокої рани, яку заподіяв йому Владко ножем у долоню.

— А щоб вас чорти побрали, прокляті бахурі!—закляв неборак наздогін братам, що втікали з усієї сили, плюнув і із стоїцьким супокоем виняв із-за пазухи хустку та почав нею зав'язувати скалічену руку.

А хлопці тимчасом як вихор ускочили в курудзу і тільки зашелестіли високим бадиллям.

— Тримай! Лапай злодіїв!—загукали сусіди, що якраз набігли на поміч пошкодованому господареві.

— Е, дідька ви зловите, не їх,—мовив господар.—Навіть не трудіться. Нехай собі погуляють, уже я їм дам за своє.

І говорячи це, він притримував зубами один кінець хустки, щоб міг здоровою рукою зав'язати вузол на скаліченій долоні.

— Та що вони зробили вам?

— От бачите! Я вхопив їх обох за карки, думав собі: от діти. Був би протріпав їх трохи та й пустив! А чорт їх знав, що це таке ще мале, а таке вже вправне в злодійським ремеслі. О, з них певно ані один не згине своєю смертю.

— Ну, ну, і що ж вам зробили?—допитувалися сусіди, більше з цікавості на штучку хлопаків, ніж спочуваючи шкоді властителя.

— Та ось бачите що! Один із того чортівського накоренку як мене стусонув головою в бік, під саме серце, що я мало не зомлів. Здається, що там зломив мені пару ребер. А другий у тій самій хвилі вихопив якогось шматок гнипа¹ та як фалатне мене по руці, адить², як закровавив.

— А!—закричали в один голос сусіди та сусідки — Ото діточки! Бодай не вирости більші! Бодай їм батько повісився! Щоб і слід їх загинув! Ну дивіться, люди добрі, що то тепер за покоління виростає? Ісусе Назаренський, наверни їх десь на зломання карку, але не між народ християнський!

— А всьому винно те прокляте місто!—докинув один сусід.—То правдиве пекло, де чорти плодяться. Стягається туди всяка голота, як мурашки до гнізда, а потім розлазиться відтам і жити людям не дає! Чи городина, чи садовина, чи курка на оборі, чи що найменше, всього пильнуй, ніщо перед ними не певне!

Стара ненависть селян проти міста й міщан відізвалася гучною луною серед усієї тої громади, і довго ще важкою хмарою над головами цієї громадки стояли прокляття та нарікання на місто.

А пошкодований господар стояв тим часом насеред своєї нивки, блідий, але спокійний, і водив очима по загонах, оцінюючи руїну, яку заподіяли йому зухвалі вуличники, особливо в картоплях та кукурудзі.

— Ну, і згляньтеся, людонькове, скільки ті шельми наробили мені шкоди! — бідкався гос-

¹ Гнип — ніжик.

² Адить — дивіться.

подар, перериваючи безцільні падькання кумів і кумась. — На ринського б і не дивився. Ну, і скажіть, як тут чоловік має жити при таких розбою? Адже ж це розбій у білий день! Але ні, я їм того не подарую. Я їм покажу, куди стежка в горох. Вони думають, що я буду за ними бігати по дебрах, як шалений. Ні, нехай собі летять, я їх віднайду в самім гнізді. На щастя знаю, де їх шукати, це тої грубої грайзлерки на Гончарській харцизяки, не знаю, чи синки, чи вихсванці, але мені це все одно.

Запакую я їх до Кармелітів¹, нехай там трохи просидяться, а вже гунцвот² не моє ім'я, коли не попрошу в поліції, щоби їм перед тим порядно вигарбували шкіру.

Не так би був іще співав шановний болецький господар, якби був знав, що роблять хлоп'ята, вирвавшись з його рук. У граничнім рові, що відділяв його кукурудзу від толоки, між лопушшям лежала ціла купа наломаних кукурудзяних шульок, кілька великих бруквів і купа картоплі. До того складу шмигнули манівцями втікачі і навантаживши свої пазухи, кишені та шапки накраденою яриною, не вважаючи на близькість господаря, виповзли ровом до поблизького яру, а яром погнали в гору до своїх товаришів.

Стефко з гори, захований за терновим корчем, бачив усю ту історію, бачив, як брати попалися в руки господаря, як вирвалися від нього і зeszли серед кукурудзи. Відтоді минула добра хвиля, а хлопців не було видно. Уже Стефко думав, чи не перелякалися вони та не

¹ Бувший монастир Кармелітів, переміненний на в'язницю. (Ів. Фр.).

² Гунцвот—з нім., собаче ім'я.

втекли додому, коли в тім із дна яру, що роззявився тут же перед його ногами, почув легке псикання.

— Пст! Пст!

— Хто там?—скрикнув Стефко, похиляючи голову в той бік, відкіль чулося псикання.

— Чи це ти, Стефку?—запитав притишений голос Владка.

— Я. А що там?

— Ходи сюди, поможи нам забрати. А швидше!

Не надумуючися довго Стефко на лоб, на шию кинувся вниз по стрімкій стіні яру. Потовкся порядно, подряпав собі лице о якесь колюче зілля, закровавив руки, якими силкувався задержатися, та за те в одній хвилі був на дні яру і важко сапаючи стояв біля обох братів.

— Не летить там хто за нами?—запитали брати в один голос.

— Ні, ніхто не летить. А ви що тут маєте?

— Як то що? Те, по що ходили. На, бери, поможи нам нести і ходімо швидко до ліса!

Стефко стояв остовпілий на вид здобичі, принесеної в такій великій силі, не вважаючи на таку грізну небезпеку.

— Чорт у вас сидить!—скрикнув.—Адже ж жолоб мав вас у руках. І ви не боялися ще рвати?

— Бояти то ми боялися, бо якби хотів летіти за нами, то був би міг зловити нас. Але знов як ми нарвали, то гріх було лишити.

— Ну, а як же ви вирвалися від жолоба?

— Га-га-га!—зареготався Владко.—Попам'ятає він нас! Бачиш, оцим майхром¹ я розфалатав йому руку, як полядвицю.

---

¹ Ножем. (Ів. Фр.).

— А я як кобзнув його маківкою ¹ під щєблі, то певно зломав йому зо два.

— А він мабуть поміркував собі, що за багато два гриби в борщ, і пустив нас на фрай ².

— Га-га-га! — засміявся Стефко. — Козаки з вас, нема що казати. Го, буде троєння ³, аж усі чорти розвеселяться. Ану, голота, до ліса!

Це мовлячи Стефко свиснув на свою компанію і ховаючися тут по ярах, тут виринаючи мов кертиці з-під землі, знов шниряючи мов миші з нори до нори всі поспішали до Волецького ліса.

Не минуло й пів години, а вже в віддаленім закутку ліса, в ярку, біля коріння кріслатого дуба палахкотів огник із сухих гіляк і листя, а в жару пеклися картоплі й обтереблені з листя шульки кукурудзи, а Стефко, сидячи на грубім корені, як який король, видавав накази і обділював розсажену довкола дітвору рівно покраяними шматочками брукви.

Начка і Владка знов нема в компанії. Разом із двома іншими хлопчиками вони пішли на губи; ніхто так добре як вони не знає в цьому лісі полянок і корчів, де завсігди, не вважаючи на численних аматорів грибозбору, можна знайти кільканадцять гелубінок, сиріжок і інших губ, придатних до печення. Заким вони вернуть, компанія перегризає по шматку брукви, але найліпші, найсоковитіші шматки лежать на боці, на зеленім лопусі, заховані для тих, що збирають губи. Картоплі ані кукурудзи перед їх приходом ніхто не сміє їсти: упечені шматки відкладають набік у гарячий попіл.

¹ Ударив головою. (Ів. Фр.).

² Пустив на фрай—пустив на волю.

³ Їдіння, баль. (Ів. Фр.).

Боже, як чудово довкола! Тиша, сонечко гріє лагідно, хиллячися вже до заходу. Старі дуби стоять, простягаючи вгору свої могутні рамена, і гріються до сонця. Лише задумана береза над яром посумніла і мов золоті сльози без вітру ронить додолу свої пожовклі листочки: кап, как, кап! Жовна застукала в конарі¹. Капають від часу до часу на пів достиглі жолуді з дубів, і лише десь-колись, ледве чутно, долетить до цього відлюдного сховища голос бляшаного дзвінка на шиї у корови, що пасеться десь за битою дорогою, в зубрянському зрубі. Діти самі того не спостерігши затихли, слухають легесенького хрускоту вогнища, озираються докоला широко витріщеними оченятами, в яких із-під грубої кори міського зіпсуття, передчасного сиріцтва, нужди і занедбання, проблискує щира радість, те хвилеве, але чисте щастя, яким надихає людську душу гарна природа. Ось маленька, жовтава лісова мишка вибігла зі своєї норки, приваблена теплом і лісовою тишею, сіла на пні під густим корчем ліщини і нараз немов закам'яніла, вперши оченята в невиданий досі кровавий блиск горючого вогнища. Потім піднесла до мордочки свої дрібні оксамитові лапки, немов би хотіла ближче придивитися дивному явищу, та, нарешті, живо рухаючи білими вусиками, вскочила на лісковий корч, ухопила навислий на гілячці горіх і моментально сховалася зі здобиччю в своїй норці. Діти з німим подивом гляділи на прегарного звірика, але ніхто не поважився крикнути, тим менше кидати за ним патиками, або сполошити його. По що полошити? Адже воно не робить ні-

¹ Конар — гілка.

кому нічого злого, та й діти також у тій хвили не хотіли робити нікому нічого злого. Це вже не зграя львівських вуличників і шанталавців, аспірантів до криміналу та шпиталів, подення суспільности, — це купка добрих, тихих дітей, що бажають пестошів і любови, здібні до всього, що добре й великодушне, тулилася в яру коло коріння могутнього старого дуба, біля вогнища. На жаль це вогнище швидко загасне, чудовий день добіжить до кінця, мине хвилина упоєння тишею та красою природи, а суспільність, як була так і буде вдесятеро прудкіша до пімсти і кари, ніж до любови, пробачення та материнської дбайливости.

— Гурра! — почулися голосні окрики з другого кінця яру, і з зеленої гущавини, немов щупаки з очерету виринули, почервонілі з розчіхраним волоссям, убрані в павутину та сухе листя, але веселі, голови хлопчаків. Шапки несли в руках, а в кожній шапці повно грибів.

— Гурра! — привітала їх уся компанія.

— Оце разкляві яндруси! Шпануйте, що грибів намухрала!¹

— А щоб вас качка копнула! А де ж ви такі кляві голубінки наскочили?

— Ні, я все своє кажу, що ті бестіони мають до всього щастя. Кинь їх із поду, то вони певно як кіт упадуть на ноги.

— Вибери їм очі, то вони як багач будуть плечима бачити.

Серед таких радісних окриків уся компанія обступила щасливих хлопчаків. Особливо Владко і Начко були в гонорах, до них були звер-

---

¹ Славні хлопці! Глядіть, скільки грибів назбирали. (Ів. Фр.).

нені всі вищі делікатні промови, вони були, так сказати, героями дня. Від них забрали губи, які під Стефковим доглядом почали чистити і пекти, відломуючи від кожної корінець і щедро посипаючи те місце сіллю. Губ було, стільки, що на кожного з товариства випадало по три штуки, а надто лишалося ще по одній для Стефка, Владка і Начка. Розділу губ, як і всіх інших річей dokonувано гуртом, серед сварні та гармідеру, але якнайсумлінніше і з узглядненням усіх можливих вимогів справедливості. Тільки Владко і Начко, почувавши свої заслуги, не мішалися до тих суперечок, але сиділи біля вогнища під дубом, смачно заїдаючи полишені їм шматки брукви і радісно оповідаючи про свою мандрівку по лісі за губами пильно слухала їх з витріщеними оченятами і з отвореними устами купка наймолодших у компанії хлопчиків, шести та сьомилітніх лобузів, що заздро і з подивом гляділи на кожний крок братів, хапали кожне їх слово і певне всю ніч, лежачи десь по брудних, вонючих кутах своїх нужденних помешкань будуть мріяти про ті чудеса природи, про пригоди серед лісової зелені, про ті приємності та розчарування грибозбору, які в тій хвилі так проречисто, доповняючи один одного, розмальовують перед ними Владко і Начко.

— Кукурудза готова! Гей, до кукурудзи, бахурня!— кличе Стефко і всі просто кидаються до нього. За кукурудзою йдуть печені картоплі з губами— „панська страва“, як висловився хтось із товариства. Усе це споживають серед голосних сміхів, жартів і добродушних дотинків Цей згадує свій „дім“, своїх „старих“ родичів чи опікунів, той клене майстра, що нагнав його з терміну, інший висміває школу або

столярську робітню, — одним словом, конверзація¹ йде загальна, оживлена, суто переплітана пластичними дотепами у вуличнім жаргоні. Діти, що ще перед хвилиною були лише дітьми, сотворіннями в ряді інших творів природи, тепер незначно, але цілковито перемінилися на репрезентантів певної суспільної верстви, певного людського типу, і виразно виявили всі особливі прикмети того типу.

Сонце зайшло вже, коли весела, гутірлива громадка по пам'ятній прогульці вертала до Львова. Громадка розбилася на купки, по двоє, по троє, що йшли собі свobodно, не слухаючи вже ніякої команди, тим більше, що Стефко, обпакований досить значними рештками неспожитої картоплі (придадуться на голodne завтра!) ішов із самого заду. Дивна річ, що Владко й Начко йшли самі і пригноблені, немов нараз упали з тої висоти, на якій стояли ще перед хвилиною. Ніхто якось ними не займався, ніхто не поспішався притягти їх до своєї групи і вони йшли окремо, один біля другого, і мовчали. Якись недобрі почуття мучили їх; чим ближче до Львова, тим більше змагалось в них почуття якогось неспокою, якоїсь тривоги, щось немов чорна хмара, вагітна громами та градом, яка самим своїм наближенням насичує повітря електричністю і викликає незвичайне напруження та тремтіння в нервах людей і звірів. Ні один із братів не силкувався вяснити собі причину цього незвичайного і неприємного стану, на дні дитячих душ клубилося темне почуття вини, але свідомість не осмілювалася зірвати з неї останню заслону.

---

¹ Конверзація — розмова.

— Владку,—сказав Начко, коли вже наближалися до Гончарської вулиці стежкою від цитадельної гори,—як думаєш, дуже нас буде цілувати Войцехова, коли нас побачить по такім довгім гулянню?

Тон і слова мали очевидно намір напровадити на Владка ліпший гумор, але хибили цілі вже хоч би тому, що слова були сказані якось холодно, очевидно по довгім і зусильнім надумуванню, та й тон відповідно до того був силузаний і неприродний.

— Ет, що там про це говорити!—відповів поважно Владко.—Що буде, побачимо.

Але і його думка зовсім не була така стоїчна, як його слова, навпаки, вона працювала сильно, творячи фантастичні пляни, як би то і де би то сховатися так, щоб ніхто на світі не міг побачити ані його, ані Начка, щоб нависле над ними лихо—яке, від кого і за що, про це він силкувався не думати—минуло, а вони зі своєї безпечної схованки заграли б йому на носах. І пішли сцени за сценами, як то вони живуть собі ні для кого незримі, а самі бачачи все і всюди маючи доступ, і беруть, що їм подобається, мають усе, ні за що не платять, роблять, що хочуть і сміються з усякої біди. А тимчасом ноги, хоча з кожною хвилиною робляться немов якісь важкіші, несвідомо, і ніби против їх бажання, несуть їх наперед, що раз ближче до цілі, до помешкання їх опікунки Войцехової. Уже вийшли на перевал цитадельної гори, вихилилися з-за її гребеня, і пониже їх стін розсипався весь Львів півмісяцем на дні долини. Левик на міському ратуші блискотить і горить в останньому промінню заходового сонця бернардинський годинник¹

¹ Годинник на бернардинському костелі.

Видзвонює сьому годину, мулярі б'ють у дошки на „фаєрант“¹ десь коло св. Миколая, на пів прозорий блакитнуватий туман стелиться над містом і зливається в віддаленню з темною зеленню ліска на Високім Замку...

Але що це народ стоїть купою на Гончарській, саме перед ґрайзлернею Войцехової? Мужчини і баби, дроворізи з пилками і сокирами, муляр з кельнею, служниця з двома коновками води. Бойко зі сливами та виноградом у двох кошиках, ганделес із перевішеною через плечі парою старих штанів, — усе те обступило когось, слухає чогось, киває головами, жестикулює. З-поміж чорних халатів, зрібних сорочок² та перкалевих фартухів і спідниць миготить жовта мосяжова бляха поліціяна. Іншим разом подібний вид був би для хлопців принадніший від медяника і вони щодуху побігли би, щоб своїми фігурками побільшити вуличне збіговище, але тепер раптом видалося їм, що було б далеко ліпше, якби перед ґрайзлернею Войцехової не було ані живої душі. Що більше, придивившись з гори трохи ближче тій вуличній групі, два брати почули нараз, що вони підійшли до неї занадто близько і немов на команду завернули назад і пустилися навтеки. І не без причини. В середині групи обік поліціяна вирисовувалася на рожевому тлі вечерового неба кремезна постать господаря з Вільки, якому вони сьогодні крім шкоди на ниві зробили також шкоду на тілі.

— Лапай! Держи їх! — залунали голосні окрики з групи перед ґрайзлернею. І раптом ви-

¹ Феєрант — кінець роботи.

² Зрібна сорочка — сорочка до роботи.

далося братам, що небо покрито густими хмарами, що дерева, які отінують вулицю, нахилиють свої гілки аж до землі і спиняють не лише їх кроки, але навіть спирають їм дух у грудях, і що вулична курява під їх ногами переміняється на липку смолу, що чіпляється їх босих ніг, тягнеться за ними і зупиняє їх кроки.

— Ага, тут ви, пташки! — чути грубий голос над їх головами і якісь тяжкі руки мов молоти спадають на їх плечі й валять їх обох разом на землю.

— Мамцю! Мамочко! Рятуй нас! — зойкнув Начко, заносячися конвульсійним хлипанням, коли тимчасом Владко, закусивши губи, аж до крові бив руками й ногами, силкуючися вирватися від переслідовника. Та даремно. Швидко майже вся вулична юрба зібралася довкола них. Поліціян узяв їх обох за карки і попхнув наперед себе; обік нього, кленучи та лаючи поганих лобузів, ішов пошкодований господар, а за ними цікава, галаслива вулична юрба.

— До поліції з ними! До арештів! Ще сьогодні протокол зложу! — повторяв господар.

Хлопці йшли машинально, майже не бачачи та не чуючи, що діялося довкола них. Начко все ще хлипав судорожно, а Владко гриз уста. А довкола них літала груба лайка і прокляття побожних кумась, крепкі дотинки робучого люду і вереск вуличної дівчорі.

— Мій боже, таке то ще мале, а таке вже зіпсоване, — зідхала якась бабуся, милосердно киваючи головою.

— А щоб їх і повішали, то не було би шкоди, моя кумочко, — викрикав пискливий го-

лос Войцехової насеред вулиці. — Бо ви не знаєте, скільки я з тими бахурами день-у-день нагризуся, намучуся, скільки їх натовчу та навпоминаю! Але де там! Видно, що вже одно з другим вродилося під такою злодійською зізвдою. Богу дякувати, що вже їх тепер беруть, принаймні клопоту позбудуся.

Владко, йдучи поперед поліціаном поруч із своїм братом, чув оці слова. Голос Войцехової був йому аж надто добре знайомий.

Навпаки своїому звичаєві цим разом хлопець нічого не відповів їй, але порівнявшись з нею і бачачи, що вона дивиться на нього, показав їй язик.

— О, бачите, злодійське насіння! — заверещала Войцехова. — Ведуть його на кару, а воно ще не покидається своїх чортівських штук. Чекай, чекай, ти урвителью, будеш ти тепер знати, кому показувати язик! Пізнаєш ти, до чого ведуть твої збитки!

— Але той другий видається якийсь тихіший, потульніший, — мовила якась добродушна молодичка.

— Куди тобі! — закричала Войцехова. — Один як і другий росте для шибениці! То тиха вода, що береги лупає, мовчок, але ні на волос не ліпший від тамтого. Де один, там і другий. Ні, кумо, я все своє кажу: що під злодійською зізвдою вродилося, це лише шибениця направить!

Брати не чули вже того гострого засуду: в супроводі поліціана, пошкодованого господаря і юрби цікавих вони пошкандибали до поліції.

1889 р.

ПОКИ РУШИТЬ ПОЇЗД

— Черепаха їде!

Льокомотива — „Черепаха“ ще спала. Спочиваючи на трьох парах масивних сталевих коліс вона бовваніла в ряді інших машин, потонувши долішньою половиною свого тіла в густій пільмі, що залягала простору шопу. Тільки горішня часть шопи легесенько розвиднювалася. Крізь грубе, ровковане, зеленкувате скло, з якого був зроблений дах шопи, просочувалися перші хвилі літнього досвітка, ті слабенькі, синьо-рожеві, напів сонні ще усміхи природи. До шопи вони доходили в десятеро слабіше, ледве помітно, сіро-зеленкуватими проблесками. У тих проблесках лійкуватий грубий комин машини і її кремезний круглий хребет зарисовувалися серед темряви якимись фантастичними контурами.

— Черепаха їде! — крикнув голосно надкондуктор, проходячи повз шопи, та так, щоби його почули робітники, що спали тут же побіч, і вони почули його. В комірці, що служила їм спальнею, зчинилася метушня, почулися заспані голоси, гуркіт стільців, протяглі позівання, плюскіт води, котрою робітники промивали заспані лиця, і по якимось часі два чоловіки в робітницьких блюзах відімкнули широчезну браму шопи і ввійшли до середини.

— Ну, стара, спиш?— мовив один, клеплючи „Черепаху“ по залізнім животі.— Ану но, покажися, як ти виглядаєш!

Крізь відчинену браму бухнула до шопи широка хвиля світла— не того різкого, соняшного, бо сонце ще не зійшло, а того лагідного, поранкового, що пліло просто з безмірної синяви неба, з рожевих рум'янців і золотих проблесків сходу, від блілого місяця, що запізнившись насеред неба немов не знав, що робити з собою, чи сховатися де, чи світити, чи загаснути. При тім світлі видно було в шопі досить добре і робітники почали поратися біля „Черепахи“. Вони чистили її, підмазували колеса, вигрібали попіл із паленища, наповнювали водою котел. Рівночасно два палячі¹ з гуркотом накидували в тендер кам'яного вугля, перекидаючися якимись не дуже приязними словами. Ось надійшов і машиніст і почав щось поратися коло машинерії, тут підмазуючи оливою, там стукаючи невеличким молотком, там знов відчиняючи і замикаючи якусь кляпу.

Але „Черепаха“ стояла холодна, нечутлива, мов заклята царівна в скляній труні. Крізь скляний дах її труни заглядав чимраз цікавіше молодий день; його зеленкуваті, скляні очі почали звільна наливатися зразу сріблястим, далі золото-рожевим блиском. Крім шелесту щіток, котрими чищено машину, брязкоту залізних лопат і гуркоту вугля в тендері не було чути нічого. Робітники робили своє діло мовчки; один паляч покинув роботу коло вугля і пішов додому снідати: йому прийдеться їхати сьогодні з „Черепахою“ в дорогу. Машиніст позівав. Була п'ята година; він спав

---

¹ Паляч—кочегар.

ледве чотири години і мав перед собою ще оцю п'ятигодинну туру¹, поки дістанеться додому і буде міг відпочити цілих дванадцять годин.

Машина ще спала.

— А що, буде готова „Черепаха“?—крикнув надкондуктор, вертаючи зі свого обходу і зупиняючися в брамі... Його груба, висока фігура ясно відрисувалася на тлі сходового неба, облитого величезною пурпуровою пожежею з золотим, тепер уже аж до білоти розжареним низом. У тім світлі кругле, товсте надкондукторове лице виглядало мов налите огнем, а його чорна, густа борода була немов перетикана пурпуровими нитками.

Робітники не відповідали нічого. Обчистивши і впоравши машину, вони помагали накидати вугля в тендер. Тільки машиніст буркнув недбало:

— Зараз буде готова.

— Прошу казати розчалувати. За чверть години заїжджайте!—мовив надкондуктор і пішов далі.

Паляч від „Черепахи“, згорбившись мов віл, коли його впрягають у ярмо, подався на своє місце, східцями між машиною і тендером, і випроставшись на хвилю щез нараз. Зігнувшись він потонув у темнім гирлі паленища і почав розкладати вогонь. Зразу він поклав і підпалив кілька дрібних соснових полін, а потім, коли ті горіли, почав обкладати ту ватру з боків і з верху вуглями. Дим синявими клубками вився з вагри, псогливо² залітав палячеві в червоні, кров'ю підбіглі очі, але цей не противився, робив своє, привик до того.

¹ Гура — шлях, маршрут.

² Псогливий — пустотливий.

Швидко в паленищу гудів і тріщав уже чималий огонь; купа вугля, накладена палячем, завалилася, жевріючи та тріскаючи, її привалювали щораз нові вугляні брили. Дзвеніла залізна шуфля¹, накидаючи їх у вогнище, але в кітлі було ще тихо.

Машина ще спала.

Та ось у кітлі почулося легеньке булькотання, мов несмілий ропіт якогось нового, ще слабого і несвідомого життя. Ось легкою струйкою понеслися з труби перші клубки білої пари, понеслися і зараз перестали, спинені вмілою рукою машиніста. Гов, дітоньки! Не туди вам дорога! Будьте ласкаві он туди, у той толлок, у той порожній вал! Сміло! Сміло! Самі собі відчиняйте дверці! Не ждiть, дітоньки, аж вам хтось відчинить. І не бійтеся, що там трохи тісно. Тільки сміло! Тільки далі. Потісніться трохи, бо в тій тісноті ваша сила. Тільки там ви пізнаєте, хто ви і що можете!

„Черепаха“ дрогнула. Щось мов важке зідхання стрепенулося в її залізному нутрі.

— Ах, як же я смачно спала!

Вона прокинулася. Уже в паленищу вогонь гуде. Уже в кітлі вода починає грати мов у величезнім самоварі, зразу довгими, пискливими тонами, далі жалібно мов просячися на волю, далі уривано, грізно, мов сварячися і грозячи, а ще далі люто клекотячи, булькочучи, ревучи та виючи. Та машиніст не дбає. Він радий тим проявам сили, він знає, що вони мусять ще побільшати, геть значно, значно побільшати.

— І, небого, „Черепахо“, не так ти ще в мене заспіваєш! Ану, Максиме, піддавай жару!

---

¹ Шуфля—лопата.

Паляч Максим працює не озиваючися. Дзвонить шуфля, гуркочуть брили кам'яного вугля, що котяться в паленище, кров'ю налилося Максимове лице, піт котиться градом із його закоптілого чола. Гуде вогонь, грає котел. Ось рушився толоч, а на версі машини манометр зробив перший оборот. Машиніст ухопив за стерно. Почувся довгий свист. „Черепак“ рушила з місця.

Рушила і немов завагалася. Її рух був лінійний, і зараз же з бокових її вентилів бухнула пара сичачи страшенно. Але машиніст держав її в руках. Випустивши пару, скільки йому треба, він клацнув маленькою ручкою і замкнув кляпи. Цей маленький, невинний рух машиніста був немов удар незримого батоба для цього величезного залізного коня. Вона стрепенулася, фукнула раз, потім другий, третій, а далі фукуючи частіше, частіше, вийшла з шопи. Ціле її тіло, а особливо її мідяні та мосяжні прищіпки, гачки, кляпи, шруби—все те забишало на сонці, заіскрилося. Гордо та пишно сунулася „Черепак“ по шинах¹, не кваплячись, поки не стала на своїм місці.

— Пришибувати отих п'ять тягарових вагонів!—крикнув надкондуктор. „Черепак“ рушила. Це починалася вже її робота. Вона свиснула скажено, зашипіла, мов тисяча лютих гадюк, затемнила сонце на хвилю клубами пари і бовдурями диму, — бачилось, страх не рада була йти до такої низької роботи, як шибування вагонів та й то ще тягарових. Та дарма, мусіла.

Ось уже вагони пришибовані, поїзд, що має йти з „Черепак“, уставлений і вона гордо

¹ Шини—рельси.

стоїть на його чолі. Забрызчав перший дзвінок. Один робітник бігає з вагону до вагону змітаючи та роблячи порядок у нутрі; другий залізною вилкою напинає на поїзд ливну безпеченства, вкладаючи її в гачки на кожному вагоні; третій порається коло коліс, підливає оливи на осі; інший іде верхом по вагонах і наливає керосину до ламп. Кондуктори ливно помагають побіля вагонів. Публіка стягається помалу.

„Черепача“ стоїть і жде. Здалеку подумав би хто, що вона нічим невідмінна супроти тої „Черепачи“, що перед годиною спала отам у шопі. Та підійдіть до неї ближче! Вона вся аж пашисть таємним огнем. У її нутрі вже не булькоче, не сичить, не клекотить, — вона вся, всіма своїми частинами грає, брентить, мов муха, зловлена в павутину. Манометр літає мов шалений. Машиніст держить за стерно, готов кожної хвилі пустити в рух цю величезну, сконцентровану, скажену, та при тім вповні опановану, силу. Обернена чолом до сходу „Черепача“ глядить своїми скляними, підсліпуватими очима на безконечну, рівну дорогу. Вона без руху, але бачачи, як скажено б'ється її металевий пульс-манометр, як люго вищить її нутро, так і боїшся, що ось-ось вона зірветься з місця, скочить мов дикий звір і побіжить, пожене в безвісті.

— Від'їзд! — крикнув кондуктор із заду поїзду.

— Від'їзд — крикнув другий.

— Трарара! — заграла трубка надкондуктора. Машиніст торкнув „Черепачу“. Свист — аж у вухах залящало. Шипіння аж боки машини мов надулися з натуги. А потім Фу! Фу! Фу-фу! Фу-фу! Фу-фу-фу-фу!

І пішло фукання часто, частіше, ще частіше, поки його не заглушив гуркіт поїзду, стук коліс о шини, брязкіт ланцюгів і якорів, уся ота колосальна, дика та могутня музика поїзду, що входить в рух.

А „Черепаха“ на чолі поїзду не йде, а пливе, брентить, фукає, робить боками, тремтить, сипле іскри, бухає димом і парою, мов жде, не діждеться тої хвилі, коли буде могли вповні розігнатися, розбігтися, показати свою силу. Ану, просторе, тепер ми помірємося. А гей, дорого,—під ноги мені! Ану, кілометри назад, назад поза мене, десятками, сотнями! Живо, живо, бо „Черепаха“ їде! Далі, „Черепаха“! Наперед, усе наперед!

1898 р.

БЕЗ ПРАЦІ

Казка

I

Був тут собі в нашому селі Іван, парубчак здоровий і вродливий, але такий лінивий, такий лінивий, що нехай бог боронить. Так і прозвали його Іван Лінюх.

Що правда, лінивість його багато де в чому неподібне було до мого або твого лінивства, шановний читачу, і коли б нам прийшлося щодня зробити хоч половину тої роботи, яку звичайно робив Іван Лінюх, то без сумніву нам би здалося, що ми зробили бодай половину мітологічних Геркулесових робіт. Іван уставав геть-геть перед сходом сонця, кормив, поїв і чистив худобу, клепав косу, в'язав льон, косив, молотив, рубав дрова, що аж іскри скакали, молот зерно на ручних жорнах, двигав тягарі, різав січку, носив воду з річки, одним словом робив тисячі тих важких, а не настанних праць, що становлять зміст хлопського¹ „життя“. Від рана до ночі все на ногах, все зайнятий, він мало чим різнився від незлічимої многи тих сірих постатів, що

---

¹ Хлоп, хлопський—в Галичині те саме, що селянин, селянський.

розсипані по широкім божім світі, лаять і снуються по ньому мов мурашки і гинуть як мурашки. Вони становлять неначе частину самої елементарної сили тої землі і майже не лишають по собі ані крихти того, що називаємо історією. Живуть, щоби працювати, а працюють, щоби з голоду не вмерти—ось і все. І так раз-у-раз; із покоління в покоління, без ніякої зміни, без ніякого полегшення, без ніякого — сказати можна — поступу. Та проте було щось таке, що відрізняло Івана з поміж сірої хлопської маси, а це було власне його лінивство. На лихо йому, лінивство це не могло проявлятися в ділах, а то за-для двох причин. Раз тому, що Іван був мужик, а мужик хоч би й найлінивший, звичайно мусить десять раз більше робити, ніж найробучіший „інтелігент“. А подруге, доля немов наперекір його вродженому лінивству, чисто на сміх та на глум, зробила його наймитом, бідолохою без поля і ріллі, без хати і роду. Виріс між чужими, поштуркуваний, занедбуваний і кривджений, служив за харч і одержував,—от тим то звичайний тягар хлопського життя пригнітав його з подвійною силою.

„Нанявся — продався“ — каже приповідка, а що ж би то був за господар, котрий би, купивши таку цінну річ, якою є людська сила робоча, не старався визискати її якнайосновніше з усіх боків, до останньої краплини?

От тому то лінивство Івана Лінюха не могло проявлятися на ділі, то значить тим, щоб він нічого не робив. Про це при його стані навіть гадки не мало бути. Вроджена його хиба проявлялася тільки в його неохоті до всякої праці, у тім, що він раз-у-раз бурчав, зідхав і проклинав. Бурчав і нарікав він встаючи рано,

проклинав сходяче сонце, з ненавистю поглядав на ті ниви, злиті його потом і оброблені його руками, а які приносили весь дохід кому іншому; а хоч ніколи не міг відважитись на те, щоби проклинати або бити господарську худобу, ту худобу, до котрої, звичайно прив'язувався цілим серцем, мов до найближчої рідні, то все таки годуючи, поючи і чистячи улюблені воли або жеребятя він „виварачав“ на господаря, бурчав на багачів взагалі або проклинав власну долю, що так уперто силувала його здобувати кожний, хоч би найнужденніший, шматок хліба працею, а надто ще такою важкою, пекельною працею. Не за діла затим¹, а за слова і „охвату“ осудили Івана селяни, прозвавши його Лінюхом. І по-своєму вони мали рацію, гулюкаючи на Івана, погорджуючи ним, посмішковуючися з нього, нерадо приймаючи його в найми. Хоч сам Іван робив добре, але його вічне бурчання, kwasне та якесь заспане лице, осовілі очі, все те обдавало його якоюсь атмосферою лінивства, котра заражувала і обезсилювала других. В роботі хлопській, рілничій, переважно гуртовій, приклад, заохота, ота зараза моральна займає дуже велике місце. Робітник охочий, веселий, жартовливий та співучий, у котрого „очі грають“ і „жили ходять“ при роботі, є великим скарбом; хоч сам він нераз менше робить ніж другі, але під го-мін його жартів, вигадок та пісень, на вид його палких очей, здорового, ясного лица і хутких та кріпких рухів, робота всім іде спірніше, легше і краще; здобуток показується звичайно багатий і люди не потомлені та вдоволені самою працею більше, ніж заплатою. „Такий уже

---

¹ Затим—з польського, отже.

дух на робітників наскочив" — говорять господарі й добре пильнують, щоби того „духа“, то є власне того робітника, що так уміє другим „духа додати“, задержати при собі якнайдовше. Зовсім інакше діється з лінивим робітником. Недарма говорить приповідка: „три дні не їж, а весело дивися!“ Такий робітник, що не весело дивиться, може собі робити й найліпше, але для господаря його робота не має ціни: сам його вид, його ліниві рухи та його бурчання роблять йому більше шкоди, бо знеохочують других, заражують їх лінивством, бунтують їх. І робота їм тяжка, їда не смашна, і час довгий, і господар не людяний, і плата мала, а при кінці показується, що й зробили вони мало і не до ладу. А що найголовніше, що головний винуватець звичайно чинить вид, немов то „моя хата з краю, я нічого не знаю“; його робота найліпша, закинути йому не можна нічого і господар мусить мовчки сам в собі гнути злість, та хіба зарікатися, що на будуче не прийме до роботи прокляту цього „бурмила“.

От таким то бурмилом у сільській роботі був і наш Іван Лінюх і це була причина, що його не любили господарі й не радо брали його на службу, платили йому менше чим другим, а кормили його гірше, а нераз навіть без вини наганяли зі служби. Та все це не то що не поправляло, не підохочувало Івана, а все більше квасило його, знеохочувало до праці, до життя і людей, до цілого світа. Робота була для нього найнелюбіша, найогидливіша річ на світі, була найбільша його прикрість, котру він кожного дня, кожної години мусів поборювати з найбільшою натугою всіх своїх сил, а в котрій про те ніколи не міг засмакувати.

Одного дня післав господар Івана до ліса, щоби дров сухих нарубав, в'язанку нав'язав і додому приніс. Днина була літня, робуча і господар не хотів для крихти сухариння мучити коней. А що Іван змучиться—це байка. Такому лінюхові це навіть до здоров'я причиниться, коли трохи примне кості.

Ішов Іван у ліс із сокирою за ременем та й бурчав і кляв ненастанно. Прийшов, сів на старім пеньку, щоби хвилю відпочити, але не переставав бурчати та перебендювати.

— Господи,—зідхнув він нарешті,—що тобі завинила душа моя, що ти її засудив на оцю вічну каторгу! Чи ж не змилуєшся наді мною, чи не дозволиш мені хоч рік, хоч місяць, хоч тиждень жити спокійно, щасливо, без тої проклятої праці? Ой, бо допекла мені вже до живого та праця! Ненавиджу її, як невольник свої кайдани, але так само, як невольник кайданів, так я її не можу позбутися й на хвилину. Навіть у сні не перестаю працювати, не можу розстатися з моєю мукою. Боже, змилуйся наді мною! Позволь мені хоч день один, хоч одну годину прожити без праці, без думки про працю!

Слова ті, висказані вголос, дивно якимось зазвеніли в Іванових ухах. Зірвавсь на рівні ноги і напружив слух; здавалося йому, що в голосі його власних слів дзвенів якийсь інший, чужий голос, гострий, що сверлував його душу і наповнював її дивним неспокоєм. І ось він заглибив свій слух у лісову тишу, в ту тишу, голосну, живу й вічно рухливу, мов хвилювання океану. Але нічого особливого не почув. Було саме полудне, сонце пекло і жевріло посеред безхмарного неба; величезні дуби, ялиці

і берези дрімали недвижно над Івановою головою, розкішно гріючи свої вершечки в соняшнім скварі; в тіні їх гущавини гралась мільйони дрібнюсіньких комариків, а рої їх підіймались і опускались мірно, видаючи своїми крильцями ніжний, ледве чутний, але мелодійний шелест, немов сонний бренькіт якогось чародійського інструменту. Чим довше вслухувався Іван у той бренькіт над своєю головою, тим більше йому здавалося, що душа його випливає в якийсь новий світ, напів прозорий, таємний, близько сумежний з дотеперішньою дійсністю, та все таки зовсім від неї відмінний. Опанувало його якесь незвичайне вколосання, немов могуча, тепла, м'яка хвиля несла його кудись, а він, любуючись, безвладно дається їй нести в безвісті.

У тім нараз якийсь новий, гострий та проймаючий тон затремтів у повітрі. Захитав він попередню гармонію, але не розстроїв її. Був це тон також тихий, ледве чутний, немов би бриліла золота мушка, але тон дивно якомось сконцентрований, загострений, бачилось — повний неказаного болю і розпуки, невимовного благання. Іван відразу пригадав собі, де і коли він чув той тон.

О, це було давно! Ще Іван був пастухом і враз із другими хлопцями пас господарську худобу в тім самім лісі. Отож одного разу товариш його, Гринько, звернув його увагу на велику чорну, блискучу муху, що крутилася довкола коров, але не сідала на них. Іван ще ніколи не бачив такої мухи, то й цікаво слідив за нею очима. Гринько також. Нараз побачили, що муха сіла на смереці, а надібавши в ній вузеньку дірку від вигнившого сучка, влізла в ню і сховалась.

— Ага, маю її!—скрикнув Гринько і надивавши відповідний патичок, заткнув його в ту дірку і ув'язнив муху.— Слухай, як грає!—кликнув тоді, притуливши ухо до смереки.

Іван з якоюсь тривогою притулив і собі ж ухо до смереки й почув звук тихесенький, тонесенький, та такий безмірно проймаючий, напів болющий, а напів жалібний і благаючий, що ціла його істота затремтіла якимось несказаним смутком.

— Гриньку, випусти її!—скрикнув він.

— Ото був би я дурнем!—відказав Гринько.— Добре, що її маю. Нехай мені грає!

І поштуркавши затичкою, знов притулював ухо до смереки і радісно прислухувався досить довгу хвилю, а вкінці сказав:

— Але грає! Бігме, що гарно грає!

— Пустити її, Гриньку,—просив Іван.— Мені її жаль.

— Кого тобі жаль? Мухи? Ха-ха-ха! Ото мені велика худоба муха!

— Але по що ж і муху мучити?

— Як то по що? Нехай мені грає!

— Пустити її, Гриньку, піду тобі худобу з Глибокої дебри завернути.

— Іди, безуме, чого тобі захочується! Не пушту її, бо мені не хочеться. А худобу завернути ти й так підеш.

Іван не випирився, бо знав згори, що так буде, а коли б того не хотів учинити, то старший пастух ще й у карк його наб'є. Та все таки стрібував поставитися на упір з іншого боку.

— Ну, то я сам її випушту!

— Ані мені важся!—скрикнув Гринько.— Це моя муха! Я її зловив і буду її тут тримати, доки мені сподобається. А якби ти мені

поважився її випустити, то такий тобі празник справлю, що тобі нічого більше не буде треба.

Гринько був старший, дужчий, сміліший від Івана, а надто був багацький син і міг Іванові допекти тисячними способами, коли тільки захотів. Тож Іван не всмілювався задиратися з ним, тим більше, що Гринько все ще стояв коло смереки, держачи рукою затичку й від часу до часу прислухаючися гранню ув'язненої мухи.

— Але ж то грає! — радісно скрикнув Гринько. — Ще я не чув мухи, котра би так грала. Послухай лишень, Іваську!

Іван хвилю вагувався, а вкінці немов щось похнуло його до смереки, приложив ухо і слухав.

Писк не переставав і проймав його дрожжю. Якийсь глибокий жаль проймав його. А коли вкінці відірвався від смереки й пішов дальше за худобою, то розпучливий, жалібний бренькіт немов усе біг за ним наздогін, сверлував і мучив його. Довго Іван не міг заснути тої ночі, а й у сні бачив нещасну муху зашпунтовану в дереві, чув її писк, але в сто раз голосніший, немов зойк вітру в скальних заламах або немов завід жінки над мерцем.

— Ні, вже будь що буде, а завтра мушу її випустити! — сказав Іван сам до себе. — Скоро тільки худобу вижену до ліса, зараз забіжу до тієї смереки й витягну затичку. Нехай собі бідна муха летить до своєї хати!

Із тою постановою Іван заснув.

Та тільки на другий день не так сталося, як він собі уложив. Господиня збудилася трохи запізно, а поки подоїла корови, поки прилагодила Іванові до торби їду на весь день

до ліса, поки Іван дігнав худобу з села до ліса, вже сонечко на небі підійшло „на дві коцюби“. Коли Іван зі своєю худобою прибув до вчорашньої смереки, застав там уже всіх других пастухів. Гринько розповідав їм про муху, показував затичку й усі один за другим притикали ухо до смереки, а послухавши довшу або коротшу хвилю, потверджували, що „славно bestія грає“.

— Ага, ось іде Іван Лінюх! — скрикнув один пастух, побачивши Івана.

— І як звичайно, останній надлазить! — додав другий.

— А знаєте, — сказав Гринько, — він учора мало що не плакав за оцею мухою!

— Як то за мухою? — запитали всі гуртом.

— Ну так. Під милий біг мене просив, щоби я її випустив.

— А то за про що?

— Або я знаю? — казав, що му її дуже ж то жаль.

— Жаль йому мухи! Ха-ха-ха! Мушачий тато! Мушачий тато! — сміялися пастухи, скачучи довкола Івана й поштуркуючи його зо всіх боків.

— Е, дайте йому спокій! — сказав один. Може то його мати або баба-відьма по смерті мухою перекинулася, то він так за нею просить!

Хлопці дивно якомсь глипнули по собі при тих словах. Прикро їм зробилося, замовкли. Аж старий пастух, парубок може двадцятилітній, розбуркав їх.

— Що ви, дурні, дурниці вигадуете! Махайте за худобою! А коли Гринько зловив собі муху й хоче її тут для музики тримати, то нехай ніхто не сміє її випускати! Розумієте!

Сім день тривала та музика; сім день ув'язнена муха бриніла в дереві Іван сам не знав, що з ним діялося через тих сім день. Муха в смереці не сходила в нього з думки. Коли їв, зараз собі пригадував: а муха там десь бринить, пищить, з голоду гине! Коли лягав спати, думалось йому: а муха там не має спочинку, все пищить! Коли будився, перша його думка була: а муха там десь пищить у пільмі, не бачить сонечка, до котрого так полискувалася і крильцями мерехкотіла! І хоч пасучи худобу часто переходив коло тієї смереки, то все заставляв там когось із пастухів, що слухав „музики“, то є бренькоту мухи. Інколи й сам він притикав ухо до смереки і за кожним разом дізнавав вражіння так само сильного і потрясаючого, як і за першим разом. Може бути навіть, що застрягли йому в пам'яті слова пастуха, що муха тота може бути його мати або баба, переіменена за кару в таке сотворіння, бо інакше відки ж би в нього брався такий жаль, коли всі другі тільки втішаються „музикою“?

А бренькіт у смереці за кожним днем ставався щораз слабший. Вкінці сьомого дня, коли Іван, нарешті, перший прибув до ліса й не застав нікого коло смереки, він відважився витягнути проклятущу затичку, щоби випустити муху на волю. Але муха з дірки не вилазила. Притулив ухо до смереки — нічого не чути.

Встромив у дірку тоненький патичок, але в дірці нічого не рухалось. Ось він устромив назад давню затичку, щоби другі не казали, що він муху випустив. Ще раз притулив ухо до смереки й надслухував уважно, але бренькоту не було чути.

Очевидно муха здохла з голоду і муки!

А тепер нараз, по чотирнадцяти роках в уха його врізалось, мов вістря ігли, те саме бренькотання, котре колись через сім день по дневі чув у смереці. Він мимоволі затремтів і оглянувся довкола. Боже, чи ж це була б річ можлива? Він як раз коло тої самої смереки, в котрій перед чотирнадцятьма роками його пустий товариш Гринько зашпунтував нещасну муху. Що більше, в смереці стирчав іще той самий патичок, котрий тоді Гринько віткнув був у дірку з мухою. А той тонесенький бренькіт — відки він розлягався? Іван одним духом поскочив від смереці, притулив ухо — і мало не зомлів. Жалібний болющий і наскрізь прошибаючий бренькіт справді виходив із тої шпарки, затканої патичком!

Одним сильним поривом Іван витягнув затичку.

Якесь тяжке, глибоке зідхання пройшло по цілім лісі й голосною луною відізналося в Івановій душі. Потім хвилина мертвої тиші. Потім щось тихесенько зашелестіло в щілині дерева. А потім звільна зі щілини почало щось висуватися. Іван з несказаним жалем і співчуттям вдивлювався в ту чорну точку, в котрій, бачилось, пізнавав чорні лапки, і чорну, блискучу голову мухи. Але чи ж це була муха? Чорні лапки, коли їм ближче приглянувся, видались йому почорнілими, кістлявими руками, зовсім подібними до людських, ба й голова почала набирати людської подоби, почала більшати, змінювати барву і вигляд. Іван остовпів з переполоху й закрив лице руками. А коли по хвилі відняв руки, перед ним стояв старець із довгою бородою, скулений, з лицем, що виражало несказану втому й ослаблення, в одежі незвичайній, фантастичній не то пустинника, не то божевільного.

— Всякое дихание да хвалить господа! — скрикнув переляканий Іван.

Старець усміхнувся жалібно і простяг до Івана обі руки.

— І я хвалю, синку, і я хвалю — сказав тихим, ледве чутним голосом. — Ох, спасибі тобі, небоже, сторицею спасибі, що ти увільнив мене з цієї страшеної темниці!

— То... це... ви, були, дідусю? — пробулькотів Іван, не знаючи, що має сказати й до кого говорити. — А я думав, що це муха.

— Ой, муха, синашу, муха! Ворог мій тяжкий перемінив мене в муху й гонився за мною в виді чорної жовни, а коли я перед ним сховався до цієї шпари, то він шепнув тому дурному хлопчиськові, щоби мене заткав кілком! Ой, та й протерпів же я, протерпів, боже мій єдиний!

— Але хто ж ви такий, дідусю? — запитав Іван.

— Я, синашу, Дід бескидський¹, може чував що коли про мене?

— Дід бескидський? Той сам, про котрого казки на вечерницях розказують?

— Той сам.

— Про котрого говорять, що під землею живе і Довбушевих² скарбів пильнує?

— Той сам.

— А правда це, дідусю, що тих скарбів така сила, що й на двадцять чотири вози би їх не забрав?

¹ Бескиди — часть гір Карпат, де живуть українці.

² Довбуш — гуцульський опришок-ватажок, про якого серед наших верховинців-гуцулів ходять різні оповідання в роді як про Кармелюка, Гаркушу.

— Далеко більше, небоже.

— А правда це, що ви на Чорногорі обернули догори дном той камінь, на котрім Довбуш викував хрест на знак, що під тим каменем є вхід до печери з його скарбами, так що тепер ніхто ані того каменя, ані того входу віднайти не може?

— Правда, синашу, правда, здвигався я погано при тій роботі, аж мені щось у крижах трісло, так що відтоді випростуватись не можу.

— Так вам треба! — скрикнув Іван. — Було не лакомитися на чужі скарби, котрі б може не одному бідоласі в пригоді стали.

Дід довгим, сумовитим поглядом зміряв Івана.

— Ей, сину, сину, — сказав, — яка ж ти ще дитина.

— Добре вам казати: дитина, — скрикнув обурений Іван. — А ось якби вам прийшлося так як мені на кожний кусник хліба, на кожну мізерну лахманину так тяжко гарувати та зносити людські примхи, то певно б ви не тої заспівали.

Дід нічого на це не відповів, тільки раз-у-раз жалісливо хитав головою.

— Але що ж це за такий ворог, — спитав з перегодом Іван, — що вас запакував у оцю щілину?

— Це найстарший опир і чарівник з Бусовищ. Мав він віддавна на мене злість, ще за дня небіжки жінки.

— То ви й жінку мали? — скрикнув Іван.

— Аякже, синку, мав! І лишила мені одним одну дитину, донечку. Господи мій, що то там з нею сталося? Чотирнадцять літ, як один день тому, лишив я її, ще в колисці, малесеньку, тільки мій слуга, старий Віюк, сліпий

остався при ній. Чотирнадцять літ я промучився в тій проклятій шпарці, тоскуючи не стільки до свободи, до ліса, до скал, до гір, скільки до моєї коханої дитини. Ой, сину, що я перетерпів за тих чотирнадцять літ, що я перетерпів! Але господу богу слава, тепер усе минуло, тепер я вільний! Ти, синку, мене увільнив, і я тобі віддячуся. Ходи зо мною до моєї хати. Веди мене, небоже, бо я такий змучений, такий ослаблений, що не знаю, чи й здужав би доволоктись додому.

— А далеко ваш дім?

— Дім мій, синашу, великий. Коби ми тільки добралися до першого входу, то там я вже дам собі раду.

— То добре, ходімо! — сказав Іван.

Дід поступив пару кроків, але зараз же мусів сісти на пеньку.

— Ні, синку, — сказав стогнучи — не можу я йти. Ще раз мушу тебе просити о прислугу. Візьми мене на плечі, пронеси старого, не пожалуеш свого труду.

Хоч і який лінивий був Іван, та цим разом він не дався довго просити і взяв Діда на плечі. Старий був легесенький як перо, так що Іван майже не чув його тягару на собі і йшов зовсім свobodно.

— Ось туди, синашу, ось туди! — сказав Дід, показуючи Іванові зарослу, майже незапримітну, лісову стежечку, що вела стрімко під гору і, бачилось, губилася в гушавині.

IV

Зразу ніс Іван Діда на плечах з охотою і не чув ніякого тягару. Стежка, зразу доволі неvigідна, потім пішла по рівному, а далі скотилася вниз. Але коли опісля прийшлося лізти

знов під гору, коли Іван кілька разів потикнувся, коли кілька букових галузок цвігнуло його по лиці, пробудилася його натура й він почав воркотіти. Зразу стиха, але далі, все голосніше.

— Що я дурень, цього хіба сліпий не побачить! А щоб тебе тристенний з такою коренюкою, мало чоловік не впав!.. Чи чорти мене підвели дряпатися десь, кудись на лису гору!.. І по яку другу голову я властиво туди плентаюся?.. — Такі і тим подібні уривані речення час від часу вилітали з його уст, при чім він раз-за-разом енергічно спльовував і зовсім не енергічно охав та постогнував.

Дід тимчасом сидів спокійно на його карку, звісивши йому обі ноги на груди, і бачилось, що зовсім не чув Іванового воркотання. Та все таки дивна річ: від хвили, коли Іван почав воркотати, почув він також на собі деякий тягар. Зразу незначний, але по мірі того, як змагалася його неохота, збільшувався й тягар. Спочатку Іван мав таке почуття, що несе сокиру за ременем, пізніше — що має на плечах невеличку боклажку горілки, по якімось часі — що двигает порядну в'язанку дров. Рівночасно почало йому здаватися, що подоріж його тягнеться щось дуже довго. Чув, що рясний піт його обливає і в грудях починає йому не ставати духу. Воркотання перемінилося в голосне нарікання:

— Ой, доле моя проклята! — бідкався Іван, важко ступаючи під гору по вистирчаючих каменюках. — Коли ж ти перестанеш кепкувати наді мною? Думав чоловік, що собі капиночку¹ відпочине в лісі, але де тобі! Під-

¹ Капиночка — крапилиночка.

кусив мене нечистий витягнути той патичок і випустити оце старе страховище, а тепер на, маєш, неси його на плечах і чорт знає куди. Та й тяжкі ж ці порохнаві костюмахи, господи! Немов би мені цілу гору на плечі втелюшив!

І справді, тягар на Іванових плечах робився чимраз тяжчий. Він чув, що весь під ним подається, що коліна під ним дилькотять, що в очах йому темніє, що млість на нього б'є. Йому бачилось, що не встоїть довше, що мусить упасти. Хотів зупинитися, спочити, віддихнути, але якась невидима сила не тільки не дозволяла йому впасти, але навіть не давала йому зупинитись на однім місці. Ішов та й ішов далі.

— Діду, ей діду! — стогнав Іван, уже не на жарт омліваючи.

— А чого тобі, синашу? — запитав Дід.

— Який біс із тебе такий тяжезний?

— Я, синочку? — лагідно відказав Дід. — Сниться тобі, небоже. Куди вже мені по чотирнадцятилітній темниці та тягару набрати?

— Як то, сниться мені? — ледве сопучи відказав Іван. — Але ж, Діду, адже я паду, ломаюся, гину під твоїм тягарем!

— Не бійся, рибонько, — спокійно відказав Дід. — Це тільки так тобі здається.

— Що це ти ще кепкуєш із мене, старий костогризе? — силувався крикнути, але тільки пропищав Іван, — Ні, не хочу довше двигати тебе. Злізай!

— Іди, іди, душенько! — з незворушеним супокоем сказав Дід. І Іван справді йшов, хоч і як не хотів, хоч і як страшенно був зіслаб. Він дряпався все під гору та під гору, а й гора та тепер видалась йому безконечно високою та стрімкою.

— Але я не хочу йти! Не хочу тебе двигати! — пищав Іван. У мене легке розірветься з натуги!

— Ні, не бійся, не розірветься, — потішав його Дід.

— Але я не хочу! Не хочу! Чорте, злізай з мене! — просив і лютився Іван.

— Але, синочку, прецінь же ти дав мені слово. Та й заплату маєш від мене дістати.

Нехай тебе громи б'ють з твоєю запластою! Нічого не хочу, тільки злізь! Дай мені спочити хвилину!

— Іди, йди, небоже, — мовив Дід. — Уже недалеко.

Злість Іванова перемінилася в розпуку. Тягар на його хребті був страшенний. Очі вилазили йому з голови, кров у пульсах товклася так сильно, що бачилось, ось-ось потріскають жили, розірветься серце. Дідові ноги, що обхапували його попід пахи, пекли його, мов розпечені шини. Ніколи навіть у сні Іван не міг виснити, не міг уявити собі більшого труду, страшнішої натуги. Безвихідність його положення побільшувало ще те почуття, що чув себе безсильним скинути з себе той нечуваний тягар, дати пільгу своїй натузі. Чув себе вже не самотійною істотою, не робітником, котрий може робити, а може й спочивати, коли йому не хочеться робити, не власновільною робучою силою, котра свідомо направляє своїми рухами, але чув себе чимось похожим на те зерно, що, попавшись між млинове каміння, виконує, щоправда, якісь бистрі, безпам'ятні рухи, але zarazом щохвиля тратить частину своєї істоти й саме робиться тільки частиною, моментальним проявом тої величезної почвари — праці. Іван справді ціле

своє життя чув себе невольником праці, але ніколи ще те чуття не було таке сильне, так страшенно болюче та догризливе, таке повне отрути та розпуки, як в отчій хвилі, в хвилі найтяжчої втоми, якої тільки зазнав досі в життю. Умерти цілковито, моментально щезнути з ряду живих істот видалось йому тепер найвищим вершком бажання, найбільшим щастям. Позбутися життя—адже ж це значить позбутися труду, вирватися з пут того невмолимого тирана — праці, що від найраншої молодости так важко поклала на нім свою руку. Смерть — то єдиний вихід для таких, як він, нещасних, то відпочивок, то свобода!..

Ішов власне зі своїм тягарем понад краєм безмірно глибокого та пропасного яру. На дні його сиділи сумерки, клубилися бурі тумани. Величезні смереки, що росли в глибині, видавались Іванові з гори не більшими від корчів ялівцю. Тут же просто Іванових ніг, але може о яких сто сажнів нижче, вистобурчувалася величезна гостра скала, мов затулений п'ястук, наїжений величезними бородавками.

— Почекай, прокляте страховище, — воркотів Іван. — Не хочеш ти мене пустити, то й я тебе не пушу!

І вхопивши обома руками щосили Діда за ноги, Іван одним розпучливим поривом шарпнувся в бік зо стежки й повалився в безодню.

V

— Ну, ну, ну, ну! — сказав Дід і перший раз засміявся тихим, сердешним сміхом.

Іван отворив очі. Що сталося? Де це він опинився?

Побачив себе на кам'яній платформі, при вході в тісну кам'яну печеру. Скала, що ви-

стобурчилась у виді величезного п'ястука, за-
слонювала вигляд на яр і на сусідні гори.

— Та й гарячий же ти, хлопче, у, який гарячий!—мовив усміхаючись Дід. — Тільки що я хотів тебе просити, щоб ти звернув зі стежки трохи направо, а ти вже й сам туди вирвався.

Ні з цього, ні з того почув Іван, як гаряче жевриво встиду обіллало все його тіло. Не міг іще очунятись. Чув себе так якомсь непохоже на те, що пережив перед хвилию, що це недавнє видавалось йому чимось неправдоподібним, казочним, геть-геть замерклим. Адже ж він кинувся в пропасть! Що ж це з ним діється? Він стрібував рушатись, думаючи, що це тільки йому сниться і він може лежить зомлілий на дні пропасти. Але ні! Був здоров, цілий, не сонний, і не чув ані сліду тої втоми, котра ще перед хвилию доводила його до розпуки. Навпаки, чув себе здоровим, кріпким і зовсім свобідним.

Встидався тепер глянути на Діда, котрий уже не сидів у нього на коркошах, але стояв обіч нього і щось нишпорив у скалі, коли-неколи звертаючи на нього смішкуватий погляд.

— А що, синашу, — сказав. Дід, угадуючи його думки, — а не казав я тобі, що це так тільки тобі здається, коли ти мені дива розказував про мій тягар? Ей, хлопче, хлопче!

Дід покивав головою, немов би мав іще щось сказати, але вважав відповідним сховати це для себе.

— А чому ж мені так здавалося? — спитав Іван.

— Сказати тобі поправді, то тобі не зовсім і здавалося. Є в тебе щось слабе, але не тіло. Тіло, небоже, маєш здорове, що й казати. А ось воля в тебе хора. А ти знаєш,

як старі люди кажуть, що хто не хоче, то гірше, ніж не може.

Дід говорив це так добродушно, що Іванові якось ані на думку не прийшло ображуватися, хоч сільських господарів, котрі йому не раз подібне говорили, він ненавидів і уважав за своїх найтяжчих ворогів і гнобителів. Дід тимчасом відлупив своїми висохлими пальцями кусень скали, виняв зі щілини великий, золотий ключ, оглянув його пильно, мов старого знайомого, і, видимо, зрадів мов дитина. Поблискуючи ключем до сонця, він поліз у темне гирло печери, в котрій на кінці находилися потайні двері.

— Ходи зі мною, синочку, — сказав до Івана. — Вступи до моєї хати, будеш у мене гостем. То й побалакаємо, коли хочеш.

Дід відімкнув двері, за котрими показався довгий, темний, вузький коритар, вижолоблений у скалі. Тим коритарем ішли оба довго, дуже довго, як бачилось Іванові. Час той вистарчив бодай на те, щоб його веселий, і енергичний настрій знов змінився в якусь знеохоту. Уже навіть Іван почав собі в дусі бурчати і запитувати себе самого, який чорт казав йому лазити по якихось мишачих норах, з котрих може й виходу ніякого нема. Аж ось Дід зупинився, заскрегінцав ключем і отворив другі двері.

Лагідне зеленкувате світло вдарило Іванові в очі, але не разило їх зовсім. Зробивши ще кілька кроків, він побачив себе в величезній, кам'яній світлиці, пишно прикрашеній усякими фантастичними різьбами, яріючими хрусталями, обвішаній нитками золота, вистеленій бляшками чистого срібла. Усі меблі в тій світлиці були з гнутих у різnorodні форми жил заліза

і срібла, на котрих лежали плити з прозїрча-стого гїрного хрусталю або фіолетового аме-тисту. По рогах вибризували натуральні фон-тани, освіжуючи повітря, а на середині в май-стерних козубах горїла найчистїша живиця і ялівцеві ягоди, розливаючи свїжий запах лїсів і полонин.

Дід наблизився до одного стола і своїм зо-лотим ключем тричі вдарив о хрусталеву плиту.

— Віюку! — крикнув він і голос його, на свїті такий тихий, похожий радше на бренькіт комарика ніж на людську мову, тут гримів мов могучий водопад і розбудив стократний відгомін десь у далеких, безконечно просторих, підземеллях.

Ще не перегомонів той відгомін, що гучною хвилею котився з печери до печери, коли в тім десь далеко-далеко почувся глухий лускіт, немов гупання величезної ступи. Лускіт той повторявся мїрно раз-за-разом, звільна набли-жаючись до них, і вкінці побачив Іван, як із сумерку дальших печер виринула якась по-стать — величезна, похожа на колоду дерева, оброслу рапастою корою з вузлуватим корін-ням і чепїргатими гїлляками. Це був Віюк, не-відступний слуга Дїда, сторож і опікун лїсів бескидських, про котрого Іван ще змалечку багато наслухався в казках. Ледве-не-ледве в тїй живїй колоді здужав Іван відрізнити почварну, майже шестистїнну головище, оброслу жмутами сухого моху та корявими грибами замість волосся. Очей почвари не мїг Іван до-бачити, бо вони були заховані під довжезними, навислими віями з товстої кори. Гїлляки і ко-ріння, це були його руки й ноги.

— Хто мене кличе? — гробовим, глухим го-лосом запитав Віюк, наближаючися до Дїда.

— Це я, Віюку, — сказав Дід.

— Пане мій — скрикнув Віюк, — це ти? Чи ж то може бути? Дай, нехай доторкнуса твоєї руки!

Дід подав йому руку, а Віюк доторкнувшись її, беркиць¹ перед Дідом на землю, і важке, глибоке хлипання потрясло цілим його безобразним тілом.

— Бідний мій, пане, — хлипав він, — де ж ти бував так довго?

— Потім про це поговоримо, Віюку, — сказав Дід. — А тепер скажи мені, що діється з моєю дочкою?

— Дочка твоя здорова, виросла вже така велика, тільки все плаче за тобою. Ми вже думали, що ти ніколи не вернеш.

— Іди Віюку, приклич мені її сюди!

— Сюди? Але ж, пане, чую, що тут є ще хтось крім тебе, якась сира душа. А ти знаєш, що твоя дочка не сміє бачити сирої душі.

— Не бійся, Віюку, — відказав Дід. — Знаю це добре. Але знай, що сира душа, про котру говориш, це той милосердний чоловік, що мене увільнив з тяжкої в'язниці. Я винен йому вдячність, Віюку, і хочу йому віддячитися. Іди тільки, йди по мою дитину. Заким обоє сюди вернете, цього чоловіка вже тут не буде.

Віюк устав і погулав знов у далекі печери, та швидко втонув у темряві.

VI

Коли Віюк віддалився, Дід обернувся до Івана.

— Ну, що ж, синашу, пора тобі додому. Скажи ж мені, чим можу тобі віддячитись?

¹ Беркиць — перекинувся.

Іван стояв, мнучи шапку в руці й не казав нічого. Дід довго, прошибаючим поглядом дивився на нього, а далі сказав:

— Слухай, Іване! Чув я твої нарікання на нещасну долю, на тяжку неволю, що її терпиш.

Ти увільнив мене з неволі, то справедливність наказує, щоб і я тебе увільнив із твоєї неволі. Так скажи ж мені, чого би ти найбільше бажав собі в життю?

Іван усміхнувся широко, показавши два ряди білих здорових зубів.

— А чого ж, Дідусю, можу я іншого бажати, як не того, чого бажає кожний бідний чоловік? Щоби я не був бідним, щоби не потребував турбуватися тим, що буду завтра їсти, у що одягнусь, де спати буду? Щоби я міг хоч на хвилину відпочити собі від тої тяжкої, ненастанної праці.

— Так тобі дуже праця докучила?

— Ой, Дідусю, так докучила, так докучила, що й сказати не можу. Ненавиджу її цілою душею. Бо й за що ж маю її любити? Гляньте на мої руки, на мої ноги, на мої плечі. Майже відколи на світ народився, працюю, гарю, як худобина, а що маю з тої праці?

Задумався Дід.

— Тяжке твоє положення, синашу, і я справді не знаю, чим тобі найліпше допомогти. Дав би я тобі грошей, у мене того добра не купити, та ти знаєш, небоже, гріш як вода, не кожний зуміє вдержати його в жмені. Гріш до грошей іде, то швидко різні люди, хрищені й нехрищені, довели б тебе до такого самого стану, в яким тепер находишся.

— Ну... але... може би я... прецінь... якось— пробубонів Іван, чухаючися в тім'я.

— Ні, хлопче, ні! — відказав Дід. — Ти би тільки розпився, розпустився, і на тім кінець. Не тільки бись грошей при собі не вдержав, але й сам бись пропав, знаю це добре. А я не хочу, небоже, щоб ти мене потім проклинав.

— Бігме, що не буду! — поспішно крикнув Іван. Усміхнувся Дід добродушно на той викрик, але зараз зробився знов поважний.

— Ти, хлопче, не думай, що я жалую для тебе золота. Гляди ось тут, — і Дід показав в однім куті яскині насипану величезну купу того металю, що жеврів, мов купа горючого вугля, — я міг би тобі зараз дозволити набрати собі з отої купи, скільки би ти тільки міг додвигати. Але вір мені, знаю добре, що це була би лиха заплата за твою услугу. Дам тобі щось ліпше, щось таке, що тобі стане за всякі гроші і скарби, а разом освободить тебе від тої неволі, котру так ненавидиш, від праці.

— Ой! — радісно скрикнув Іван.

— А при тім щось таке — говорив далі Дід, — чого тобі ніхто не відбере, на що ніхто не знакомиться, чого ніколи не загубиш. Ось маєш! — І Дід узяв із одного стола лежачий на нім простий мосяжний перстень, грубий і незграбний, такий, які жиди продають сільським парубкам по п'ять крейцарів.

Іван видивився на Діда широко випуленими очима, немов хотів сказати: так оце має бути дар цінніший від купи золота?

— Візьми, небоже, — мовив Дід — і не суди цієї речі зі зверхнього вигляду. Непоказна вона, то правда, а проте це найцінніша річ з усіх, які я маю. Це перстень чудодійний. Хто його носить, той ніколи ні про що не журиться, тому сповняються всі його замисли, всі бажання.

Той усе, чого тільки хоче, все осягне без праці.

— Чи то може бути!—скрикнув Іван і простягнув руку по перстень.

— Не думай, що я хочу тебе ошукати — сказав Дід, подаючи йому неоціненний перстень.— Побачиш швидко, що мовлю правду. Впрочім, якби коли мій дар тобі не подобався, можеш мені його звернути. Тільки прийди до ліса там, де ти увільнив мене з в'язниці, і крикни тричі: „Діду!“ та вдар палицею по дереві, то я зараз тобі явлюся.

— О, я думаю, що не буду потребувати вас трудити, коли тільки це правда, що ви кажете,—скрикнув на радощах Іван.

— Не маю звичаю брехати,—суворо відмовив Дід.— Отже, ще раз тобі говорю: як тільки мій дар колинебудь почне тобі не подобатись, то ти прийди і залич мене, я візьму його назад. В ніякі інші руки крім твоїх він не піде і нікому крім тебе службу робити не буде, це пам'ятай. А як віддаси його мені, то я тобі взаміну за нього дам який інший дар, що собі сам вибереш. Ну, а тепер іди і бувай здоров!

За кілька хвилин Іван був уже на світі.

VII

Побачивши себе на вольнім, яснім світі, Іван зачудувався не аби як. Коли недавно тому йшов з Дідом, то йому здавалося, що знаходиться в якійсь стороні зовсім невідомій, серед величезних скал, трохи не до самого неба високих гір і бездонних ярів. А тепер він побачив себе в місцевості, добре йому відомій, де ліс був рідкий, гори невисокі, скал ані сліду, та й яри не глибші понад звичайну міру гірських проваллів. Зміркував, що знаходиться не-

далечко того місця, де сидів іно-що, вийшовши в ліс, і де лишив свою сокиру, зарубану в пеньок. Туди він і направив свої кроки. Ішов, не можучи зразу розміркувати докладно все те, що з ним сталося. Чувся тільки дуже вдоволеним, спокійним і певним, мов фляшка наповнена водою аж по саму шийку. Навіть їсти йому не хотілося. Одне тільки знав, що може бажати чого хоче, а все йому буде сповнено. Та тільки не знав іще, чого має бажати в даній хвили.

Перше, що йому ясно стало в пам'яті, була сокира і дрова.

— От коби то—подумав собі. Іван—за ким я прийду на місце, моя сокира була така мудра і сама дров нарубала, а господар, щоби збожеволів та з возом по ті дрова сюди виїхав, оце було б гарно.

В тій хвили Іван почув справді в лісі страшенний стукіт та траскіт, немов би сто сокир нараз пустилося рубати сухе галуззя. Майже рівночасно почув також туркіт і бренькіт воза, що їхав по нерівній лісовій дорожці. Поки дійшов до свого місця, вже господар кінчив накладати на віз сухі гілляки. Набір був величезний і господар дуже вдоволений.

— Добре ти зробив, небоже,—мовив він до Івана,—що ти так розпорядився. Тільки що ми скінчили в полі свою роботу, коли оце прибіг той хлопчик, що ти його післав. „Нанашку—каже,—казав Іван, щоб ви зараз їхали до ліса. Він дров наладив гук¹, а лісничий по обіді поїхав до міста і через помилку лишив рогачку отворену“. Ну, але ж ти, небоже, мусів звиватися, коли ти за півгодини здужав

---

¹ Гук—дуже багато

назбирати й нарубати таку величезну купу су-
харини. Та ж цього б іншим разом і два хло-
пи за цілий день не наладили! Я й не думав
ніколи, що ти такий робітник. Знаєш, цих дров
нам вистачить до самої глухої осени.

Іван слухав цієї похвали, і хоч їй не дивува-
вся, бо знав, як воно все склалося, то все та-
ки робилося йому якось трохи встидно. Тому
то кинувся допомагати господареві складати
дрова на віз, але де там! Все, чого тільки до-
торкнувся, летіло і рвалося йому з рук і укла-
далося само на те місце, де було треба, укла-
далося далеко ліпше і щільніше, ніж би це
зумів був зробити сам Іван. Хотів бодай допо-
могти господареві обв'язати наладований віз
залізним ланцюгом, щоби набір добре держав-
ся, але й ланцюга не міг дотулитися—той тіль-
ки мигнув, дзоркнув, віз затріщав і вже був
обв'язаний і обтягнений так, немов би його
тягло десять хлопів. Віз був готовий. Господар
уже запрягав коні. Рушили.

— Ой, Іване,—скарикнув переляканий госпо-
дар, глипнувши з боку на величезну фіру¹ де-
рева, супроти котрої мізерні хлопські коне-
нята виглядали достоту² мов миші,—що ж це ми
наробили! Такого тягару ми й з місця не рушимо.
Попсуємо коні! Де ж вони зможуть дотягти та-
кий величезний тягар, та й ще горі горбом!

— Ей, не бійтеся!—сказав Іван,—порятуємо
їх, якось то піде.

І приступивши до воза, він узявся рукою за
люшню. Коні, що перед тим ледве з місця ру-
шити могли фіру, тепер пішли зовсім свobodно
і вільно, немов би з порожнім возом.

---

¹ Фіра—віз.

² Достоту—цілком, точно.

— Ну, робітник з тебе, Іване,—сказав радісно господар, коли в кілька хвиль по приїзді додому дрова були не тільки поскидані з воза, але також порубані, полупані і поскладані на купу під шопою. Перший раз від нетямного часу господар закликав наймита до комори й почаствував його горілкою, пшеничним хлібом і сиром.

VIII

Слава Івана як „пречудного“ робітника швидко розійшлася по всьому селу. Особливо господар, від котрого Іван до недавна не чув ніколи доброго слова, тепер трубив про нього на всі боки мов нанятій.

— Що там за сила! Що за проворність! Ні, такого робітника я ще не бачив, як живу. І все сам!

— Та що, нема чому дивуватися, — жартували багачі. — Такий лінюх через тільки літа зашанував свою силу, то й має її. Цікава річ лишень, що це йому прийшло до голови, що тепер так узявся до роботи? Ну, але то також певне, що тої охоти надовго йому не вистане.

Але помимо того кепкування кожний багач бажав мати Івана в себе. Ось і почали вони потаємно на перегони шапкувати перед Інаном, частувати його то горілкою, то гараком¹ і просити, щоби покинув дотеперішнього господаря.

— Чи такий голоколінник варт твого одного пальця! — говорили йому. — І чого ти в нього дослужишся? Ходи до мене, я тобі дам 50 ринських річно, шмаття, як бог приказав, їсти будеш те, що й я їм, а роботи тяжкої не будеш робити.

¹ Гарак—ром.

Іван тільки десь-колись промимрив: „Н-ну“, „Егеж“ та „Авжеж“ та „Побачимо“, пив, закусував, і ні про що не турбуючись, ходив собі мов бугай по молодій конюшині. Праця, як обов'язок, а властиво, як тяжке ярмо перестала для нього існувати. Думки, котрі досі майже виключно приковані були до тих тачок, тепер увільнені, попали в якийсь хвилиний застій, немов заснули, щоби випростуватися, набрати сили й самостійности. Бажання Іванові не могли ще вирватися з обсягу наймитського життя, з меж рідного села.

— От якби то сам пан війт прийшов просити мене до себе на службу! — думав Іван. — Сказав би я йому пару слів правди за те, що мене недавно вигаратав бучком, коли йому мої коні в житі шкоду зробили.

І справді війт прийшов і Іван наговорив йому дурниць, котрі грізний начальник громади прийняв як щось таке, що йому віддавна належалося.

— Найліпше, мабуть, було би служити в панотця, — подумав собі Іван. І тут уже йшов до нього паламар послом від панотця і просив його прийти завтра „на клбаню“,¹ бо єгомосць² дуже його потребують. Панотець почастивав Івана вином — першим, яке, крім причастя, Іван мав колинебудь в устах і просив його, щоби йшов до нього на службу.

— Прийду, панотчику, чому ж бим не мав прийти, — весело сказав Іван, цілуючи панотця в руку, але на думці в нього було зовсім що інше.

— А коли ж прийдеш? — запитав панотець.

---

¹ Клебаня — з польського, — плебанія, дім попа.

² Єгомосць — так величають попа.

— Ще нині відправляюся від свого господа, а завтра вже буду в єгомосці, — сказав Іван. Панотець поблагословив його на дорогу і пішов у село.

Іван був слуга один в своїм роді. Не тільки робив за десятьох, але — це була річ не менше важна і цікава — не їв нічого. Еге! Від того пам'ятного дня, коли то привіз стільки дров із ліса, господиня не бачила ложки ані хліба в його руці. І ніхто не бачив, щоб він їв. А проте за тих кілька неділь Іван розцвів і зарум'янивсь, мов полевий мак.

— Що це таке з тобою, Іване, — питала його господиня, — чому ти їсти нічого не хочеш?

— Я ситий — відповідав Іван. — Навіть не ставте нічого перед мене, бо я не можу їсти.

— Але хто ж тебе так участував?

— Е, це вже річ моя. І не питайте мене, бо вам цього не скажу.

Трібували вже й слідити за Іваном, де й що він їсть, але слідження ні на що не придалося. В часі обіду, полуденку і вечері Іван щезав десь, мов камінь у воді. Не потребуємо й додавати, що Івана годував його перстінь. Коли тільки хотів їсти — а хотів він їсти зразу дуже часто, бо досі за весь вік мав час випоститися на всі заставки — сідав денебудь і шептав.

— Хочу, щоби мене ніхто не бачив. І зараз робився невидимий, а рівночасно та на його розказ воскресали перед ним найліпші присмаки, які тільки могла видумати його бідна, хлопська фантазія: пироги з сиром, маком, з капустою, ковбаси, печені кури, горілка з медом, медяники, хліб пшеничний. Їв Іван аж за вухами тріщало. А тепер, вийшовши від панотця, одне тільки мав на думці:

— Віднині буду завсігди пити вино.

Мріяв панотця про те, щоби добути собі такого неабиякого слугу, не суджено було сповнитися. Ледве Іван вийшов на вулицю, побачив пишну карету, запряжену четвернею огнистих коней в багатих уборах. Два льокаї крутилися коло кареги, немов шукаючи чогось, а в кареті сидів якийсь великий пан.

— От якби то чоловік міг дістатися до такого пана на службу, — подумав собі Іван. — Я колись служив у нашого дідича, та що то за пан? Парокінкою їздив, та й то такою, що тільки тьфу! А до Львова вибирався три роки, та й так таки й не вибрався. Ні, з цим паном певно би чоловік не трохи світа побачив!

— Гей, парубче! — крикнув до нього пан з карети. Іван зняв шапку й наблизився до карети. Пан довгу хвилю придивлявся йому уважно.

— Подобаешся мені, — сказав нарешті. — Власне втік мені візник. Умів би ти повозити четвернею? Бо з тих туманів (тут показав на льокаїв) жаден не вміє.

— Умію, ясний пане, — сказав не надумуючись Іван.

-- А хочеш вступити до мене на службу?

— Хочу! — сказав радісно Іван.

— Я князь Довгорукий, пан Чортопхайлівського ключа. Ти чував?

— Чував, ясний пане.

— Ну, так сідай же на кізли і бери віжки в руку, побачимо, як ти вмієш повозити. Вези нас до свого господаря: заберемо твої речі і зробимо з господарем обрахунок.

— Не треба, ясний пане, — сказав Іван. — Я власне скінчив свою службу й шукав іншої,

то ні з ким і обрахунок робити. Речі мої лежать у певнім сховку, та я думаю, що до служби в ясного пана мені їх не дуже треба.

— Маєш рацію, — сказав, хвилину подумавши, князь.

Княжа чатверня під Івановими руками йшла мов степовий вітер, легко, згідливо, без ніякої втоми. Іван не брав навіть батога до рук, досить було йому сказати слово, цмокнути та потрясти віжками, щоби скерувати четверню, куди хотів, зупинити її або спонукати до швидшого ходу. Іван розмовляв з кіньми мов з дітьми, старався близько познайомитися з кожним із них, пізнати їх вдачу і норови, і здавалося, що й коні розуміють кожне його слово. Князь не міг надивуватися справності і тактові свого нового візника.

В найближчій місті казав йому справити пишну ліврею, в котрій Іван виглядав мов відроджений. З незграбного, отяжілого сільського парубчиська перемінився в хватського, вродливого молодця, на котрого так і задивлювалися люди, коли повіз гальопом перебігав містові вулиці.

Та князь не довго забавляв у місті, що було осередком його ключа і де в нього був свій палац. Він вибирався за границю, де пробувала його жінка з дочкою. А що в тих часах не було залізниць, то четверня, візник і льокай становили необхідну приналежність усякої панської подорожі. Особливо добрий візник був половиною товодження в дорозі, то й князь мав усяку причину чути себе вдоволенним з того, що найшов такого візника, як Іван.

Тимчасом Іван розкошувався своїм новим становищем. Вступив він на кізли княжого повоза, мов удільний князь на свою столицю,

вповні почувуючи свою вартість, і вже в хлопській веретянці здобув собі повагу й пошану в льокаїв. Ще більше заімпонували тим льокайським душам його справність в обходженню з кіньми, його гордовита вдача, склонність до мовчанки і задуми і його незвичайна врода, що, ніби цвіт весною, так і розвивалася перед їх очима. У своїм товаришуванню з льокаями вмів Іван відразу поставити себе на якісь вищим, незалежним становищі, і не дізнав ані одної з тих прикростей, яких годі устерегтися кожному сільському простакові, котрий попаде на службу в панськiм дворі, і яких колись, служачи у свого дідича, він назнався аж до нехочу.

Тепер було зовсім не те. Все забавляло, тишило й радувало Івана. Забавляла його візницька служба, а особливо часті проїзди по многолюдних містових вулицях, поміж рядами проходячого, гарно повбираного панства, поперед пишні склепові вистави або вздовж тинистих садерових¹ алей князівського величезного парку. Тишили його прекрасні коні, піддані його безпосередній опіці. Коней він віддавна любив, але таких гарних, добрих і розумних він ще ніколи не мав під своєю рукою.

То ж і не диво, що полюбив їх найбільше з усього того, що найшов у княжiм дворі, дглядав і беріг їх, як себе самого, розмовляв з ними і пестив їх, як своїх дітей. Не диво, що й вони від самої першої хвилі прив'язалися до нього, як діти. Вдоволений був Іван і з князя, котрий хоч не сипав грiшми і навіть на страву слугам скупенько давав — про „трін-

---

¹ Сацеровий — для гуляння.

гельди¹“ очевидно не було й бесіди — то все таки обходився з ними по-людськи, а для Івана був якось незвичайно ласкавий. Що правда, льокаї нишком називали князя марнотратником і банкрутом, котрого спекулянти швидко викинуть з батьківщини, але Івана це нічого не обходило. Страви льокайської не потребував, трінгельдів тим менше, бажав тільки бачити світ і людей, ужити життя в цілій повноті, а до того — бачилось йому — його заняття князівського візника давало йому якнайліпшу нагоду.

Недовге життя в місті в товаристві князівської двірні зробило на нього великий вплив. Апетити його розвинулися значно й швидко. Все, що бачив, надило йому, але й пересичувало по короткім часі. Бавився різними блискучками мов дитина, але й кидав їх так само скоро. Псував собі жолудок добірними стравами, які бачив на князівському столі, але в відплату за те počував несмак до надзвичайніших поживних страв. Перший раз на своїому віці почув приступ тяжкої містової недуги — нудьги, про котру йому в селі ніколи й не снилося. Окруження, серед котрого пробував, зовсім не надавалося до того, щоби направити його бажання в сторону якихнебудь духових занять і інтересів. Князь бавився, їздив на візити по міських головачах та околичних панах, бував у театрі на оперетках, а ще радніше проводив ночі в кафе-шантанах або в казині за картами, але книжок ніяких не читав, розмов поважних не любив, всякі „ідеї“ і „стремління“ вважав дурницею, виключною власністю і витвором голодних літератів та

---

¹ Трінгельд — чазві, — „на випивку“ гроші.

голих професорів. Що й сам він одного прекрасного поранку з усім своїм князівством міг опинитися в рядах тої „голоти“ — про це не думав. Вірив у своє щастя, котре вже кілька разів подавало йому помічну руку в хвилях, коли опинявся вже на самім краю пропасти й руїни. Тим то й не диво, що хазяйський двір не був відповідною школою для духовного розвою Івана і що, можучи заспокоювати всі свої низькі апетити, які тільки були доступні його нерозвитій душі, він швидко пересичувався і починав нудитись у своїм примусовім бездіястві.

Х

Але щастя всміхнулося йому. Князь пригадав собі, що має за границею жінку й дочку, що живуть вони там у дорогій столиці на дуже скупенькім етаті¹, що нетерпеливо дождають його приїзду враз зі свіжим капіталом, що капітал той, оскільки можна було його стягнути то продажею збіжжя та волів, то позикою в лихварів, знаходиться щасливо в його шкатулі, і що одним словом, пора було їхати. То ж казав готувати все до подорожі, і за кілька день рушили. Подорож, ненастанне товаришування з кінями і природою освіжили Івана. Мав заняття, хоч і не потребував працювати. Очі його сковзалися по різnorodних околицях, перебігали мимо сел, в котрих сотні подібних до нього Іванів зідхали і тужливо гляділи вслід за улитаючою княжою каретою, надармо думаючи про розкіш хоч раз в життю проїхатися отак в світ широкий, — мимо місточок, в котрих стрічали неохибне болото або куряву, неохибні громади напів

¹ Етат — спосіб життя.

Голих єврейських дітей насеред вулиці й неохибні набресклі лица п'яниць, що висовувалися з вікон і дверей шинків. Іван зразу цікаво і поквапно ловив очима ті подорожні подробиці, радісно вітав кожний далекий вершок гори, кожний наглий закрут ріки, кожну невидану досі вежу, що здалека, мов величезна шпилька, вихилялася понад зелень лісів або понад золотисту площу спілої пшениці. Свіже повітря поправило й загостило його апетит, розілляло здоровий рум'янець по його щоках. Чувся знов вдоволенням і не бажав нічого нового.

Але вдоволення це тривало не довго. Подорож ішла помалу й почала вкінці втомляти його своєю однотайністю. При кожнім новім виді, скруті, мості, версі гори з прикрістю пригадував собі Іван: „Е, таке самісіньке я вже бачив“. У кожнім новім місточку мимоволі з уст його виривалися неохибні окрики: „З дороги, голото! А щоб вас!.. З дороги, бо розтолочу!“ Впрочім давалися Іванові чути й деякі недобрі боки князівської вдачі: погані нічліги для слуг, невиспання, чимраз частіші прояви князівського злого гумору, що показувалися в ненастаннім бурчанню на лінивство, недостаточний поспіх, на марнування грошей, нешанування лівреї і т. ін. Правда, Іванові князь ніколи не мав нічого закинути, але те вічне нарікання на льокаїв, що сиділи тут же побіч нього, дразнило Івана, як шкрябання залізом по склі. Кізли княжої карети ставалися для Івана з кожним днем твердші, невивідніші і ненависніші.

— Боже, коли б хоч яка зміна, яка пригода в дорозі— зідхнув раз Іван, коли рано з готелю вибиралися в дальшу подорож і в перспективі являвся Іванові довгий день, котрий треба було

протовчійся на шкіряній подушці посеред одностайних піль і лук під палким промінням серпневого сонця. А надто ще вид тисячів людей, зайятих полевою роботою, будив в Івановій душі якесь прикре чуття. І рад він був, що вирвався з того ярма, а притім починав чути щось, немов гризоту сумління, немов би ця його подорож була тяжким гріхом. Але найгірше разив його спів отих робучих людей. Поки ще він був Іваном Лінюхом, співав дуже часто, і співаючи ті прості, сердешні співанки про долю, про любов і любовні пригоди дізнавався дивної полегші. Але від часу, коли чудовий перстінь обхопив його палець і розбудив в його душі нові сили, новий світ бажань, в тій же хвилі васпокоюваних та повертаючих усе наново і вилітаючих щораз то в ширші круги, — від тої хвилі пісня втекла від нього. Зразу вона видавалась йому дурницею, не стоючою того, щоби на неї тратити хвилю часу, а тепер дзвеніла йому в ухах, мов якась гірка наруга. Ті люди співають — мабуть вони щасливі! І Іван трібував заглянути у власне нутро і спитав сам себе: „А я, чи ж я щасливий?“ Не вмів відповісти собі на те питання. Адже ж, бачиться, нічого йому не хибує, а прецінь він чується таким самотнім, далеким від других людей, чує таку пустиню довкола себе, і не знає, чим її заповнити. Кілька разів трібував в той бік звернути свої бажання і зажадати їх сповнення, але з зачудуванням і переляком переконувався, що чудовий перстінь в тім пункті безсилий. І не диво. Перстінь сповнював тільки ясно означені бажання, а таких загальних, як „хочу бути вдоволеним“ або „хочу чутися щасливим“ перстінь не міг сповнити. Тут уже сповнення залежало від самого

Івана, тут ніякий перстінь нічого не міг йому порадити.

— Ах, коби хоч яка пригода в дорозі! — зідхав Іван, сидючи на козлах і з якоюсь тривогою позираючи в неясну далечину, заслонену на пів прозірчастою ранньою мглою.

Щоправда, пригод в дорозі не хибло й досі, але пригоди ті були самі глупі, такі, що не могли Іванові дати ніякої розривки, тим більше, що зараз в першій хвилі сила чудового перстеня все направляла, так що Іван не потребував навіть пальцем рушати. То колесо зломиться, то посторонок урветься, то кінь підкову згубить — ну, що це за пригоди! Та цим разом на Іванове бажання лучилася пригода забавніша: князь згубив гроші. Бачить Іван, що князь в кареті крутиться, кидається, зідхає, ба далі й клясти починає. Бачить це Іван, але нічого, мовчить і їде. Нараз князь кричить:

— Стій!

Іван зупиняє четверню.

— Що у тристенного, — воркоче князь перешукуючи всі свої кишені й саквояжі, — адже ж я недавно мав її в руках.

Льокаї позіскакували зо своїх сиджень і поставали в покірних поставах, понатягавшись мов струни, по обох боках карети.

— Гей, ви, тумани, — крикнув в кінці князь, — чи не бачив з вас котрий моєї портмонетки з грішми?

— Ні, ясний пане, — в один голос відповіли оба льокаї.

— А ти, Іване?

— Я бачив, ясний пане.

-- Де?

— Вчора ясний пан дав її тій пані, що в нас була на чаю.

— Ти дурень, Іван! — крикнув князь, пригадавши собі в тій хвилі, що Іван сказав чистісіньку правду.

— А, коли я дурень, — преспокійно відказав Іван — то нехай ясний пан пішле льокаїв шукати портмонетки по дорозі. Бачиться мені — додав насмішливо, — що перед кількома хвилями щось випало з карети. Може то вона.

Покмітив князь, що Іван насміхається з нього і весь спалахнув гнівом. Знав добре, що з замкнутої карети портмонетка не могла випасти особливо коли перед тим її в кареті не було, і що навіть коли би була й коли би випала, то Іван, сидячи на кізлах, не міг би цього ані бачити, ані чути за туркотом коліс та лускотом кінських копит. Та все таки щоби зберегти свою князівську повагу супроти льокаїв, він гримнув на них:

— А ну, тумани, чого стоїте? Бігайте щодуху! То не може бути, щоби вона пропала. Я тут вихилився, то може й справді... Біжіть! Гостинець¹ пустий, то коли не дуже далеко випала, то певно знайдеться мусить.

А сам аж зубами скриготав, що міг так забути. Боявся, щоби льокаї не розтрубили перед княгинею історії про тону паню, що була в них на чаю в незнайомім місті і котрій він дарував свою портмонетку з 200 гульденами.

— Слухай, Іване, — сказав князь по хвилі, коли льокаї, також усміхаючися недовірливо, потупцювали долі гостинцем, — чи ти на правду бачив, як я давав тій пані портмонетку? Бо я щось собі того не можу пригадати, мабуть дуже вже в голові шуміло.

¹ Гостинець — шосе, шлях.

— Я дурень, ясний пане, — коротко відрізав Іван. — Нічого я не бачив. Я тільки чув, як портмонетка перед хвилиєю випала з карети. От уже й льокаї вертають — додав озирнувшись. — Найшли, біжать.

— Що? Найшли? — крикнув князь, не можучи з диву отямитися.

— Так є! Ось вона, ясний пане, — в один голос крикнули льокаї, подаючи князеві портмонетку з грішми.

Князь доразу остовпів, очам своїм вірити не хотів, але портмонетка була так безсумнівно-дійсно в його руці, що йому не лишалось нічого іншого, як тільки схвати її до кишені й дякувати невиясненому случаєві, що вивів його з клопоту. Та все таки він підозрівав, що Іван сяк чи так мав у тім „случаю“ свою руку, і для того вечером, коли станули в заїзднім домі на ніч, покликав Івана до свого покою і запитав його в чотири очі:

— Ну, Іване, скажи мені, як властиво було з тою портмонеткою?

Іван зразу прикинувся дурником.

— Не моя річ це знати, ясний пане, — сказав.

— Е, іди, йди, не балакай пuste! — сказав князь, добродушно плещучи його по плечі. — Ну, скажи, не бійся, я не буду гніватися.

— Та що тут говорити, ясний пане, — сказав Іван. — Тота пані, діставши портмонетку від ясного пана, якось її випустила. Я підняв її і сховав, щоби ясному панові віддати, а коли ясний пан почав її шукати в кареті, я випустив її на гостинець.

— Ой, Іване, — крикнув князь, — а якби був її хто інший найшов?

Іван усміхнувся.

— Ну, то що ж? — сказав спокійно. — Був би якийсь бідолаха поратувався, а ясний пан прецінь і так не міг би був навіть подумати, що вона на гостинці згубилася.

Князь хотів ще щось дальше сказати, але замовчав і тільки з-підлоба, недовіжливо поглянув на Івана.

— Ей, поганий жарт, — подумав собі Іван, покмітивши це. — Ще готов мене князь уважати за злодія. Ліпше дам спокій.

ХІ

Після цього якийсь час їхали без ніяких пригод. Іван нудився чимраз більше, тим більше, що вони давно вже переїхали в чужу сторону, де люди говорили незрозумілим язиком, край був рівний та одностайний, так що й на околицю дивитися з козел було вкучно¹. Тільки тисячі женців і косарів по обох боках шляху мигали довкола. І щораз частіше підхоплював Іван в своїй душі якесь дивне, неясне й несміле ще чуття, немов би заздрість на вид тих роботящих, потомлених а невтомних людей, то раз зігнутих луком при роботі, облитих потом, так що здалека видно було їх мокрі сорочки, що прилипали до плечей, то знов сидячих весело в крузі на стерні поміж снопами за полуденком.

Але прикре те чуття в душі Івана мигало тільки на хвилину, і, бачилось, не лишало по собі ніякого сліду, крім тихенького зідхання. Гірше допікала йому одностайна їзда та сонішна жара.

— Коби хоч ліс тінистий подибати! — подумав собі Іван, і в тій же хвилі, підвівши очі

¹ Вкучно — скучно, нудно.

понад кінські голови, побачив недалеко перед собою темно-зелену стіну високого соснового ліса, від котрого, бачилось, на тисячу кроків віяло освіжаючим холодом і чудовим смоляним запахом. Аж легше якось зробилося на душі в Івана, коли побачив, що гостинець білою вузькою лентою врізався в те тінисте, зелене озеро, і тягся, тягся поміж його стінами, поки аж не згубився десь у далекій далечині. В лісі стояла поважна, таємнича тиша, а гуркіт коліс і стукіт кінських копит лунав якось приглушено, мов несміло.

— В такім лісі й розбійникам ялось би¹ гостювати, — подумав собі Іван. Йому пригадалися ті розбійники в темнім, величезнім лісі, про котрих він малим іще стільки страховищ наслухався в бабусиних казках. — От якби нам тепер здибатися з такими розбійниками! — подумав. Та не встиг це подумати, коли в тім нараз по обох боках дороги з-поміж гушавини вискочила ціла шайка якихось обшарпаних волоцюг і кинулася до карети.

— Стій! — закричали волоцюги, махаючи кіями поперед кіньми й хапаючи їх за посторонки.

Іван зупинив четверню. Драби² обскочили карету й перших постягали льокаїв.

— Де гроші? — верещали вони.

— Питайте пана.

— Бийте льокайські душі! — крикнув ватажко волоцюгів. — Бийте, щоби душа пити просила, нехай признаються!

Драбам не треба було це два рази говорити. В одній хвилі кілька дужих хлопців

¹ Ялось би — належало би.

² Драб — босяк, голодранець.

розпростерло бідних льокаїв на серед гостинця та й давай молотити їх ломаками. Тимчасом інші витягли з карети князя, котрий зо страху бачилось, онімів цілком.

— Де гроші? — крикнув йому над вухом ватажко.

— Лю... лю... люди! Лю... лю... люди! — блеконів князь, не можучи з переляку вимовити слова.

— Ге, ге! Ясному пану язик запутався! — посмішувалися драби. Ватажко тимчасом перешукував нутро карети. Але хоч і як старанно перетрясав, то все таки крім золотого годинника і деяких других цінних річей нічого не міг найти. Грошей мов і зовсім не було в кареті.

— Певно їх при собі має, сказав ватажко і почав так само старанно обшукувати князівську особу. Але й це було надармо. Князь немов прочував біду і рано, заким рушили в дорогу, сховав гроші в потайник, зроблений в дерев'яному пудлі¹ карети і відомий тільки йому одному. При собі мав тільки кілька гульденів дрібними.

— Де гроші? — щосили верескнув драб, теліпаючи князем мов горсткою, так що мало дух з нього не витряс.

— Лю... лю... лю... — блеконів ув одно князь, тремтячи і не можучи встоятися на ногах.

— Положіть його і бийте, поки йому язик не розв'яжеться — закомандував ватажко.

Бідний князь не міг навіть кричати, а тільки пищав під ударами, як дитина.

— Беріть ще й візника, може нам цей скаже! — командував тимчасом ватажко, і зараз кіль-

¹ Пудло — коробка.

ка драбів кинулося до Івана, щоби стягнути його з козел.

— Дай спокій, ти! — огризнувся Іван, що за весь той час преспокійно собі сидів на кізлах і держав коні. — Не руш, бо коні сполошаться.

— Де гроші, блюдолизе! — кричав ватажко, махаючи здоровоною патерицею.

— Не знаю, — сказав Іван.

— Зараз ти будеш знати! — крикнули розбійники й почали шарпати Івана.

— Дай спокій один з другим, бо впаду в злість, — напоминав їх Іван.

— Ану, ану, впадь! — кричали розбійники голосно регочучись, і в тій хвилі шарпнули Івана так, що він мов сніп злетів з козел. Буки рясно посипалися на його плечі.

— А то що б'єте? — крикнув Іван.

— А ти думав, що жартуємо? — реготалися драби й молотили ще дужче.

— Ах ви, драбські душі — крикнув Іван, зірвався з землі і вхопив свій батіг тоншим кінцем у руку! Замахнув довезним пужалном так, що аж засвистало в повітрі. Вигинчастий, ременем оплетений прут гадюкою оперезав голову ватажка, котрий від тої несподіванки відразу впав на землю, мов косою підкошений. Другий замах повалив на землю другого драба, третій обезвічив третього, переломавши йому кості в обох руках. Заким розбійники поміркувалися, що Іван на правду борониться, вже п'ять з-поміж них було каліками. А Іван гаратав далі, кожному даючи лиш по разу, але так, що мав того досить на весь вік. Увільнив князя, поголомшив тих, що держали коней, а ті, що били льокаїв, не чекаючи почесної, і самі пустилися навіткача. Тоді Іван спокійнісінько приніс із поблизького потока

путню¹ води, віділляв князя і дав йому напитися, протверезив також льокаїв і з ними разом всадив князя до карети, а нарешті ту саму самарянську прислугу зробив також ватажкові опришків і його кумпанам, що мов пороскидані снопи лежали насеред гостинця. Голова в ватажка напухла як баняк, а поперек лиця мав він синій басамак, мов ковбасу.

— А не казав я вам: дайте спокій? — добродушно мовив до нього Іван. Та ватажко ніяк іще не міг прийти до себе. Сидячи посеред гостинця, він у нетямі тільки рушав поблідлими устами, але не міг з них видобути ані слова.

— Бувайте здорові, людкове добрі! — сказав Іван, виліз на своє місце і взяв віжки до рук. Карета рушила з місця і швидко щезла розбійникам з очей. В найближчій місті князь мусів задержатися трохи довше і кілька днів пролежати в ліжку. Іван пильнував його як батька, не спав цілими ночами й доносив князеві всього, чого тільки той потребував, хоч князь забув навіть дати йому гроші на видатки. Нарешті по кількох днях князь прийшов цілком до себе і міг уже спокійно згадувати про страшну пригоду.

— Так це ти сам один побив їх? — питав він Івана.

— Ну, а з ким же я мав їх бити, — відповів Іван, — коли вас вони били?

— Але бійся бога, Іване, — скрикнув князь, — коли ти чув у собі таку силу, то чому ж ти не побив їх уперед, заким ще вони до мене причепилися?

— Якби мені ясний пан був казав — почав Іван з найглупішим на світі видом.

---

¹ Путня — відро.

— Мій боже, який же ти дурень, Іване! —
скрикнув князь.

— Знаю це, ясний пане! — відповів Іван з
радісним лицем. — І власне для того я не ру-
шався з місця.

Князь тільки уста отворив.

XII

Аж ось приїхали до міста, де проживала князева сім'я — жінка й дочка. Мабуть не дуже сердешно віталися князь із княгинею, гроші, що привіз князь із рідного краю, зовсім нерозмірні були до того, чого ожидала княгиня і чого потребували обі дами. Іван відразу почув, що в гарненькій віллі, в котрій жила князівська сім'я й прислуга, стоїть якийсь прикрий дух, якесь повітря душне та сперте, мов перед бурею. З розговорів, які день-у-день велися між прислугою, він довідався, що обі пані в часі неприсутности князя наробили багато довгів, контрі разом з тими, що залягали ще перед відїздом князя до краю, доросли до дуже поважної суми.

— Ну, та й допекли вже нам ті вірителі¹ — говорили слуги. — Уже не раз княгиня казала аж викидати їх за двері, не пускати в браму. Та як ти його не пустиш? У нас у краю зараз би пізнати: прийде єврей, пейсатий, довгополий, ну то чоловік зараз бачить, що його треба за карк та за двері. А тут дідько їх пізнає, хто єврей, а хто не єврей. Прийде пан у перстнях, при золотім ланцюгу, вбраний так, що думав би чоловік: князь якийсь! А тут за хвилю ясна пані дзвонить і каже того пана брати за плечі та й викидати!

---

¹ Віритель — кредитор.

З таких і подібних розмов Іван довідався, що княгиня з тяжкою бідою встигла зацятити вірителів, щоби ждали аж до приїзду князя, і, що, значить, тепер, іно не видно, вони спадуть сюди мов круки, а коли князівських грошей не стане, то треба надіятися великої біди.

Іван зразу сам собі не міг вияснити, чому всі ті розмови дотикали його так боляче, немов би то річ ішла про його власну родину. Що прив'язувало його до князя? Нічого ісінько. Не подобалася йому й княгиня таки від першого погляду. Була це висока, випростувана, горда пані, котра досі ані разу навіть не зволіла зирнути на нього і загалом з прислугою обходилася як з худобою або бездушними меблями. А княжна? Іван зразу якось не запримітив її. Була це невеличка, дрібненька осібка з круглою як яблочко головою, капиночку задертим носиком і чорними, цікавими оченятами безмірно рухлива і щебетлива, вічно занята собою, своєю туалетною, своїми канарками, своїми обожателями. Іван побачив її аж кілька день по своїм приїзді, коли прийшла оглядати четверню, що приїхала з краю.

— Ах, які ж вони гарні! Ах, які ж вони миленькі! — скрикувала вона, плещучи коней по хребтах та мордах своєю дрібною, майже дитячою рукою.

— Тепер я буду могли виїжджати на корсо, правда папчко?

— Ну, так, розуміється! — буркнув князь.

— Тільки ти мусиш купити мені кабріолетик гарнесенький - гарнесенький. Купиш, папчко?

— Ей ти щебетушко моя! — сумовито сказав князь, — чого би я для тебе не купив! Та тільки бачиш...

— Ё, що там бачити! Купиш, купиш, купиш!—приговорювала дівчина, скачучи довкола батька і гладячи його попід бороду.—Ах, як то буде чудесно!

А потім додала, приймаючи нараз поважний, а навіть трохи затурбований вид.

— А візник? Чи це той візник, котрого ти, папо, з краю привіз? — спитала показуючи на Івана, що стояв перед нею, держачи коні.

— Той самий, Ніночко.

— Який поганий!

— Поганий, дитино? Чому поганий?

— Правдивий медвідь. Куди я з ним покажуся?

— То можемо його відправити, — сказав князь.

— Відправ, папочко. Приймемо джокея такого, що й послужити потрафить.

І лестячися до батька, мов кіточка, вона пішла з ним у покої.

Іван почув правдиву ненависть до тої сорочки, що, здавалося, не мала ніякісінького розуміння о божім світі і о клопотах життя. То й справді, він почував якусь таємну радість, коли одного дня вірителі, довідавшись про приїзд князя і давши йому трохи віддихнути, цілою ватагою облягли князівську віллу і один за другим почали достукуватися до покоїв.

— Хотів я допомогти їм, — думав собі Іван. — Але коли це такі легкодухи, то нехай самі собі радять, як зуміють. Навіть пальцем за для них не рушу, он що!

І сів собі на лавці під стіною вілли, курячи люльку й не думаючи ні про що більше, як це звик чинити в неділю з полудня, коли ще служив у селі й коли для нього наставала хоч коротка хвиля відпочивку.

— Іване! — роздався нараз срібlistий го-
лосок з галереї тут же над його головою.

— Слухаю! — сказав Іван.

— Будь такий добрий, запряжи пару гнідих
до фаєтону!

Легкий шелест сукні свідчив, що власти-
телька того голосу сквапно віддалилася.

— Котра би то могла бути, стара чи мо-
лода? — думав Іван котрий не міг бачити її
лиця. — Чорт їх по голосі пізнає, коли обі пи-
щать як кітки. Але почекай лишень ти, ви-
вірко!

Воркотячи, він пішов до стайні, де коні були
вже вчищені, фаєтон приготований, упряж
блищала мов дзеркало. Заким Іван набли-
зився до дверей, уже фаєтон був запряжений.

В тій хвилі з вілли вибігла панна Ніна, рум'яна, свіжа, в моднім спаєровім строю.

— Там папа з тими своїми вірителями ма-
рудить, — щебетала вона на пів сама до себе,
на пів до Івана. — Що я маю слухати їх нуд-
ного балакання? Краще переїхатися до ліска.

І стала перед фаєтоном, дожидаючи, щоб
Іван допоміг їй всісти, але навіть не дивля-
чися на нього.

— Я з паннунцею не поїду, — сказав рішуче
Іван!

— Не поїдеш? А то чому?

— Бо я поганий, ведмідь, а паннунці треба
джокея.

— Що? що? що? — лепотіла панна Ніна, її
личко спалахнуло живим рум'янцем, не знати,
чи з гніву, чи може зі встиду.

— Нехай собі паннунця шукають джокея, а
я не поїду, — повторив Іван.

Панна Ніна ще хвилю вдивлювалася в нього
якимись не то зачадованими, не то безконечно

жалібними очима. Рум'янець звільна щез з її лиця, котре поблідло-поблідло, а на очах у неї закрутилися сльози.

— Грубіян! — шепнула й відвернулася, щоби йти назад до покоїв.

Івана не мов би хто кліщами стис за серце

— Ну, нехай паннунця сідають — сказав лагіднішим голосом. — Поїдемо вже, коли паннунця хочуть.

— Я не хочу! Не поїду! — відрізала Ніна і, не глянувши навіть на нього, пішла до покою.

— Ото я дурний як чобіт, — воркотів сам до себе Іван, сидючи знов з люлькою в зубах на лавочці (коні і фаєтон уже давно стояли на своїх місцях).

— Непотрібно я вирвався. Ще собі подумає, що й я хочу користати з їх загального клопоту, щоби їй збитки робити. Фе, Іване, це не гарно, дуже не гарно!

І думав-передумував, що йому далі робити? Чи допомогти князеві, чи покинути його? Та не видумавши нічого путнього, він махнув рукою і сказав сам до себе:

— Агій, та ще єврейська школа не валиться! Почекаємо, що далше буде.

XIII

Якось не якось зумів князь зацитькати своїх вірителів, хоч тих грошей, що він привіз із краю, не вистало навіть на те, щоби покрити й половину довгу. Але в гарненькій віллі настали тяжкі часи. Треба було окупно видавати на їду й на всякі найконечніші потреби, щобитільки про людське око держатися сьак-так з гонором. Потаємно продали пару коней і тяжку карету, в котрій князь приїхав із краю, але й цього надовго не вистало. Тільки феноме

нальна легкодушність князя і його дочки та, нікому недоступні, гордощі княгині могли ще сяк-так держати рівновагу в тім безвихіднім положенню. Іван довідався від льокаїв, що князь листом наказав своїому повномічникові в краю продати якнайшвидше головну часть дібр.

— Повномічник, — говорив далі льокай — як стій так погди¹ відписав нашому ясному панові, що з продажі дібр нічого тими часами не буде, раз, що нема купця, а подруге, що нема що продавати.

— Як то нема що продавати?

— А так, що вірителі влізли ясному панові на ґрунт, поінтабулювалися² і виправували собі таке, що весь дохід іде їм на сплату довгу і процентів. Якби був один віритель, або якби вони всі погодилися, то може би суд добра продав. Але вони чомусь не можуть погодитися, мабуть надіються з ясного князя ще щось більше видусити, і для того держать його немов того, що за одну ногу завішений. І для того повномічник написав, що не може ані дібр продати, а ні доходу з них посилати.

Іванові аж якось гаряче зробилося, коли стрібував перенестися в положення князя.

— І чим же це скінчиться? — запитав він.

— Дочку продадуть, — злорадно всміхаючися, шепнув йому до вуха льокай.

— Дочку? Панну Ніну? — остовпілий з дива скрикнув Іван.

— Авжеж не кого. Є тут один старий скупиндряга, головний віритель князя. Бароном титулується, але є собі простий лихвар, що ще з батька нашого князя начав соки тяг-

¹ Погди — зараз.

² Поклали заборону на продаж майна.

нути і на нім великого маєтку доробився. Та й маюча шельма. Не відступає нашого ясного пана ані на крок, а як ми ось тут замешкали, то він і собі ж. Ну, а при тій спосібності й інших паничків підскубує. Так ото той барон знає дуже докладно, як стоять діла нашого ясне - освіченого, та проте кредитує йому. Тепер ось знов якусь немаленьку суму позичив. Очевидно хоче так обпутати князя, щоб той нарешті мусів віддати йому доньку. Уже він давніше поривався її дістати, але тоді ще наші пани трохи ліпше стояли, то мало його вікном не викинули. Та він байдуже собі всміхнувся, перепросив князя і княгиню і далі своє ремесло провадив. Але тепер, знаю напевно, не піде вже так гладко. Тепер коли барон скаже: „Дайте за мене панну!“, то вони не посміють відмовити, ще й мусять чинитися, що раді такому щастю.

— Ну, а що ж панна? Невже вона так зараз і піде за барона?

— Та що панна? Адже ж бачиш, яка вона! Скаче, співає, танцює, грає, немов би ні о чім іншим на світі й не знала. Що ти з таким веретеном зробиш? Ну, певно, як їй скажуть іти за барона, то вона не тої заспіває. Але того смутку також на довго не стане. Барон багатий, дасть їй те, чого їй батько не може дати, а вона за строями, забавами й кавалерами швидко і про барона забуде. Не дурно то кажуть: жінка як верба, де її посади, там і прийметься.

Іванові аж мороз переходив по тілі при тих словах. Так ось яка доля чекає цю гарненьку, ні в чому не тямущу дитину! Він не сумнівався, що князь спосібний на те, щоб її продати. Бажав тільки побачити того крука, що так довго

чатував на свою здобичу. І не довго прийшлося йому ждати. Ще того самого дня барон прийшов зложити князеві візиту. Був то шпакуватий уже панисько, з випасеним животом, гладко виголеним лицем і вставлюваними зубами. Він мав звичай відкашлювати голосно і колисався на ногах, мов бричка на ресорах.

Великі, олив'яні очі гляділи якомсь тупо, без виразу, тільки на м'ясистих устах проблискував раз-у-раз якийсь неприємний, зрадливий усміх.

— Ну, цей певно чоловіка супокійно схрупає і вином зап'є! — подумав Іван, придивившись баронові. І гірко, жалісливо якомсь зробилося йому на душі.

— Іване! — роздався тут же над ним голос панни Ніни.

— Слухаю паннунці, — сказав обертаючись Іван, змішаний чогось, немов би хто зловив його на яким злім учинку.

— Гніваєшся ще на мене?

— Що це паннунця мовлять? — скрикнув Іван, ще дужче змішавшись — хіба ж я колинебудь.?

— Значить, поїдеш зо мною?

— З охотою. В тій хвилі все буде готове.

Іван кинувся до стайні.

— Я зараз вийду вбрана, — крикнула на здогін йому панна Ніна.

За малу хвилину вже Іван з кіньми і з фаетоном чекав перед ганком. Незабаром вийшла й панночка.

— Прийшов той обридливий барон, — щебетала вона вже прямо до Івана, поки цей допомагав їй сісти до фаєтону.

— А, правда, ти його не знаєш! Щасливий ти! А я не хочу й через п'ять хвилин бути з

ним під одним дахом. Нехай там з татком перекидується пустими компліментами.

Проїхавши може з півгодини, прибули до ліска. Спацери¹ в тінистих алеях були майже пусті. Повітря було чудове, повне запаху і свіжости, ціле звеніло співом пташенят. Іван почав помаліше їхати. Йому конче хотілося поговорити з панночкою, а якимось прочуттям він зміркував, що їй вона неспокійна сидить у фаєтоні.

— Прошу паннунці, — сказав Іван, обертаючися трохи до неї, — чи то правда, що паннунця виходять заміж за барона?

Панна Ніна стрепенулася в повозі, мов опечена.

— Хто тобі це сказав?

— Та я чув, слуги говорили.

— А якби так було, то що?

— Жаль мені паннунці, дуже жаль, — сказав простодушно Іван. — Тим більше — додав по хвилі, — що як бачу, паннунця не дуже його люблять.

— Ох, ненавиджу його! — скрикнула панна Ніна.

— А чи то правда, — говорив далі Іван — нехай паннунця дарують мою цікавість, але я з доброго серця питаю, чи то правда, що родичі хочуть паннунцю продати баронові?

— Що ти мовиш? — скрикнула панна Ніна, побліднівши мов труп.

— Я, дурний Іван, повторяю як дитина те, що другі говорять.

— Так ось вони що про мене говорять! — прошептала панночка, чуючи, що їй у грудях починає дух захапувати.

¹ Спацери — стежки для гуляння.

— І чи правда, що татко паннунцін винен баронові багато грошей і за те паннунця...

— Мовчи! Не дорізуй мене! — скрикнула панна Ніна, котрій аж тепер, за брутальними, хоч і ширими, Івановими словами, почало нараз світати в голові.

Коні рушили швидше. До кінця проїздки між Іваном а Ніною не було більше сказано ані одного слова.

XIV

На другий день знов Ніна казала Іванові прилагодити коні й повіз, хоч барона сьогодні в них не було.

— Розповідж мені дещо про наш край, — сказала панна, коли вони в'їхали в алею.

— А що ж я паннунці розповім? — сказав Іван. — Знаю тільки село й хлопське життя.

— Розповідж мені про село і про хлопське життя! Десять літ живу за границею. Тужу часом за селом. Боже! Там ще я була щаслива.

А тут...

Сльози перервали її мову.

— Най паннунця не плачуть! — мовив Іван. -- Село не втече. Ще паннунця можуть вернути до нього і бути щасливою.

— Пропало, Іване, пропало! — хлипала панна Ніна, закриваючи лице руками. Учора таточко продав мене баронові. Навіть контракт уже підписали. В м'ясниці наше весілля.

На цю відомість Іван не найшов слів потіхи. А панна Ніна нараз обтерла сльози й випрямилася.

— Ні, нічого з того не буде! — скрикнула рішуче.

Іван видивився на її зарум'янене личко, її мокрі, ще роз'іскрені очі.

— Не діждуть вони, щоб я піддалася їх спекуляціям!

— А що ж паннунця зроблять?

— Утоплюся!

— Боже! Що це паннунця виговорюють— скрикнув Іван.

— Утоплюся, заріжуся, повішуся, або втечу, наймуся на службу, але за барона не піду. Ох, як їх ненавиджу! І його, і всіх тих, що кажуть мені називатися батьком і матір'ю, а вміють тільки розбуджувати мою пиху і шахрувати моєю душею! Усіх ненавиджу, всіх!

— І мене?—спитав Іван.

— І тебе також, також! За те, що так як лис силуєшся закрастися до моєї душі, із льокайської цікавості розглянути, що в ній діється, щоби потім мати про що говорити з другими льокаями, судити мене, осміювати поза очі!

— Паннунцю!—сказав поважно Іван.—Прошу паннунці так не говорити. Ніколи нікого не суджу й не обмовляю ані в очі, ані поза очі. А коли я де про що паннунці питався, то тільки для того, що бажав би я паннунці допомогти.

— Мені? Ти, Іване?

— А чому ж би ні? Коли тільки паннунця хочуть.

— А що ж ти можеш для мене зробити, Іване?

— Усе, що паннунця схочуть.

— Все! Ну, то досить багато. А коли я хочу, щоби, наприклад, оцей стовп з ліхтарнею прийшов сюди і поклонився мені?

Ледве панна Ніна висказала ті слова, коли в тім грубий дубовий стовп, на котрім була ліхтарня, важно стогнучи та сопучи викоріцмався з землі, наблизився до фаєтона, кумед-

но перехиливаючися то в цей, то в той бік, і сильно хруснувши в половині, поклонився їй, а потім вернувся назад, на своє місце.

— Ха-ха-ха ха!—не могла здержатися панна Ніна, щоби помимо всього свого смутку не вибухнути голосним сміхом на той вид. Але зараз споважніла.

— Що це за чудеса такі, Іване?

— Адже ж я паннунці мовив, що можу все зробити, що тільки захочу,—відповів спокійно Іван.

— Що ж то, ти чарівник якийсь?

— Чарівник не чарівник, але маю таку силу.

— Значить, можеш і таке зробити, щоб барон зламав собі шию, як тільки до нас прийде?

— Можу,—сказав Іван.—Але на що це паннунці придасться?

— Маєш рацію,—сумно сказала панна Ніна.—Злюка з мене, чую це. А його нещастя нінащо б мені не придалося. Не він, то котрий-небудь другий його кумпан купив би мене, все одно, чи я мала би довги, чи власні гроші. Так знаєш що, Іване,—сказала надумавшись хвилину.—Коли хочеш щось для мене зробити, то зроби так, щоб я була щаслива.

— Цього одного, прошу паннунці, не можу зробити,—сумно сказав Іван.

— Як то не можеш? Чому?

— Бо якби я міг, то зробив би це на самий перед собі самому.

— Значить, і ти також нещасний?—зі щирим співчуттям запитала панна Ніна.

— О, і дуже!—сказав Іван.

— Правда, ти слуга!

— Е, що там слуга,—відмовив Іван.—Коли я служу, то з власної волі. Адже ж бачать паннунця, що коли я можу таке зробити, щоби

стовп паннунці поклонився, то не велика би мені річ була в одній хвилі зробити себе зі слуги паном. Але що мені з того?

— Ну, так чого ж тобі не стає?

— Ет, що там про те балакати!—сказав Іван, махнувши рукою.

Минуло кілька день. Ніна, бачилось, сторонила від Івана, котрий також задуманий і сумний сидів переважно в стайні або під стайнею. Тужно йому було за селом, обридло йому місто і тота ненастанна сутолока чужих людей, і тота безліч терпіння та дотисків, котрі кожний з тих людей звичайно носить з собою і старанно ховає перед оком сусіда, мов не знати який дорогий скарб. Порожнеча і безцільність буття, котрі вже перед тим нераз давалися йому чути, тепер стали перед ним у цілій своїй безнадійній наготі, окружили його мов гладкі стіни, високі-високі аж до неба, мов страшенна тюрма, котру він мусів носити з собою аж до смерти. Воля його, не находячи собі ніде стриму, ані перешкод, ані границь—ослабла. Впрочім, що йому по ній, коли єдина перепона здвиглася їй власне там, де було ядро всього. Усе давав йому чудовий перстїнь, крім щастя і внутрішнього вдоволення. Кілька разів уже Іванові приходила думка до голови, що ліпше б йому було обходитися без того чудового дару. Але все ще якась надія блискотїла перед ним, а надія та тепер мала подобу, і лице і голос — панни Ніни. Допомогти їй, стати їй у пригоді, видерти її з руки негідних лихварів і не менше негідних родителів, а через те і після того позискати її любов—ось про що думав Іван, сидячи одиноко на своїй лавочці та пихкаючи люльку на короткім цибусі.

Правда, не відразу дійшов Іван до такої скромности. З початку поміркувавши, що Ніна йому почала подобатися, він забажав, щоб вона полюбила його. Та на диво перстінь і тут показався безсильний. Коли Іван бажав, щоб вона в тій хвилі прийшла до кухні або на подвір'я, щоби поклепала коня по шиї або вдарила його по плечі, щоби засміялася або розгнівалася—все те сповнювалось йому зараз. Але найгарячіші його бажання, щоб вона полюбила його, оставалися несповнені. В її присутності він чув себе несмілим і несвобідним, чув, що від неї віє якимось холодом, якимось духом чужим і незрозумілим для нього, що ставав непрохідною стіною між ними навіть тоді, коли вона сміялася, жартувала з ним і клепала його по плечі.

— Дарма—подумав вкінці Іван.—Видно, її натура сильніша, ніж натура того стовпа, і мій перстінь не може її змінити. Ну, таке діло не горить. Може то час потрохи змінить. Може, як побачить мою поміч, пізнає мене ближче, то й...

І він покинув робити досліди з перстеном, сидів, дивився безучасно, слухав, що розповідали слуги, і мовчав.

А в віллі тимчасом порозташльовувалися шевкинї, кравчинї, модистки, працюючи над шлюбною виправою для панночки. Князь і княгиня, одержавши від майбутнього зятя значний завдаток на дочку, цілими днями бавилися поза домом, розуміється, кожне осібно в своїм кружку.

Панна Ніна також рідко коли припинювалася дома, з котрого гнав її геть вид передшлюбних приготовань. У кружку веселих, щебетливих товаришок вона зараз забувала

про свою гризоту, сміялася, скакала і жартувала, немов ніякого барона і ніякого контракту на її душу і ніякого завдатку на її тіло їй не було на світі.

XV

Одного дня панна Ніна знов веліла Іванові запрягати. Коли виїхали, казала йому справити фаєтон у другий бік від того, в який звичайно їздили. Швидко виїхали за місто і доїхали до моста. Велика, бистра і глибока ріка з глухим шумом котила попід ним свої хвилі. Панна Ніна затремтіла, почувши той шум і туркіт коліс по мості, але зараз же почала досить голосно мугикати собі якусь веселу пісеньку. Коли були на середині моста, кликнула зовсім свобідно:

— А стань но, Іване!

Іван зупинив коні. В тій хвилі панна Ніна відчинила дверці фаєтона, вискочила з нього і проворно, мов білиця, поскочила до мостового поруччя, перескочила через нього і кинулася в темнуваті, запінені хвилі ріки. Але в хвилині, коли вже долітала до води, почула, як якась невидима а могутча рука вхопила її, підняла вгору і знов посадила в фаєтон.

— Пощо то робити комедію! — огризливо буркнув Іван, котрий преспокійно сидів на кізлах.

— Комедію! — скрикнула панна Ніна, обливаючися слізьми. — Але ж власне я хотіла зробити кінець тій негідній комедії, котру зо мною виробляють. Іване, Івасику, прошу тебе, — обернулася нараз до нього, — дай мені вмерти! Дай мені ще раз повторити те, в чім ти мені перепинив!

— Най паннунця навіть не думає про це! — відповів Іван.

— Але ж бійся бога! Я не можу вертати додому! Адже ж нині мають відбутися мої формальні заручини з бароном. Я не можу довше витримати.

— То хто ж паннунцю силує вертати додому?—відповів з незрушеним супокоем Іван.— Я думаю, що можна не вертати і жити.

— Не вертати і жити? Але куди ж я дінуся, що робитиму?

— Мій боже, світ такий широкий! Адже ж паннунця мовила, що воліла би на службу нанятися...

— Так ти радив би мені це зробити?

— Що ж, коли йнакше не можна, то все ліпше на службу нанятися, ніж раків і коропів під мостом годувати. Але мені здається, що паннунця, богу дякувати, не потребує ще аж на таке сходити. Чому ж би паннунця не мала... наприклад...

— Що таке? Скажи!

— Ну, наприклад... прийняти мене у свою службу?

— Тебе? У свою службу?—скрикнула панна Ніна.—Ха-ха-ха! Тебе, котрий у кожній хвилі можеш статися своїм власним паном, багатшим і більше могучим від усіх панів світа, і я бідна, одинока, позбавлена всього на світі мала би приймати тебе у свою службу?

— А якби я паннунцю про це просив?—сказав Іван.—Нехай паннунця вірить мені, що тільки тоді чоловік зуміє найліпше услужити другому, коли його до цього спонукає не потреба, але тільки власна воля і власне...

— Що власне?

— Ну, менша з тим!—урвав Іван.—Так як же? Прийме мене паннунця у свою службу? Я буду слугою покладливим. Платні ніякої не

жадаю, коли мене паннунця відправить, то піду геть, а чого паннунця тільки забажає або запотребує, то прошу мені сказати. Все заразінько буде зроблено.

Панна Ніна всміхаючися крізь сльози простягла руку і подала її Іванові.

— Добре—сказала.—Приймаю твою услугу, але з тою умовою, що не буду тобі нічого приказувати. Покидаючи те життя, котре ненавиджу, хочу zarazом покинути його звичаї. Не хочу, щоби ти був моїм слугою. Будь моїм товаришем, братом, добре?

Іван стиснув подану йому руку панночки.

— Проти цього нічого не маю,—сказав радісно.

— Ну, а що ж тепер будемо робити?

— Я думаю,—сказав Іван,—що найліпше буде на хвилинку повернути додому.

— А це пощо?

— Ну, прошу паннунці, треба коні відставити на місце.

— Ба.. а якже ми рушимося?

— Нехай паннунця не турбується, це вже моя річ.

— Слухай, Іване,—сказала паленіючи панна Ніна,—не говори до мене: паннунця! Говори мені „ти“, „Ніно“, так як бись говорив до своєї сестри.

— Перепрошаю паннунцю,—відповів Іван.— Я ніколи не мав сестри, то й не знаю, як треба до неї говорити. А поки сиджу на кізлах, те буду говорити, так як досі говорив. Потім може й інакше навчуся.

XVI

Від того часу видали люди в різних столицях Європи, в модних купілях, на блискучих балях, перегонах і інших місцях велико-пан-

ських розривок молоду пару, що видавала себе братом і сестрою. Мужчина, вбраний добірно, але попросту, був звичайно мовчазливий, держався здалека від людей, не танцював, в конверзацію¹ не мішався і загалом якось немов гас і щезав при боці своєї гарної сестрички. Вона натомість була предметом загального подиву й обожання — не знати, чи задля своєї краси, чи задля свого дотепу, чи задля безмірного — як здавалося — багатства, котре видно було і в її коштовних строях, бриліантах та інших дорогих клейнодах, у блискучих екіпажах та в величезних видатках, які вони робили всюди, де тільки на який час зупинялися.

Ті двоє були Іван і Ніна. Покинувши батьківський дім, Ніна, щоправда, заявила Іванові, що хоче вернути до рідного краю. Але Іван, знаючи досить добре її вдачу, доміркувався, що це обридження до великопанського життя викликане було в неї тільки хвилево тим тяжким моральним ударом, котрого власне дізнала. Хвиля мине, рани заживуть, і вона певно затужить за тим життям. От тим то він предложив їй, щоби перед поворотом додому обоє відбули кількामісячну проїздку по Європі, котру він і сам рад би був оглянути. Ніна якось ніби неохотно прийняла це предложення, але по кількох днях цілковито забула про те, що колись так хотіла вертати додому.

Сила Іванового чудодійного персня проявилася тепер у повнім блеску. Перстінь той переносив їх обоє з міста до міста в одній хвилі, без труду і клопотів, давав їм в руки невичерпані засоби, позволяв видавати нечувані суми,

¹ Конверзація — розмова.

ясніти безмірним багатством, котре нічого не коштувало і котре мало тільки тому недогоду, що в якийнебудь спосіб діставшия в треті руки, шезало як сніг на сонці. Значить, було воно приви́дом, як про те Іван достотне переконався, але приви́дом зовсім достаточним на те, щоби запевнити їм славу людей безмірно багатих.

Ніна зразу онималася¹ якось черпати з того чародійного джерела.

— Яке я маю право на це?—говорила.

Але Іван успокоював її.

— Коли ти раз узяла мене собі на службу, то позволь мені заспокоювати всі твої потреби.

— Але мої потреби можуть статися капризами.

— І капризи твої будуть заспокоєні,—сказав Іван. І справді, швидко панна Ніна почала робити якнайобширніший ужиток із даного їй права. Блискучий, шумний, оглушаючий вир великосвітського життя був властивим її елементом. От і кинулася вона в той вир з запалом, властивим її гарячій вдачі, швидко забула про все інше. Іван, для котрого вона зразу почувала вдячність і якусь крихітку справдішньої прихильності, незабаром упав в її очах до ряду тих підрядних істот, зроджених на те тільки, щоби заспокоювати потреби і капризи істот вищого розряду. В прирівнянню до блискучих денді, котрі роями вилися довкола Ніни, Іван справді являвся дуже непоказним. Він не вмів говорити ніякою мовою, крім своєї рідної, котрої на щастя блискучі паничі ані в зуб не розуміли, був маломовний,

¹ Ониматися—вагатися.

отяжілий і сумовитий. Бували хвилі, коли видавався їй по просту ідіотом.

Вони проживали, звичайно, в гарних віллах або в перворядних готелях, занімали по кілька покоїв, при чім Іван, звичайно, як упертий русин, завсігди поміщувався в однім затиьнім покоїку, обставленім скромними меблями, а решту лишав для Ніни і для її гостей. Коли по якімось часі побачив, що його мовчазлива присутність і незграбні рухи не всмак Ніниним гостям, перестав показуватися в сальоні, цілими днями сидів у своїй кімнатці й нудився смертельно. Тисячу разів трібував зайнятися чим-небудь, от хоч би струганням дерева або шиттям чобіт, котрого колись підовчився був від сільського шевця, але завсігди якась невидома рука витручувала йому з рук роботу, що він сам хотів зробити,—все те в одній хвилині вже лежало перед ним, зроблене без нього.

І от виходив Іван у місто і волочився вулицями, звичайно одягнений як простий робітник, щоби ніхто не пізнав і не займав. Мовчки придивлявся він до життя людей у тих величезних муравлиських, що звуться столицями світа. Багато дечого він там не розумів, та все таки образ нужди, в якій жила робуча, фабрична і зарібницька людність, був йому аж надто добре зрозумілий і кліщами тис його серце.

Минуло таким способом кілька місяців. Іван за той час висох як скіпа і зовсім стратив охоту до життя. Натомість Ніна розцвіла, як рожа, дозріла зовсім і чула себе безмірно щасливою.

— Слухай, Ніно,—сказав одного разу до неї Іван, коли, кілька день не бачившись, найшлися якось самі обоє в покою.—Чи не час би нам уже вертати додому?

— Додому? — зачудовано спитала Ніна.—
До якого дому?

— Ну, до нашого рідного краю, до себе.

— Ей, Іване! Що це ти говориш! Увесь світ є нашим краєм. А в тім краю, де ми колись уродилися, ніхто за нами не тужить, ніхто про нас не згадає, і ми там нічого не полишили, так чого ж нам туди вертати? Хіба нам тут не добре?

— Мені, Ніночко, не добре,—сказав Іван.

— А чого ж тобі хибує?—скликнула дівчина, навіть не глянувши на нього.—Адже ж ти маєш у своїх руках усі способи. Зроби так, щоби тобі добре було!

— Добре може мені бути тільки в своїм краю, чую це,—мовив Іван.

— Так ти хотів би мене покинути?—вирвалося з уст Ніни.

Іван зиркнув на неї довгим, сумовитим поглядом і не сказав нічого. Тепер знав він добре, що всі його мрії про те, щоби здобути собі прихильність тої дівчини, були пусті і безплідні. Невидима стіна, що стояла між ними, не піддавалася силі його перстенья і не хотіла уступитися. Та про те Іван не переставав іще надіятися, хоч сам не знав, чого і на що. Аж тепер, при тім одним слові Ніни, з котрого він відразу зміркував, що її з ним нічогісінько не в'яже, Іван почув, що його надія пропадає і розвівається димом. Його заболіло щось дуже коло серця, він поблід і зціпив зуби, щоби не зойкнути з болю.

Ніна не дивилася на нього, занята перед дзеркалом своєю пишною фризурою. Тільки по Івановій мовчанці вона похопилася, що останнє слово нерозважно вирвалося з її уст. І ось скінчивши поправляти свою фризурю, вона на-

раз обернулася, підбігла до Івана і, перескакуючи з одної крайности в другу, обхопила долоньями його голову і, пестячи його та цілуєчи в чоло (в уста вона ніколи досі не зважилась поцілуватися), проговорила ніжним голоском:

Ні, Івасю, ні, братчику мій! Я знаю, що ти мене не покинеш. Ані я тебе не покину, вір мені! Полетімо разом обое до нашої любої вітчини швидко вже, за кілька неділь. Нехай тільки м'ясниці скінчаться. Ах, я так іще хочу погуляти, потанцювати, повеселитися! Бо ж прецінь там, дома, як ти кажеш, засядемо як крілики в норі. Там не буде вже того, що тут, правда? Я навіть сама того не хочу. Але тепер іще тих кілька неділь нехай будуть мої! Добре, Івасику?

Іван був дуже сумний. Від якогось часу примітив він одного панича, що раз-у-раз крутився коло Ніни й очевидно позискав собі її прихильність. Заздрість спонукала Івана прослідити потайно життя і відносини того панича. Він переконався, що молодий граф Едвін—чоловік дуже низької проби, картяр і розпусник. Протративши за-молоду більшу часть батьківського добра, він тепер дотрачував решту. В товариствах чемний і укладний, грав ролю великого пана і дуже гонорового чоловіка, але потаємно зотягав довги в кого міг, не платив кравцям і іншим ремесникам, жив на довг у готелі, а навіть у свого старого візника не встидався випозичити значну суму грошей, котру той за ліпших часів ошадив собі був на старі літа. Від того візника, з котрим Іван заприязнився, він довідався про Едвіна досить такого, що міг виробити собі про нього докладний погляд.

Едвінові грозила руїна і він очевидно закинув гачок на Ніну, котру вважав великою багачкою. Іванові аж страшно робилося, коли подумав собі, що очідає цю нетямущу дівчину в руках цього чоловіка, і він постановив собі остерегти її перед ним.

— Слухай, Ніночко,—сказав він, увільняючися лагідно від її пестошів, котрі замість вдоволення і розкоші робили йому глибокий біль.—Я хотів би тебе про одну річ запитати, але дай мені слово, що не прогніваєшся на мене.

— Ну, питай, питай, ти ведмедю! — сміялася Ніна, опираючись з комічною повагою ліктем на його плече.

— І скажеш мені правду?

— Це вже як мені сподобається.

— Чи то правда, чи тільки мені так здається, що тобі сподобався граф Едвін?

— Що?—скрикнула Ніна і вся спалахнула рум'янцем, мов переступник¹, зловлений на гарячій учинку.

— Не хочу тобі з цього робити ніякої догани,—спокійно мовив Іван,—а тільки остерегаю тебе, що граф, чоловік негідний твого чуття.

— Чому?

— Не жадай від мене подробиць, але прийми цю осторогу як від брата.

— А коли це тільки низьке чорнення?—вибухла Ніна.

— Я маю деякі докази.

— Сховай собі свої докази,—сказала ображена Ніна.—Впрочім запевняю тебе, що граф мене нічогосінько не обходить.

І відвернулася, щоби відійти.

¹ Переступник — злочинець.

— Слухай, Ніно, — сказав Іван, не рушаючися з місця. Ти прецінь не говорила йому нічого про джерело нашого багатства?

— Про яке джерело? — стиха запитала Ніна і нагло зблідла.

— Адже ж знаєш, що в мене на думці. Про мій перстень.

— Нічого. Ну, або що?

— Прошу тебе, не говори йому нічого й на будуще.

— Що знов за упімнення?! — чому якраз з оглядом на нього?

— Ну, так, случайно прийшло мені на думку. Міг би чоловік зовсім непотрібно бути введений в покусу.

— Ти, дурень, Іване! — скрикнула Ніна.

— Зовсім непотрібно, Ніночко! Завдай собі труда зрозуміти мене! Зовсім непотрібно!

Та Ніна вже не чула тих слів, але тирликаючи якусь французьку пісеньку, крутилася по сусіднім покою.

А коли вночі Іван, утомлений цілоденною гризотою, спав твердо в своїм покою, ввійшов до нього граф Едвін, ступаючи тихесенько на пальцях, зняв йому з пальця чудовий перстень і, виходячи, замкнув за собою двері на ключ. Внизу в сінях готелю ждала вже на нього Ніна, одягнена по подорожньому, а слуги власне виносили величезний тяжкий подорожній куфер.

— Ну, що? — шептом запитала Ніна.

— All right — шепнув Едвін. — Спить, як забитий. Заким обудиться, будемо вже далеко. Ось перстень.

І Едвін вложив його собі на палець.

— Дорогий мій! Дякую тобі! — шепнула Ніна, стискаючи його руку. — Ти дарував мені нове

життя, увільнивши мене від того ведмедя з льокайською душею.

В кілька хвилин пізніше повіз, запряжений препошиною четвернею, дочваль гнав вулицями міста, везучи щасливу пару втікачів.

XVII

Перше почуття, якого дізнав Іван, прокинувшись досить пізно на другий день, то було почуття якоїсь дивної полегші. Здавалося йому, що якісь тяжкі кайдани спали з нього, що світ нараз йому прояснився. Не знав зразу, що це значить, але швидко доторкнувшись якось мимовільно правою рукою до лівої, почув, що нема персня на пальці. Зачудувався безмірно, почав пригадувати, де міг його згубити, але нічого не міг вигадати. Пустився йти до дверей, щоби завідомити Ніну про цю пригоду, але двері були замкнені з-надвору. Нараз роз'яснилося йому в голові.

— А! Так ось воно що!—скрикнув він.—Справді, не ошукало мене моє почуття! Моя Ніночка справді вмовилася з тим вітрогоном! Забрали мені перстінь думаючи, що бог зна який скарб здобули! Ха-ха-ха-ха! Щастя вам боже! А ми тимчасом стрібуємо, як смакує праця.

І взяв щітку, щоби вичистити своє убрання, але в тій хвилі почув, що чародійський вузлик знов зав'язується перед ним, що щось вихапує йому з руки щітку, обезсилює його мускули—перстінь був знов у нього на пальці.

— Ну, не хотів би я в тій хвилі бачити лиць їх обоїх,—промовив Іван сам до себе.

Сила персня зараз відчинила замкнені двері. Іван увійшов до покоїв Ніни. Покої були пустісінькі, всі коштовні оздоби були позабиграні,

— Ха-ха-ха!—з болем усміхнувся Іван.— Злакомилися на блискучки і втекли! Ну, певно швидко вернуть. Піду їм назустріч.

Убравшись гарненько і поснідавши, Іван помаленьку вийшов, сів на фіякра і поїхав у той бік, куди перед кільканадцятьма годинами поторохтіли були Ніна і Едвін. Не проїхав Іван і півгодини часу, на гостинці показався хлопський драбинний віз, а на нім на околоті соломи сиділи Едвін і Ніна. Коли обі колісниці порівнялися одна з одною, Іван зупинив їх і промовив до Ніни, спокійно, як коли би нічого сінько не сталось.

— А не казав я тобі, Ніночко, що це буде зовсім непотрібний захід? Адже ж коли ти хотіла зробити собі прогульку, то можна було сказати про це словечко.

— Мовчи, хаме! — в нетямі крикнула до нього Ніна. — Як ти смієш так за панібрата говорити зо мною. Я княгиня, а ти простий мужик.

— Але ж, Ніночко,—з непорушеним супокоем відказав Іван,—сама ти казала мені так до тебе промовляти. А тепер прошу тебе, сідай ось тут коло мене. Прецінь же не ялося¹, щоб ти на таким хлопським возі вїжджала до міста, виїхавши з нього четвернею.

— Не потрібую твого фіякра! Поїду так, як мені схочеться, поруч з тим, котрому належить моє серце, котрому я віддала все... все, навіть...

— І котрий з того всього має зломаний феник²!—з насміхом докінчив Едвін.—Ні, пані, я думаю, що ви справді ліпше зробите,

¹ Не ялося—не годиться,

² Феник—півкопійки,

коли повернете в обійми цього чесного і благородного братчика.

— Едю!—з виразом тяжкого докору скрикнула Ніна.

— Е, що там бавитись чутливими витребеньками, — грубо відказав Едвін. — Адже ж ви пані, знаєте, що я голий, зруйнований. А той проклятий перстень, котрий ви казали мені зняти з пальця свого братчика, оце, як бачу, знов прикрашує той самий палець. А в тій самій хвилині, коли щез перстень, щезли також, як ви, пані, знаєте, всі ваші скарби і клейноди, навіть повіз і коні. Осталось нам тільки те, що я вчора не програв у карти, а цього було дуже небагато, ледве вистарчило на те, щоби заплатити за вечерю і нічліг, та винаняти ось ту прецишну лядару, на котрій я вже розтряс собі всі кості. І як же ви, пані, виображуєте собі нашу дальшу подорож, нашу будущину? Мої дохідні джерела зовсім вичерпані, ви, пані, маєте тільки скарбів, що турецький святий; заробити собі також не потрафите...

— Буду заробляти, Едю! Переможу сама себе! Буду робити все, щоби тільки не бути для тебе тягарем, лиш не відтручуй мене! Я тебе люблю, Едю, а до нього не хочу вертати.

— Ніно! — скрикнув Іван, до глибини душі зворушений цією сценою. — Рвешся від мене, як від свого найтяжчого ворога! А прецінь же досить було одного твого слова, щоби я вступився тобі з-перед очей. Ти полюбила цього пана, я не хочу стояти тобі на заваді. Будьте щасливі! Радо я допоміг би вам, коли б це було в моїй силі, але тепер бачиш і сама, що все, що дає мій перстень, дає тільки для

мене; в руках інших людей все те щезає. Так бувайте ж здорові обоє! Сідайте на мого фіякра, він заплачений і не щезне під вами так як четверня. А я собі піду.

— А куди ж ти підеш? — запитала Ніна, трохи привстиджена і зворушена його мовою, бачачи, що він зліз з фіякра.

— Піду додому, — сказав Іван. — Будьте здорові!

І заким Едвін і Ніна встигли ще сісти на фіякра, Іван щез їм з-перед очей.

XVIII

Яким способом це сталося, цього Іван не тямив. Мабуть якесь таємне, йому самому невідоме, бажання кермувало в тій хвилі чудодійною силою його персня. Досить, що в найближчій хвилі по розстанню з Ніною він найшовся в тім місті, з котрого колись вирушив у світ, повний рожевих надій і могучих бажань, найшовся перед пишним палацом князя Довгорукого. Не дуже то пишній вид являв тепер той палац. Пусто довкола, ані душі живої. На брамі, на дверях, навіть декуди на вікнах поперек хрусталивих шиб понаклеювані були величезні, друковані, червоні, сині та жовті папери.

— Що це таке? Чума тут вибухла? Чи, може, яка нечиста сила заклала цю халабуду? — думав Іван, проходжуючися доріжками довкола будинків.

— А гей, хло! — крикнув на нього з боку якийсь грубий голос. — А ти що за один? Що тут робиш?

Іван озирнувся — і перехристився. Ну, богу дякувати, що хоч одна жива душа вириска-

лася! Він пізнав старого вусатого вартівника, що стеріг князівського парку.

— Здорові були, Бантромію! — скрикнув радісно, підходячи до старого. — Що ж то, не пізнаєте мене? Я Іван, князівський візник, той, що його недавно прийняли.

— Той, що з князем за границю поїхав? — спитав, чудуючися Бантромій.

— Той самий.

— А який же дідько приніс тебе сюди? Чи може й князь приїхав?

— Ні, Бантромію, я сам приїхав, верхом на палиці.

— Ну, а князь? Де він? Що з ним?

— Не знаю.

— Не знаєш? Адже ж він не нині-завтра має тут бути.

— Так? А то чого?

— Як то чого? Хіба ж ти нічого не бачиш? І він виняв з кишені такий самий папір, як ті, що були поналіплювані скрізь на палацу.

— Бачити я бачу, ще, богу дякувати, не заступило мені очей. Але що значать ці цидули, бігме не знаю.

— Це, небоже, квитки, і значать вони, що нашому князеві з його князівства осталося якраз тільки, як цей папір варт.

— А багато ж він варт?

Бантромій тільки посвистав, зім'яв папір у жмені і зробив ним такий рух, що Іван, хоч і який неписьменний, відразу зрозумів його значіння.

— Он воно як! Ну, але що ж це за папір і що на нім написано?

— Написано на нім, небоже Іване, що віднині за тиждень має відбутися ліцитація¹ і

¹ Ліцитація—продаж з торгів.

продаж оцього палацу і парку і всіх князівських добрів тому, „хто да венци“¹.

— О-о-о! — дивувався Іван. — Так як найпростішого хлопа.

— А що ж, небоже, право для всіх одне, і довг для всіх довгий, а віддай короткий.

— Ну, а є вже купці на ті маєтності?

— Го-го, чому ж би не було! Але кажуть, що ніхто нічого не дістане, бо барон, там якась проста п'явка людська за барона обібралася, так той барон, кажуть, все вже в кишені має. Навіть до ліцитації ніхто супроти нього не виступить. Цілий тиждень уже тут крутиться, запопадає в суді — ади, це він наш палац так казав обмаїти. Порядкує вже тут, як у своїм власнім. Усю двірню понаганяв, щоби не годувати дармоїдів, тільки мене одного лишив як на пам'ятку, та й то мабуть швидко прийдеться й мені на старі літа плентатися в світ поза очі. Швидко тут, небоже, не чути буде людського слова.

— Так барон тут є? — скрикнув Іван.

— Авжеж, що не де. Волочився з князем, волочився поза границями, поки з нього не виссав усіх соків, а тепер щось там між ними випало, чую, посварилися із-за панни, та й оце наш барон злетів сюди, як крук на стерво.

— І нікого нема, хто би його зігнав з того стерва?

— Його? Барона? Сниться тобі, небоже! Він сила! У нього гроші. Якби ти бачив, як тут усі припадають коло нього!

В тій хвилі Бантромії нараз мов сполошився з місця і полетів кудись, так полетів, що Іван

¹ Хто дасть більше.

не думав навіть, щоби в його старих ногах було ще стільки сили.

— Що це з моїм старим сталося? — подумав Іван, і слідив за ним очима, поки не побачив на кінці алеї якоїсь чорної плями, довкола котрої літало щось, мов золота блискуча муха.

Іван швидко пізнав цю пляму. Це був барон, котрий, ідучи по парку, махав елегантською паличкою з золотою галкою на кінці. Старий Бантромій, добігши до нього задиханий, став перед ним смирно, як ніколи не ставав перед князем, і відповідаючи на якісь баронові запитання, за кожним словом кланявся низенько, мов складаний ніжик.

— Агій! — подумав собі Іван, плюнув і скрутив у бокову доріжку, щоби не стрічатися з бароном. По хвилі прийшов Бантромій, завстиданий і радісний разом.

— Ти, небоже, не дуже з мене смійся, — сказав він, обтираючи собі уста й розгладжуючи довжезні вуси. — Не гонірно¹ то так надскакувати перед такою жабою, як барон, то правда, але що ж зробиш, коли він сила. А при тім іще, небоже, чоловік і спекулює потрохи. Видиш, що баронові це подобається, що він по кожній такій розмові ні за це ні за те червінця в руку тиць, ну, то й думаєш собі: що мені шкодить спину погнути? Вона не зломиться, а червонець, небоже, на старі літа найліпша підпора.

— Ну, але що ж вам таке наговорив ясно-вельможний пан барон? — спитав Іван, оминаючи дразливу розмову.

— О, нині барон був дуже ласкавий і веселий. Казав, що дістав із-за границі якусь

¹ Не гонірно — нечесно.

дуже радісну телеграму, що зараз їде туди і верне аж у день ліцитації, і здав на мене надзир над усім оцим добром.

— Так коло вас можна тут буде й мені притулитися? — спитав Іван.

— Тулися, небоже! Хоч у князевім ліжку спи, але тільки до ліцитації. Потім уже не моя воля. Потім може я тебе проситиму, щоб ти мене де при собі притулив.

— Добре, — скрикнув весело Іван. — Беру вас за слово. Потім я вас притулю.

Жалісливо всміхнувся Бантромій, потрясаючи Івановою рукою.

— Будемо мабуть оба тулитися так, як два голі в одній діравій сорочці. Ну, але ти певно голоден, може би тебе чим погостити? Знаєш що, небоже? Ходімо до княжої пивниці, там у мене в однім закуточку є дещо трохи приховано, то побалакаємо не з сухими горлами.

Балакаючи то це то те, оба вони покріпилися дечим. Бантромій вишпортав бутельочку доброго вина і вони, сидячи на порожній бочці, балагурили далі.

— Що ж ти думаєш робити, небоже? — питав Бантромій Івана.

— Не знаю ще, — сказав Іван. — Поперед усього я бажав би зробити баронові якогось доброго збитка.

— Баронові? Ти? — протягнув голосом Бантромій і видивився на Івана як на тура.

— Може би йому якнебудь переборщити оцю ліцитацію? — задумчиво міркував далі Іван.

— Ти? Баронові? — лепотів уже майже в нестямі з дива Бантромій.

— Так і є! — сказав Іван рішуче. — Це, думаю, буде добре. Знаєте що, дядьку Бантро-

мію, допоможіть мені в тій речі, певно не пожа-
луєте цього.

— У чім, у чім тобі допомогти, ти безуме
якийсь?

— Розвідатися в суді, на які гроші буде та
ліцитація і як би до неї приступити.

— Але з тобою, таким нехарапутним
наймитом, і говорити про те в суді не бу-
дуть.

Іван, не кажучи й слова, зірвався з місця,
вийшов за стінку, і по хвилі явився перед
Бантромієм убраний як пан при золотім годин-
нику, з товстим золотим ланцюжком, у пер-
стнях з дорогим камінням, держачи в руці
ліску¹ з золотою головкою далеко більшою,
ніж у барона.

— Ну, а коли їм отак покажуся, — мовив,
усміхаючись, Іван, — то чи схочуть зо мною
говорити?

— Свят, свят, свят, — скрикнув христячися
Бантромій. — А це що таке? Який нечистий у
тобі сидить, Іване?

— Ніякий нечистий, дядьку, — сказав Іван,
і в тій хвилі щезло з нього все його пан-
ство, — це тільки так, жарт. Так отакий
жарт я хотів би зробити й баронові. Допомо-
жіть мені а певно не пожалуєте цього.

— Та хіба то така велика штука розвідати
про ліцитацію? — сказав Бантромій, все ще не
можучи охолоти з переляку і потрохи підо-
зріваючи, чи не підлазить оце під барона
якась нечиста сила, щоби його взяти за ста-
рий довг. — А втім, коли хочеш, щоби я тобі
поміг, то й овшим. Мені барон ані сват, ані
брат. Тільки, небоже, коли хочеш приступати

¹ Ліска — паличка.

до ліцитації хоч би тільки на жарт, то треба в суді вадію ¹ зложити.

— Вадію? Що це за вадія?

— А якусь чималу суму грошей.

— Е, про це не турбуйтеся, це в мене найдеться.

— Найдеться? Тьфу! Ану, перехристися, Іване!

— Що це ви, дядьку, видумали? Не вірите мені?

— Авжеж не вірю. Ну, перехристися, бо інакше й кроку з тобою не зроблю.

— І перехрищуся, і отченаш змовлю, коли вам цього треба, — сказав Іван христячися, — тільки ходіть!

XIX

В кілька день після цієї розмови приїхав князь. Він не їхав до палацу — важко йому було й дивитися на те місце, що колись бачило його панування, а тепер пропало для нього, бачилось, на завсігди. Він замешкав у маленькім готелю, в однім покоїку, що виходив вікнами на брудне, вонюче подвір'я.

Довідавшись про його приїзд від Бантромія, Іван зараз пішов до нього. Застав князя, що одітий лежав на пів сидячи на софі, курив люльку і, здавалося, ні про що не думав. Він не чув навіть, як Іван застукав до дверей, як відчинив їх і як увійшов до покою. Іван, побачивши його, зразу подумав, що попав не в ті двері: той сивий, поморщений, зломаний чоловік, ця дряхла руїна, що без думки, без виразу на поблеклому лиці лежала перед ним, кліпа-

¹ Вадія — залог.

ючи осовілими очима — чи це міг бути князь Довгорукий, той самий, котрий іще так недавно плескав „браву“ оперетковим співачкам та любувався принадами шансонеток?

Побачивши Івана, він усміхнувся слабо і махнув рукою, не змінюючи свого положення.

— Еге-ге, Іван, Іван, пам'ятаю. Добрий візник, ге-ге, але кепський слуга. Утік, ге-ге, утік від мене, але нічого не вкрав! Ні, не можу цього сказати. Ну, добре, добре! Вернув до краю? А? О жебрачим хлібі, а? Так як і я, так самісінько! — Тремтячою рукою він повів до очей, немов би хотів обтерти сльозу, але очі його були зовсім сухі. Іван стояв перед ним, не зводячи з нього очей і не можучи й слова сказати.

— Не можу, небоже, не можу тобі нічого дати, — белендів далі князь, із трудом ловлячи обривки думок, що мов пролітаючі чмелі без ладу блукалися в його знесилій голові, — голий я, голісінький, так само як ти. Усе минулося. Все пропало. Мое колишне щастя, ге-ге, небоже, зламало ногу десь по дорозі, коли спішило мене останній раз рятувати. І мої мене покинули, ге-ге! Як від клятого відбігли. Дочка пропала десь, може втопилася... Княгиня вмерла. По секрету тобі скажу, небоже, вона повісилася вночі над своїм ліжком, бідна моя жінка! А якже! Але ми це в секреті задержали, казали, що вмерла... О, це він, той барон поганий, доконав її! Того самого дня, коли він поштою надіслав нам друковане оголошення ліцитації наших дібр, ти видів ті папери? Кажуть, що весь наш палац ними обліплений. Я не їхав туди, не хотів бачити, щоб і мені не прийшла охота так, як княгині.

Бідна жінка, еге-ге! Ані словечка не сказала, ані не скривилася, але вночі взяла, та й...

Іван стояв мов одубілий.

— Чого я сюди приїхав, питаєш? — говорив далі князь, хоч Іван ні про що його не питав. — Сам не знаю. Не хотілося гинути на чужині, як собака під чужим плотом. Ліпше під своїм. А знаєш, в Льокарно, а, ти не був в Льокарно? Гарна місцевість! Так там колись стара ворожка казала мені: коли вас крайня біда притисне, вертайте додому, там вас щастя дождатиме. От я й вернув, на останнє стягнувся і вернув. Ну, ну, бувай здоров! Іван, Іван, а прізвиська так і досі не знаю. Іван візник. Добрий візник. Розбійників батогом побив. Ага, ага, тямлю! І не вкрав нічого. Ну, ну, бувай здоров, бувай здоров!

Сумний та невеселий ішов Іван вулицею, вийшовши від князя. Ну, цьому вже нема що помагати. Цьому хіба рискаль та лопата може. Про дочку очевидно нічого не знає, а може й чув та не тямить. А варто би знати, де то панна Ніна обертається.

В тій хвилі щось немов хопило його за очі, немов силою обернуло його голову направо. В гарнім повозі, запряженім парою добрих коней, їхали швидко в тумані куряви якийсь шпакуватий уже пан і молоденька пані. Пан, опершись лівою рукою о ліску з золотою головкою, правою вказував в той бік, де стояв князівський палац.

Пані сиділа свобідно, вихиливши в той бік головку і сміючись голосно. Обое тільки мигнули перед Іваном; повіз зараз скрутив у алею князівського парку і щез між деревами, але Іван відразу пізнав, що ті панство — то барон і Ніна.

— Я так і думав, що їй не надовго стане любови з Едвіном, коли не буде що їсти. Але щоб вона добровільно пішла до барона, сьому не повірю, — подумав Іван, ідучи вслід за ними.

XX

Надійшов день ліцитації. Перший явився барон в однім повозі з Ніною. Ліцитація відбулася не в палацу, а коло економічних будинків, на широкому плацу перед економією, де стояли ще грубі колоди, на котрих ще недавно, за панщини гайдуки щосуботи відлічували підданим призбирані за тижневу роботу півкопирта копи канчуків. Ніна вийшла з повозу і сіла на ганку, барон ходив по подвір'ю, дожидаючи судової комісії.

Надійшла комісія, — урядники, возні з паперами і з молотком, а з ними валила густа юрба спекулянтів, міщан, хлопів, їхало деяке цікаве панство, прибув навіть пан староста для удержання порядку. Барон глядів на всіх весело, панів вітав як знайомих, із старостою розпочав розмову про політику, але не скінчивши її, скочив до комісійного стола, де удари молотка дали знати, що розпочинається урядова діяльність.

В тій хвилі товпа заворушилася, зашепотіла і заклекотіла мов окріп, коли в нього кинуть розпечений камінь. Доріжкою від міста над'їхав невеличкий возик, подібний до тих, у яких возять дітей, тільки з ручкою з-заду. В тім возику сидів згорблений, посивілий і поморщений чоловік з труп'ячим лицем і осовілими очима, а за возиком поступав, пхаючи його наперед себе, молодий парубчак у простім сільським уборі.

— Князь, князь, — шепотіла юрба. Комісія, почувши цей шепіт, зупинилася в своїм урядованню, поки возик з князем не надкотився до самого стола. Ніна, сидючи на ганку дрюгнула, побачивши батька таким нещасним та безпомічним. Вона поблідла, зірвалася з місця, але зараз же знов сіла, немов яка незрима рука взяла її за плечі й силою придавила до давнього місця.

Почалося урядовання. Судовий езекутор почав спроквола читати урядову формулу, а далі викрикувати імена вірителів, котрих претенсії були вписані на гіпотечі князівських дібр. Тільки оден із них обізвався — барон.

При кожній дальшій назві барон викрикував: — Заспокоєний! — і складав на стіл комісії поквітування довжника з упевненням, що до князівської каси жадної претенсії більше не має.

Остаточо показалося, що остався тільки один віритель — барон, а його претенсії рівні були сумі всіх претенсій давнішніх вірителів. Сума виносила круглого пів мільйона.

Потім почалося читання довжезного витягу табулярного, де поданий був докладний опис дібр Довгорукого й оцінена їх вартість.

Хоч і як знищені й занедбані були ті добра, то все таки вартість їх була ще в трое більша від суми довгу.

— Іменем одинокого вірителя барона Шпіцкопфа подаю яснесвіченому князеві Довгорукому руку до згоди, — сказав голосно езекутор судовий, звертаючися до візка з князем.

— Пан барон готов відступити від ліцитації, коли князь Довгорукий зречеться всякої дальшої претенсії до своїх дібр. За те барон готов дати йому почесне удержання до смерти.

— Іменем німечного, спаралізованого, але здорового на умі князя Довгорукого, — озвався в відповідь на те ясний, дзвінкий голос із-за возика, — заявляю, що князь таких умовин не приймає й обстає при ліцитації.

Слова ті викликали на всіх зібраних вражіння мало що менше від удару грому з ясного неба. Барон так багато наговорив усім про прихильність до нього князя, про його страх перед ліцитацією, про певність згоди з його боку, що рішення князя — обставати при ліцитації, було для всіх несподіване. Барон аж підскочив на місці, почувши ті слова, але зараз же всміхнувся з погордою: окинувши оком усіх зібраних, він побачив, що серед них нема нікого, хто міг би йому бути небезпечним при ліцитації.

Ще сильніше вражіння викликали ті слова на Ніну. Вона в голосі їх пізнала відразу Івана, котрого досі за батьковим возиком зовсім не запримчала. Вона відразу поміркувала, що тут буде щось незвичайне, але що і для якої мети — не знала. Вся вона почала труситися. Чула від часу до часу, що на ній спочивав погляд Іванових очей, але сама не сміла й зирнути на нього, і тільки, з глухою тривоگو, дожидала кожного нового слова, яке роздасться серед загальної тиші з Іванових уст, так якби дожидала на свої плечі болючого удару.

— Коли так, — голосив далі езекутор, — то про згоду не може бути далі й мови. А за тим виставляється на публічну продаж уся вище описана движима й недвижима маєтність вельможного князя Довгорукого, вартости „шацункової“¹ півтора мільйона за суму

¹ Оцінена.

викликання 600.000, на заспокоєння претенсій барона Шпіцкопфа в сумі 500.000, як також коштів поступовання судового й інших. Сума викликання 600.000. Хто дасть більше?

— Я дам 600.000, — сказав голосно барон і озирнувся довкола як тріумфатор.

— Я дам 700.000, — роздався нараз голос Івана за князевим возиком.

— Що за я? Хто такий? — скрикнув барон, мов опарений.

— Я, Іван Лінюх, — спокійно відповив Іван.

— Ти? В імені князя?

— Ні, в своїм власнім.

— Прошу пана ексекютора викинути цього дурня, нехай не перешкоджає в урядуванню, — обернувся барон до ексекютора. — Він не має тут ніякого права говорити.

— Перепрошаю пана барона, — відповив чомно ексекютор. — Іван Лінюх є тут зголошений до ліцитації, прошу подивитися.

— Як? І вадію зложив?

— І вадію зложив.

— A Schlag soll ihn treffen! ¹ — скрикнув барон, не можучи спам'ятатися зо злости.

Загальний сміх публіки був відповіддю на той мимовільний викрик.

— Отже Іван Лінюх дає 700.000, хто дасть більше? — викрикнув далі ексекютор.

— Я даю 800.000, — сказав, відсапавшись трохи барон.

— Я даю 900.000, — сказав зараз Іван.

— Я даю мільйон, — люто крикнув барон, щоби тим словом мов громом прибити Івана.

Слово мільйон викликало серед публіки шепіт зачудування. Барон кинувся до Ніни й

¹ А шляг би його трафив (шляг — удар серця).

почав щось живо з нею говорити, але вона не була в силі нічого відповісти йому. Вона сікла зубами і тряслася мов у лихорадці й ледве-не-ледве могла сказати баронові:

— Держіться! Він вас застрашити хоче! Він на мою душу важить. Держіться, бароне!

— Я йому покажу, як зо мною задирається!— гордо скрикнув барон, вертаючи назад перед стіл комісії, де возний віддавна вже калатав і кричав, щоби народ успокоївся.

— Я даю мільйон і тисячу, — сказав Іван, не рушаючися з місця.

— Ага, подається вже, подається, перелякався! — гомоніла товпа, в котрій люди мало на голови одні одним не лізли, щоби придивитися цьому дивовижному купцеві в хлопській веретянці, про котрого ніхто не знав, хто він, відки взявся і за чиї гроші купує.

— Я даю мільйон сто тисяч! — скрикнув барон.

— Bravo, bravo! — загуло в товпі спекулянтів, котру возний зараз кинувся втишати.

— Я даю о тисячу більше, — сказав Іван.

— Я даю мільйон двісті тисяч!

— Я даю о тисячу більше, — мов машина повторив Іван.

— Я даю півтора мільйона! — ревнув барон, почервонівши мов рак.

— Я даю о тисячу більше, — товк своє Іван.

Баронові почало робитися моторошно.

Сума, до котрої він вигнався, о много перевищувала все те, на що він числив при цій ліцитації. Він надіявся стати паном князівських дібр без ніякого дальшого торгу, загорнути все за довги, а тимчасом йому прийдеться або уступити і взяти свій довг, а більше нічого, або держатися далі в тім шаленім торзі.

Йому пригадалися слова Ніни, і він, добуваючи останніх сил, крикнув:

— Даю мільйон і шістсот тисяч!

Ніякий голос не обізвався по цих словах. Уся публіка мов замерла, ждала, що скаже далі Іван, але Іван мовчав і порався щось коло князя.

За першим разом мільйон шістсот тисяч, — кричав езекутор. — Хто дасть більше?

Ніхто не обзивався.

— За другим разом! — кричав далі езекутор.

Мовчанка.

— За третім разом!

Мінута мертвої мовчанки — і барон з гордого капіталіста був зруйнованим дідичем князівських дібр. Він чув це докладно в тій хвилі. Уся його готівка не вистарчала на те, щоби заплатити виторгувану ціну. Прийдеться затягати значну позичку, обтяжувати відразу гіпотечку тільки що набутих дібр. А господарювати на тих добрах без накладового капіталу — це ж значить згори засуджувати себе на мільйони клопотів, гризот, розчарувань, а кінець кінцем на руїну. От тобі й на! Оце був той гешефт, над котрим він запопадав ціле життя! Баронові почало робитися холодно коло серця.

— Ну, пане бароне, — сказав до нього на смішливо Іван, — побороти ви мене. Так багато за ті добра я не міг би був дати.

Барон тільки очима кліпав.

В тій хвилі Ніна легко мов серна збігла з ганку і припала до возика, в котрім сидів її батько.

— Таточку! Ось я! Я твоя — скрикнула вона, цілуючи його зів'ялі руки. — Прости мені всі гризоти, яких я тобі наробила!

— Нінка, Ніночка, еге-ге! — лепотів князь. — Моя дочка! Не втопилася, еге-ге! Грошей багато потребує, але у нас тепер гроші є, го-го! Від барона виторгували!

Барон стояв недалеко, чув усе те і якомсь ідіотично всміхався.

— А ти, Іване, гніваєшся ще на мене? — обернулася Ніна до молодого парубка з чарівним усміхом. — Надіюся, що простиш мені, що там було... з Едвіном... — додала шептом. — Підла душа! Продав мене баронові.

Усе чув барон, та при останнім слові захитався на ногах і упав додолу мов сніп.

Нікому було й піддержати його. Поки привезено доктора, він уже був небіжчик.

XXI

Не судилося Іванові зазнати щастя при боці Ніни. І хто її зрозуміє жіночу натуру. Тут сама набивалася йому, трохи не на шию йому вішалася, поки з нею одружився, а в кілька неділь по весіллю покинула його з капітаном від гусарів.

Так само не дало йому щастя й панування на князівських добрах. Колись, будучи ще сільським парубком, він не міг здумати собі нічого кращого і щасливішого, як життя дідича. Але тепер те життя остогидло йому за кілька неділь.

Бачити довкола себе стільки людей, котрі працюють на тебе, а не могли самому нічого-сінько робити — це для нього було найбільшою мукою.

Трібував проводити зиму в місті, але містове життя ще менше приходилось йому до смаку. Забави навкучили йому, товариство було йому не до душі, а головню і тут уби-

вав його недостаток праці. Сох щораз більше і спадав із сил. Лікарі порадили йому рух, зміну повітря. І ось він пустився пішки в дорогу по краю. Але чудодійний перстень не дозволяв йому навіть на цей труд. Хоч здавалося, що Іван іде піхотою по землі, то перстень він чув, що невидимі руки несуть його в повітрі й не дозволяють навіть доторкнутися ногами до твердої землі. В цілій подорожі дізнавав Іван чуття того листка, котрим кидає буря.

Воля його слабла, бо їй не приходилося поборювати ніяких перешкод. Тільки тепер він пізнав основно, що праця—це не тільки твердий обов'язок чоловіка, але прямо условина його життя, конечна для життя так, як повітря до дихання. Пізнав, що без праці чоловік звільна перестає бути чоловіком, самотійною істотою. Недостачі тої людської самотійности не надгородять йому ніякі скарби, ніякі розкоші, бо все, здобуте без праці, являється чимось чужим для чоловіка, якимось привидам, холодною лудою¹, котра не насичує духа, а тільки його знеохочує і затроює.

І почав Іван проклинати той чудовий дар, котрим колись так тішився, як найціннішим придбанням, а котрий тепер стався не його власністю, але його невмолимим паном, всемогучим владником його тіла й душі. І зовсім природно: хто мені все дає, від кого залежу, у того я весь у руках. На Іванову душу чимраз тяжче налягала чорна хмара того почуття, що він дуже грішить, уживаючи всього без праці. Він почав боятися сам своїх, навіть найневинніших, бажань, щоби зараз не бачити їх

¹ Луда—мана.

сповненими. Цілими днями мовчав, сидів у заперті й переносив пекельні муки, силуючись нічого не думати, нічого не бажати.

Інколи перебирав у думках своє минуше від тої хвилі, коли почув писк зачарованої мухи в дереві. Що приніс йому той перстінь? Якого добра зазнав він із-за нього? Щоправда, він заспокоював його звірячі потреби, але не в більшій мірі й не ліпше, ніж би це могла вчинити служба у простого мужика. Напротив, там на службі він хоч часом чув себе вдоволенним, співав, спочивав по труді, а головно — був здоров і сильний, а тепер!.. Правда й те, що пізнав шмат світа і людей, та і з цього яка йому користь? Світ усюди один, бо люди одні, а пізнання людей замість щастя, вдоволення і розкоші дало йому пізнати і зазнати цілу безодню горя, терпіння, брехні та підлоти. Те знання дуже сильно підкопало його віру в людей, його охоту до життя. Але найбільш болючим для його щирого серця було те, що перстінь його не тільки не давав щастя йому самому, але не дозволяв йому робити добро другим, помагати терплячим і потрібним¹ Все, що перстінь той давав, служило самому тільки Іванові; в третіх руках по якимось часі щезало без сліду, мов піна на бистрій воді.

— Ні, не хочу довше жити в такому пеклі і ще й носити те пекло з собою! — сказав одного разу сам до себе Іван. — Не хочу довше носитися з тим перснем. Не хочу бути на вид всемогутим, а на ділі невольником, на вид мати все, чого душа забажає, а на ділі не мати найпотрібнішого, без чого ані душа, ані тіло жити не може. Хоч який малий цей пер-

¹ Потрібний — той, що потребує допомоги.

стінь—додав він, оглядаючи Дідів подарунок на своїм пальці,—то все таки стався він для мене більшим тягарем, ніж усе, що двигав колись підчас моєї служби, надавив мені тяженькі мозолі там, де би їх не надавили ніякі мішки з зерном ані в'язанки дров. Та годі терпіти! Піду на те місце, котре вказав мені Дід і віддам йому його дарунок.

XXII

Сонце хилилося вже до заходу, коли Іван прибув на звісну нам полянку. В лісі стояла врочиста тиша. Рої комариків і золотокрилих мушок бриніли і хвилювали тіні дерев.

Десь трохи далі стрикатила сойка, стукала жовна о сухе дерево. На середині полянки пражило сонце, розходився запах розігрітого чябрику, похилилися до сонця високі вершечки тоненьких лісових трав. Великий чорний гриб в понурій задумі, стояв на гладкім, голім місці під смерекою.

— Діду! Діду! Діду!—скрикнув Іван і тричі вдарив ліскою по смереці.

На той окрик затремтіли трави, втихли мушки, а дерева подали собі Іванові слова з рук до рук, розносячи їх по ярах і лісових заламах.

Але луна дрімала. В тій хвилі гриб пробуркався зі своєї задуми, порушив широко розплесканою головою і почав рости, рости. Швидко перемінів свій вигляд і перед Іваном став Дід у своїй власній поставі.

— Ну, що ж, синашу, прийшов ти таки!—сказав Дід, киваючи головою на привіт Іванові.

— Приходжу, Дідусю.

— А швидко якось, небоже! Видно, не дуже смачний мій дар.

— Швидко? — скрикнув Іван.— Але ж я за той час пережив більше, ніж за сто літ звичайного життя.

— Ну, але ж мій перстінь сповняв свою службу добре? Надіюся, що не кривдуєш собі на мене.

— Та що маю кривдувати,— сказав Іван.— Добре сповнював свою службу, це так. Тільки, мабуть, служба тота не на мої плечі шита, Дідусю. Не можу довше витримати того добродійства і приношу вам назад ваш дар.

— Я так і знав, що не видержиш,— усміхаючися мовив Дід і взяв перстінь та застромив його собі на палець.— Ну, але що ж ти тепер будеш робити?

— Буду робити, працювати!— радісно скрикнув Іван. В тій хвилі, позбувшись персня, він почув себе вдесятеро сильнішим, здоровішим і смілішим, ніж був перед хвилиною.— Тепер тільки я пізнав, яким добром для чоловіка є праця.

— Ну, але може хочеш іще дечого від мене в заміну за перстінь?

— Ні, не хочу нічого!— відповів Іван.— Бо і що ж ви можете мені дати? Того, чого мені найбільше треба, щастя, внутрішнього вдоволення...

— Е, цього, небоже, я тобі дати не можу!— сказав Дід.

— Знаю це,— мовив Іван.— А за все інше спасибі вам. Усе інше я собі здобуду працею, в меншій мірі, в більшій мірі, різниця невелика. Бувайте здорові, Дідусю!

— Іди здоров, синашу!— сказав Дід і, закрутившись млинком на однім місці, пірнув у землю, мов той свердель.

Що сталося з Іваном? Здалося йому нараз, що якась важка змора, котра досі держала його в своїх лабах, відступила від нього і дозволила йому віддихнути свobodно і випрямитися. Він віддихнув, підняв угору голову — і пробудився!

— А! Що це зо мною було? — скрикнув, схапуючися з пенька, на котрім сидів, дримаючи.

— Чи це сон був, чи й справді я вандрував по чужих краях?

Оглянувся довкола й побачив свою сокиру, зарубану у пеньку.

— Тьфу, щезни маро! — скрикнув Іван. — І при-сниться чоловікові диво! Певно, я десь у таке дивне місце сокиру зарубав. Та гов, чи на правду це був лише сон? Але ж. господи мій, то я мусів довго спати! Адже ж мені бачилося, що я найменше рік часу прожив. Ну, але щом бачив світа, том бачив, хоч у сні лишень, то на одне вийде!

І, пригадавши собі всі свої пригоди, він з острахом почав обшупувати свої руки й ноги, чи справді він не є такий ослаблений, яким чув себе перед хвилию. Та ні! Богу дякувати, був здоров, сильний і молодий. І хоч усі при-годи були тільки сном, але любов до праці, котру з нього виніс, лишилася в нього на весь вік.

І він кинувся зараз, нарубав дров, зв'язав здорову в'язанку і, завдавши її собі з пенька на плечі, згорблений удвоє, але вдоволений сам із себе, потюпав до села.

Львів, 1890-91.

ДОНО СВО СЕБЕ САМОГО

ДОДАТКИ

ДЕЩО ПРО СЕБЕ САМОГО

Є письменники, що їх життєпис є цікавіший як їх твори, що їх твори є лише додатком до їх характеристики, частиною їх життєпису. Це генії, вибранці долі, великі й оригінальні в добрім і злім, в щастю і стражданню. Це корифеї літератури, творці нових напрямків, їх можна назвати викладачами того часу, в якому жили, а їх життєпис у кожному разі, в більшій чи меншій мірі, буде глибоким вникненням в тайни духа їхньої епохи, бо в них немов знаходить свій зміст і утворюється цей дух, знаходить свій найсильніший вислів. Мені здається, що тільки такі письменники заслуговують на докладні і з цілим апаратом джерел опрацьовані біографії, бо їх життя, само через себе, є таким же архітвором, як їх твори, а навіть невміло розказане збагачує скарбницю людського духа.

За невеличким гуртом цих велетнів іде велика юрба письменників — робітників і ремесників, менше чи більше талановитих, менше чи більше працьовитих, впливових, шанованих і заслужених, що одначе не доростають до міритих майстрів.

Печуть вони — як говорив Крашевський — щоденний хліб для умового споживання, рсзбивають на дрібну монету ці грудки ідеального

золота, що їх видобули майстри з таємних глибин надхнення, заповнюють своєю працею створені через них рями. У цих людей, звичайно, бібліографія їх творів вистарчає за життєпис, людина немов зникає після того, що зробила. Такі письменники не знаходять біографів: вони є ті робітники, що помагають будувати будинок цивілізації, але їх прізвищ не виписують на фронтоні цього будинку.

Як один з цих робітників, що докладають цеглу по цеглі до цієї будови, ніколи сильніше не відчував я того свого характеру, як у хвили, коли з обов'язку чемности маю представитися польській суспільності, якій до рук подаю збірник своїх новелістичних образків. Що маю про себе сказати? Що я вродився? Але цей, не дуже визначний, випадок трапився кожному з нас, шановні читачі. Що я дечого вчився? Що любив і страждав? Але ж і фарицеї роблять те саме, говорячи словами „святого письма“.

А поза тим нічого нема в моїм життю гідного уваги, крім цієї сверблячки до писання, крім нахилу до обсервовання людського життя в його найрізномірніших проявах, крім цієї незаспокоєної ніколи й нічим гарячки, що змушує мене перейматися стражданнями й радостями, думками і мріями других людей. Але й ті всі патологічні прикмети не є нічим характерним для мене; це, здається, звичайні прикмети письменницького ремесла.

Що ж отже в цієї нікчемної людини можна назвати оригінальним?

На це питання Гете відповідаю: хіба те, що я є українець, що правдоподібно походить від зукраїнізованих німецьких кольтоністів, що батько мій був звичайним мужиком і робив пан-

щину, — не поміщикаві, але цісарсько-королівській камері, не вмів ні читати, ні писати, але мимо цього він був людина світла й віддав мене, хоровиту і до селянської праці нездібну дитину, до школи. Дотепер вихід з-під мужицької стріхи на ширшу публічну арену буває в нас реччю надзвичайно рідкою. Вродився я 1856 р. в Нагуєвичах, дрогобицького повіту, ходив два роки до сільської школи в Ясениці сільній, потім до, т. зв. нормальної школи у Василях в Дрогобичі, а після тут же до гімназії. Склавши іспит зрілости, записався я на університет у Львові, але навчання моє перервав соціалістичний процес 1877-78 р., до якого мене вмішано бог зна через що: ба, навіть мене засуджено на 6-тижневий арешт (після восьми місяців слідчої в'язниці) за приналежність до тайного товариства, до якого дійсно ніколи я не належав, і яке, поскільки знаю, ніколи не існувало. Отже, одна з небагатьох оригінальних ознак у моїм життю, бо подібна річ не кожному трапляється.

Дальший опис мого життя заступити може бібліографічний список моїх праць, але його полишаю я Естрейхерам 20-го століття, коли взагалі якому з них захочеться порпатися в купах щоденно задрукованого паперу, що становлять квінтесенцію нашої літературної продукції. Скажу лише коротко, що за той час був я ще декільки разів арештований і завжди мене звільняли без судової розправи, що я мимо цього скінчив університет а навіть, на превеликий жаль деяких моїх ближніх братів українців, відважився я здати з відзначенням докторат славистики у Відні й габілітуватися на виклади української літератури на львівському університеті. Об'єднаній коаліції правлячих

сфер із співзвучними українцями вдалося врятувати Русь від такого нещастя, яким безумовно були би сталися мої виклади. „Бійтеся бога, як можна цю людину пускати на університет! Подивіться лише, в якому порваному сурдугі він ходить!“ Так укваліфікував мою кандидатуру брат русин — той самий, що за свою патріотичну працю для добра Руси й Австрії одержує шість чи сім платень. Природна річ, що в зв'язку з таким аргументом кандидатура моя на приватного доцента мусіла впасти, а мотив „політичне прошле“ був лише чемним прикриттям дійсної причини... Але я не хочу оскаржувати. З горечю привик я робити те саме, що о. Vaudouin, який, коли його вдарено в лице, сказав: „Це для мене, пане, а що ж для дітей?“ Річ зрозуміла, для дітей — в даному випадкові для суспільности — треба чогось іншого. Отже, замість біографічних подробиць декільки признань.

Передовсім признаюся до гріха, що мені його багато патріотів вважає за смертельний: не люблю русинів¹. Побіч цієї гарячої любови, що бризкає для „братнього племені“ зі шпальт польських реакційних газет, моє признання може видатися дивним. Але що ж робити, коли воно правдиве? Не є я в літах на-

---

¹ Русинами — називали себе українці в Галичині. В останні часи ця назва „русин“ майже зникає. Польська окупація почала наново ретельно ширити це слово „русин“, „руський“, забороняючи офіційно вживати слово „українець“, „український“, щоби цим показати, що галицькі українці це „русини“, щось інше від решти українців. Заміняючи скрізь у творах Франка слова „русин“, „руський“, „Русь“ на „українець“, „український“, „Україна“ — залишаємо тут це слово „русин“, як надто вже специфічне й характерне для тодішніх відносин і людей у Галичині.

івних і засліплених коханців і можу про таку делікатну матерію, як любов, говорити твёрезо. І через те повторюю: не люблю русинів. Так мало серед них знайшов я правдивих характерів, а так багато дрібничковости, тісної глупоти, дволичности і зарозумілости, що, дійсно, не знаю, за що міг би я їх любити, навіть не звертаючи уваги на ті тисячі більших і менших шпильок, які вони мені часом з найкращою думкою вбивали під шкіру. Розуміється, знаю між русинами декільки винятків, декільки особистостей чистих і гідних всякої пошани (говорю про інтелігенцію, не про селян), але ці винятки, на жаль, лише стверджують загальний висновок.

Признаюся до ще більшого гріху: навіть Руси нашої не люблю, так і в такій мірі, як це роблять, або вдають, що роблять, патентовані патріоти. Що в ній маю любити? Щоби її любити як географічне поняття, для цього я є занадто великим ворогом порожніх фраз, забагато бачив я світа, щоби твердити, що ніде нема такої гарної природи, як на Русі. Щоби любити її історію, для того досить добре її знаю, дуже гаряче люблю загальнолюдські ідеали справедливости, братерства й волі, щоби я не міг почувати, як мало в історії Руси прикладів правдивого духа громадянського, правдивої посвяти, правдивої любови. Не любити цю історію дуже тяжко, бо майже на кожному кроці треба би хіба плакати над нею. Чи, може, маю любити Русь як расу, — цю расу отяжілу, незграбну, сантиментальну, що позбавлена гарту й сили волі, так мало здібну до політичного життя на власному смітнику, а так плідну на перевертнів найрізномроднішого гатунку? Чи, може, маю

любити світлу будучність цієї Русі, якої не знаю, для якої світлості не бачу ніяких підстав?

Коли мимо цього почуваю себе українцем, то, як бачиш, шановний читачу, цілком не з причин сантиментальної натури. Примушує мене до цього передовсім почуття собачого обов'язку. Як син українського селянина, що викормився чорним селянським хлібом, працею твердих селянських рук, почуваю себе до обов'язку панщиною цілого життя відробити ці шеляги, що їх видала селянська рука на те, щоби я міг видряпатися на висоту, де видно світло, де пахне воля, де ясніють вселюдські ідеали. Мій український патріотизм, то не сантимент, не національна гордість, то важке ярмо, яке доля положила на мої плечі. Я можу показувати своє незадоволення, можу тихо проклинати долю, що вложила на мої плечі те ярмо, але скинути його не можу, другої батьківщини шукати не можу, бо тоді б я став підлим відносно власного сумління. І коли що полегшує мені двигати це ярмо, так це те, що бачу український народ, як він, хоч гноблений, отемнюваний і деморалізований довгі віки, хоч і нині бідний, слабкий і безпорадний, але все таки помалу підноситься, чує в щораз ширших масах жажду світла, правди і справедливості і шукає шляхів до них. Отже, варто працювати для цього народу і ніяка чесна праця не піде на марне.

Називають мене часто великі польські патріоти ворогом поляків. Що маю сказати на цей закид? Чи покликатися на свідомство тих поляків і польок, що їх люблю, високо ціню і для яких маю всяку пошану? Ні, піду простішим шляхом і скажу одверто: не люблю

вже занадто великих патріотів, таких що, мають уста повні Польщі, але яких серце холодне для недолі польського селянина й наймита.

Скептично аналізуючи мій власний український патріотизм, пристосовую ту саму міру і до патріотизму патентованих польських патріотів і не можу ними смакувати. І не дивуюся, що платять вони мені тою самою монею, тільки з ще більшим відсотком.

Говорено про мене, що ненавиджу польську шляхту. Коли до польської шляхти зачислити Ожешкову і Конопницьку, Пруса і Ленартовіча, Остою і Карловича¹ — то думка така про мене буде цілком не вірна, бо цю правдиву польську шляхту, ту еліту польського народу ціню й люблю, як люблю всіх шляхетних людей, власного й кожного іншого народу. Що таким самим чуттям не обгортаю цього або того галицького шляхтича, або навіть більшої їх частини, то, розуміється, з причин цілком відмінної натури від тих, що мені кажуть любити перших. Як серед галицьких шляхтичів знайду коли які симпатичні винятки, то не поліюся вдарити про них у великий дзвін.

А тепер досить цієї сповіді. Українська приказка каже: „Не робися солодким, бо тебе злижуть, не робися кислим, бо тебе оплюють“. А в таких оповіданнях про себе самого нічого нема легшого, як попасти в ту або іншу крайність. Почуваю, що й так сказав я не одне таке, за що мені дістануться удари з різних сторін, але хай і так буде! Того, що я сказав, не візьму назад і закінчу українською приказкою: „Добре так моїй жінці, хай мене б'ють!“.

Др. Іван Франко.

¹ Визначні народні польські письменники, що темою для своїх творів брали бідні польські верстви.

У В А Г И

1) „*Маніпулянтка*“—спершу появилася на польській мові в „*Kurjeri Lwow.*“ в 1888 р.; була поміщена на українській мові в 1890 р. в збірці „*В поті чола*“. В 1905 р. вийшла ціла збірка під заг. „*Маніпулянтка й інші оповідання*“, де крім цього оповідання, були поміщені „*Лешишина челядь*“, „*Між добрими людьми*“ і „*Чи вдуріла*“. Передруковується зі збірки „*Маніпулянтка*“ 1906 р.

2) „*Між добрими людьми*“—вперше було надруковане у „*В поті чола*“ 1890 р. В 1906 р. воно увійшло в збірку „*Маніпулянтка*“, звідки й передруковується.

3) „*Чи вдуріла*“—цей драматичний нарис написав Франко в 1906 р., спеціально для томика оповідань під заг. „*Маніпулянтка*“. Звідси цей драматичний нарис передруковується. Хоч „*Чи вдуріла*“ написано значно пізніше від двох попередніх оповідань, але містимо його в цьому томі через те, щоби не розбивати певного циклу.

4) „*Яндруси*“—це уривок з більшої ненадрукованої повісти „*Lelum i Polelum*“, було надруковане в 1899 р. в „*Kurjeri Lwow*“ під заг. „*Jeden dzien z zycia ulicznikow lwowskich*“; майже рівночасно, бо в лютому 1889 р., друкувалося воно і в „*Ateneum*“; в 1897 р. увійшло це оповідання у збірку під заг. „*Obrazki galicyjskie*“ „*Bibl. Mrówki*“. В 1905 р. під заг. „*Яндруси*“ було надруковане у збірці „*На лоні природи*“, звідки й передруковується.

5) „*Поки рушить поїзд*“—було надруковане в *Літ.-Наук. Віснику* в 1898 під трошки зміненим заголовком: „*Заким рушить поїзд (нарис)*“. Увійшло в збірку „*На лоні природи*“, звідки й передруковується.

6) „*Без праці*“—було надруковане в „*Зорі*“ за 1891 рік. Того самого року вийшло окремо накладом Товариства ім. Шевченка у Львові; в 1904 р. київський „*Вик*“ передрукував „*Без праці*“. Передруковується із „*Зорі*“ 1891 року.

7) „*Дещо про себе самого*“—цей надзвичайно цікавий документ містимо, переложивши з польської мови. Помістив його Франко, як вступне слово до своєї збірки оповідань на польській мові „*Obrazki galicyjskie*“ 1897 року.

де воно поміщене під заг. „Nięco o sobie samym“ ст. I-VII. З приводу цього вступного слова піднявся страшенний крик в українській і польській пресі, через те частина накладу вийшла без передмови.

На Франка посипалися гострі напади. „Діло“ („Дѣло“ орган народоуців, Львів 1897, ч. 97) у вступній редакційній статті „Смутна поява“ трактувало Франка через „польський журналіст“, та апелювало до його „дрібки чести“, заявляло, „що своєю сповіддю“ Франко перейшов „Крашанку“ Куліша та шовіністичні антиукраїнські писання Сенкевича—„з огляду на брутальність нападестей“. В 1891 р. „Діло“ назвало Франка і „скаженим вовком“. На ці напади Франко відповів афоризмами під заг. „Декілька афоризмів“ у альбом „Ділу“, прочитавши його статтю „Смутна поява в ч. 97“. („Житє і Слово“, VI, 1897 р. стор. 263—264). На початку наводить уривок віршу Юл. Словацького:

Choć wiem, że słowa te nie zadrzą długo
W sercu, gdzie nie trwa myśl nawet godziny...
Mówię, bom smutny i sam pelen winy.

(„Хоч знаю, що слова ці не задрожать дого в серці, де думка не зупиняється навіть години... Говорю, бо я сумний і сам повний вини“).

„Дальше йдуть афоризми:

„Любов не обов'язкова, та почуття обов'язку обов'язкове“.

„Хто твердить: люблю свій народ, а не сповняє своїх обов'язків супроти нього—той брехню твердить“.

„Від народнього обов'язку сам бог не може звільнити; нахваляється звільнити від нього сатана“.

„Посол Вельовейські прилюдно заявляє, що любить українців. Ну, кого такі пани люблять того я з спокійним сумлінням можу не любити“.

Тим, що оголосили Франка ворогом Руси, навіть зрадником, Франко відповідав також віршами, як під заг. „Сідоглавому“, що був поміщений у збірці „Мій ізмарагд“ 1898 р. Наведемо цей вірш, щоби в читача залишилася певна думка:

Ти, брате, любиш Русь,
Я ж не люблю, сарака!¹
Ти, брате, патріот,
А я собі собака.
Ти, брате, любиш Русь,
Як хліб і кусень сала,—

¹ Сарака—сердега, бідняга.

Я ж гавкаю раз-у-раз,
Щоби вона не спала.
Ти, брате, любиш Русь,
Як любиш добре пиво,—
Я ж не люблю, як жнець
Не любить спеки в жниво.
Ти, брате, любиш Русь
За те, що гарно вбрана,—
Я ж не люблю, як раб
Не любить свого пана.
Бо твій патріотизм—
Празнична одежина,
А мій, то труд важкий,
Гарячка невдержима.
Ти любиш в ній князів,
Гетьманя, панування,—
Мене ж болить її
Відвічне страждання.
Ти любиш Русь, за те
Тобі і честь і шана,—
У мене ж тая Русь
Кривава в серці рана.
Ти, брате, любиш Русь,
Як дім, воли, корови,—
Я ж не люблю її
З надмірної любови.

В „Поклонах“ (що вміщені також у збірці „Мій із-марагд“) Україна радить Франкові не звертати уваги на тих, що підняли на нього галас: „Не любить Руси він ні раз!“ —

Наплюй! Я, синку, ліпше знаю
Всю ту патріотичну зграю
И ціну її любовних фраз.

В томику „Obrazki galicyjskie“ містяться такі оповідання: Dwaj przyjaciele (Два приятелі). Historia mojej ślczkarni (Історія моєї січкарні). Nawa (Гава). Jeden dzien z życia uliczników lwowskich (Яндруси). Pantalacha (Панталаха).

8) На закінчення уваг до цього тому вважаємо доцільним подати короткі витяги зі статті Франка: „Говоримо на вовка, скажимо і за вовка“, (поміщену в „Зорі“ за 1891 рік), що в відповіддю Франка на статтю Грінченка, поміщену в „Правді“ 1891, під заг. „Галицькі вірші“, де Грінченко дуже гостро накидається на москалізми й польонізми галицької літературної мови. В опові-

даннях Франка читач зустрінеться з багатьома словами, що мало вживані на Україні; через те до речі буде навести ці коротенькі уваги Франка. Він пише: „Мені бажалось би своїми увагами причинитися до одного дуже важного питання—будучої єдності й одноцільності нашої літературної мови, будучої, повторяю, бо тепер ми ще її не маємо, і задля звисних, дуже важних, причин, мати не можемо“. Далше переходить Франко до окремих слів. Цю частину статті наводимо всю, не викидаючи дискусійних прийомів Франка в ній.

„Д. Чайченко бере на свій критичний варстат спершу вірш Д. Масляка“:

До вас, невісти, до вас, вестальки,
Рідні святої вогню,
Звертаюсь нині і т. д.

„Насамперед—каже він—зупиняє тут українського читача слово „невісти“. Такого слова українець не знає. Він хіба знає церковно-слов'янське слово „невіста“, але там воно значить те, що по-українському „молода“, але ж у д. Масляка не те; таким побитом цей польонізм зрозумілий буде тому тільки, хто знає „польську мову“. Зрозумілий буде й ще декому більше, добродію! В значінню „молода“ знаходиться він і у Квітки (диви Желехівський: Словар 404), а в значінню „жінка“, так як у д. Масляка, знаходиться в піснях народніх, наприклад:

Ой нікому так не гаразд, як нашій невісті:
Мужик поле сіє-оре, а вона п'є в місті.

Іде мужик та й із поля та й постогнуючи,

А невіста іде з міста та виспівуючи, і т. д.

„Далі—каже д. Чайченко—українець не сказав би „вестальки“, а просто „весталки“, бо видима річ, що тут той ь чужого роду“. Для нас видима річ зовсім щось друге, а іменно те, що д. Чайченко так привик в московській школі чути і в московських книжках бачити „весталки“, що „вестальки“ видаються йому польонізмом і він зараз бачить в тім ь „польського зайду“, забуваючи навіть, що ціле слово вестальки чуже, і чи буде писатися з московська без ь, чи з польська з ь, то для чистоти нашої мови байдуже; овшім, форма з ь нам видається більше відповідною духові нашої мови, котра всяке л на кінці слова і складу любить переголосувати в широке в напр., віу зам. віл, орев зам. орел (декуди так і відмінняють орев, орева), кибавка, зам. кибалка; аналогічно мали б ми по-нашому „веставку“.

„До вас звертаюсь — пише далі д. Чайченко — чи польонізм, чи москалізм, але в усякому разі річ не вкраїнська“. Бідний покійнику Желехівський! Чому ти замість Мікльошіча не міг слухати сучасних українських філологів з над Псла, Сули і Трубайла! Ти в такому разі певно не був би прийняв у свій Словар цієї „в усякому разі не вкраїнської речі“, як це ти зробив на стор. 286. Таке ж „не українське“ слово *звук* (є у Желехівського стор. 291), не можна сказати *зову* в значінню „кличу“ („*позовіть* у хату“ є у Квітки і других українських писателів“); „московсько - церковне“ слово *луч*, котрим д. Чайченко докоряє цілий ряд галицьких писателів, є у Шевченка („Де ти в біса забарилась з своїми *лучами*?“). По-просто забавно читати, коли д. Чайченко почне вичислювати польонізми у галицьких писателів, не знаючи сам, очевидно, ані мови галицько-українського люду, ані польської. Такі польонізми по його думці: *фаленька* (нічого подібного в польській мові нема, а є тільки *fala*; у нас по всій Галичині народ говорить також „*фаля*“, декуди „*филя*“ або *фальма*“); *огень* (форма, уживана українським народом скрізь у Галичині, — *огонь* тільки декуди), *коруна* (форма тільки українська, у поляків *korona*), *тручати* (слово народне українське), *стрільба*, *жовняр*, *ляти*, *дотикати землі*, *ту*, *блисло*, *снити о чім*, *не ручу*, *скрань* (є у Федьковича), *друхотати*. Все те слова і форми, уживані галицько-українським народом; польонізмами можна їх назвати о стільки хіба, о скільки і в польській мові є слова, витворені з тих самих пнів, але такі слова є і в мові московській, і в чеській, і в других слов'янських: викидати такі слова з нашої мови для того тільки, що в інших слов'ян є подібні, це значило би добровільно обскубувати свою мову.

Не менше щасливий є д. Чайченко із вичисленням москалізмів у галицьких поетів. По його думці у декого з них москалізми попадаються так часто, що часом не знаєш, за яку мову вважати ту, що вони нею пишуть. Ось деякі з тих, на думку д. Чайченка, москалізмів: *бездна* (говорять москалі коло Дрогобича), *всьо* (говорять москалі трохи що не по всіх селах Галичини, поряд із „*усе*“), *благати*, *скала* (в Галичині ніхто не говорить „*скеля*“; у Шевченка: „А ти на березі стояла, мов тая чорная *скала*“), *кришталь*, *сніжний*, *струя*, *ввидить* (скрізь у Галичині), *окови*, *но* (див. в галицько-українських „Приповідках“ Ількевича і Віслоцького), *теряти* (диви оповідання Перебенді в тім самім н-рі „Правди“, стор. 76), *мрачний* (з наголосом на останнім складі, слово,

уживане москалями скрізь по Галичині), *боязливо* (у Шевченка: І дівоче серце *боязливе* стрепенеться), *топір* (д. Чайченко певно думає, що це те саме, що сокира), *ну-ко* (говорять москалі скрізь по Покуттю), *ледовий, пробудись, лента* (є у Метлінського) і т. ін.

... Діло ось яке. Відомо, що Галичина за весь час свого історичного життя, від смерти Володимира В., або коли хочете, від упадку Данилового королівства галицького, майже ніколи не становила одну політичну й культурну цілість з подніпрянською Україною. Якийсь час воно заносилося на те, а іменно після Люблинської унії 1569 р. аж до козацької хуртовини 1648 р. Це була пора дуже важна в історії духового розвою України, пора, в котрій у нас народилася і почала гарно розвиватися перша всеукраїнська, дійсно національна література. Такі писателі як Герасим Смотрицький, Василь Суражський, Христофор Бренський, Іван Вишенський, Кирило Ставровецький, Захарія Копистенський, Мелетій Смотрицький, Гавватович, Галятовський і другі виходили хто з Червоної Русі, хто з Волині чи з Придніпрянщини, працювали і писали раз у Львові, потім у Вільні, Острозі, Луцьку, Києві і Чернігові, писали мовою по-тодішньому близькою до живої мови шляхти і заможного міщанства, мовою зрозумілою по всіх усюдах Русі-України. Війни козацькі розірвали той зв'язок, унія, що запанувала в Червоній Русі з початком XVII в., довершила розрив. При таких обставинах не диво, що розвій духовий народу й інтелігенції в Червоній Русі пішов значно іншою дорогою, ніж на Україні. Особливо ж відтоді, як Галичина 1772 р. перейшла під панування Австрії і втягнена була в культурний круг дуже відмінний від того, в який втягнена була решта України, різниці ті мусіли ще значно збільшитися. Не тільки інтелігенція, вихована в інших школах і серед інших обставин політичних, але й народ з його мовою, звичаями і творчістю, не сходячи зі спільної української основи, все таки проявляє багато відтінків, котрих годі не бачити, на котрі тяжко гніватися. Ні знівечити, ані замазати тих відтінків не можна, та й чи треба? Адже ж це не жодне крадене добро, а здобутки дієвої праці, котрі чомусь же народились і повинні вийти на пожиток цілоти.

Мова, хоч і який коштовний скарб,—говорить на прикінці Франко—не є все таки найвищим скарбом; життя народа і його розвій, придбання економічні, громадські і духові є скарби далеко важніші, для котрих мова є тільки одним із способів“.

Іван Лизанівський

З М І С Т

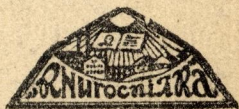
	Стор.
Маніпулянтка	1
Між добрими людьми	81
Чи вдуріла	108
Яндруси	119
Поки рушить поїзд	141
Без праці	148
Додатки: Дещо про себе самого	243
Уваги	250

Ціна 90 коп.

(Р)

10.126/
2-2

Ф І
Т-281к

БІБЛІОТЕКА
НАУКОВОГО ТОВ. ІМ. ШЕВЧЕНКА
у Львові.

III

~~41704/II~~

І. ФРАНКО

ТВОРИ

II.